

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ
BULLETIN
of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК
Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Серия **ФИЛОЛОГИЯ**
PHILOLOGY Series

№4(141)/2022

1995 жылдан бастап шығады

Издается с 1995 года

Founded in 1995

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Астана, 2022

Astana, 2022

Бас редакторы: **Жанат Аймұхамбет**
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: **Шолпан Жарқынбекова**
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Бахтикиреева Улданай	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей
Беженару Людмила	ф.ғ.д., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Бейсембаева Жанаргүл	ф.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Біжкенова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Гасанов Заур	PhD, Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясы, Баку, Әзірбайжан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жаң Динжин	PhD, проф., Миньцзу университеті, Пекин, Қытай
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ержласун Гүлжанат	PhD, проф., Хаджи Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., қауымд. профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нұрғали Қадияша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нуриева Фануза	ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Хисамитдинова Фирдаус	ф.ғ.д., проф., Уфа федералды зерттеу орталығы, Уфа, Башқұртстан, РФ
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Экиджи Метин	PhD, проф., Эгей университеті, Измир, Түркия
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атынд. Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Журнал менеджері: Базылхан Г.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.
№KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана. Басуға 07.12.2021 ж. қол қойылды.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1,
тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

Editor-in-Chief: **Zhanat Aimukhambet**

Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief: **Zharkynbekova Sholpan**

Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial board

Bakhtikireeva Uldanai	Doctor of philology, Prof., RUDN University, Moscow, Russia
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. Higher school of linguodidactics and translation, Saint Petersburg, Russia
Erzhiasun Güljanat	PhD, Prof., Hasi Bayram Veli University, Ankara, Turkey
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Khisamitdinova Firdaus	Doctor of philology, Prof., UFRK RAS, Ufa, Bashkortostan, RF
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint national Committee on languages and international education, Washington, USA
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Astana, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Managing Editor: Bazylkhan G.

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year Circulation: 10 copies. Signed in print: 07.12.2021

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

Главный редактор: **Жанат Аймухамбет**
доктор филологических наук, проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Зам. главного редактора: **Шолпан Жаркынбекова**
доктор филологических наук, проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

Бахтикиреева Улданай	д.ф.н., проф. Российский университет дружбы народов, Москва, Россия
Беженару Людмила	д.ф.н., проф. Ясский государственный университет, Яссы, Румыния
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Биженова Айгуль	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Жакыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Ескеева Магрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Ержласун Гульжанат	PhD, проф. Университет Хаджи-Байрам Вели, Анкара, Турция
Каскабасов Сеит	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамского университета, Потсдам, Германия
Кеменгер Кайырбек	к.ф.н., ассоц. проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Нуриева Фануза	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Боннский университет, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный Национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сатенова Сериккуль	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Тажибаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Турсыбек Рахимжан	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Хисамитдинова Фирдаус	д.ф.н., проф., УФИЦ РАН, Уфа, Башкортостан, РФ
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, РФ
Шарип Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Экиджи Метин	PhD, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет имени Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Менеджер журнала: Базылхан Г.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров. Подписано в печать 07.12.2021 г.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

Мазмұны

Лингвистика

<i>Балахожаева А.Б., Қуанышбаев Е.А.</i> Оғыз тобы тілдеріндегі егістіктің шақтық категориясының салыстырмалы талдауы	8
<i>Ескеева М.Қ., Қосыбаев М.М.</i> Қазақ, қырғыз және қарақалпақ мақал-мәтелдерінің семиологиялық табиғаты	24
<i>Калимова Ж.Ү.</i> Абай шығармаларындағы антонимдердің тілдік табиғаты	35
<i>Кәрібай Қ.С., Жақытов Ж.А.</i> Діни дастандардағы теонимдер	43
<i>Кемельбекова Э.А., Сыздықова Г.О.</i> Қолданбалы геометриялық “өлшем”, “мөлшер” атауларының этнолингвистикалық сипаты	55
<i>Колпенова А.К.</i> Қазақ және түрік тілдеріндегі мінез-құлықты сипаттайтын фразеологизмдер: функционалдық-параметрлік талдау	67
<i>Новгородов И.Н., Яковлев А.И., Яковлева К.М.</i> Тіл, ыһыах мерекесі және гаплотип Якутияның мәдени ландшафты динамикасындағы якут бірегейлігінің көрсеткіштері ретінде: XIV - XXI ғасырлар	79
<i>Шахпұтова З.Х., Алефиренко Н.Ф., Нуртазина М.Б.</i> Автохтонды және аударма мәтіннің этномәдени аурасын экспликациялау механизмдері	92
<i>Личман Е.Ю., Каирова М.К.</i> XX ғасырдың ортасындағы Қазақстан әдебиеті мен кескіндемесінде портрет жасаудың көркемдік құралдары	106

Тіл және әдебиетті оқыту әдістемесі

<i>Инкарбекова Ж.С., Жусупова Р.Ф., Бейсембаева Ж.А., Майевич Д.С.</i> Ағылшын тілі сабақтарындағы мәтіндердің мультимодальдылығының критерийлері	119
---	-----

Аударматану

<i>Ким С.К.</i> Қазіргі заманғы гуманитарлық зерттеулер парадигмасындағы көркем мәтіндерді аудару модельдері мен әдістері	129
---	-----

Әдебиеттану

<i>Ербулатова И.К., Шайхина М.Ә., Жамашева Г.Х.</i> Әлемдік әдебиеттегі нашақорлық проблемасының көрінісі	137
<i>Жұмадилова А.Е., Көптілеуова Д.Т.</i> Палестиналық жазушы И.Азимнің «Жоғалу коды» романының көркемдік ерекшеліктері: жарақат теориясының деколонизациясы	148
<i>Жұмағұл С.Б., Қамзабекұлы Д., Кемеңгер Қ.Р., Сағынадин Г.С.</i> Қазақ мақал-мәтелдерінің алаш кезеңінде жариялануы (Ахмет Баржақсұлы еңбегі негізінде)	159
<i>Ильясова Ш.Б., Тахан С.Ш.</i> Рымғали Нұрғали Мұхтар Әуезовтің «Бибіше - Тоқал» трагедиясы туралы	167
<i>Секей Ж., Амангазықызы М.</i> Сейітхан Әбілқасымұлының көркемдік әлемі («Ақиықтың ақырғы балапаны» повесі негізінде)	176
<i>Есимкулова С.</i> Бауыржан Момышұлының тілдік тұлғасы феномен ретінде: ұлттық сипат және әскери-патриоттық көзқарастар	184
<i>Кобжасарова С.Т., Хамидова А.Х.</i> Ә. Кекілбаев шығармаларындағы тарихшылық принципі	196

Contents

Linguistics

<i>Balakhozhayeva A.B., Kuanyshbayev E.A.</i> Comparative analysis of verb categories in the languages of the Oghuz ethnic group	8
<i>Yeskeyeva M.K., Kossybayev M.B.</i> Semiological nature of Kazakh, Kyrgyz and Karakalpak proverbs and sayings	24
<i>Kalimova Zh.U.</i> Linguistic nature of of antonyms in the works of Abai	35
<i>Karibay K.S., Zhakupov Zh.A.</i> Theonyms in religious dastans	43
<i>Kemelbekova E.A., Syzdykova G.O.</i> Ethnolinguistic character of applied geometry terms of «measure», «dimension»	55
<i>Kolpenova A.K.</i> Phraseology describing behavior in Kazakh and Turkish languages: functional and parametric analysis	67
<i>Novgorodov I.N., Yakovlev A.I., Yakovleva K.M.</i> Language, holiday yhyakh and haplotype as indicators of Yakut identity in the dynamics of the cultural landscape of Yakutia: XIV - XXI centuries.	79
<i>Shakhputova Z.Kh., Alefirenko N.F., Nurtazina M.B.</i> Mechanisms of explicating ethno-cultural aura of an autochthonous and translated text	92
<i>Lichman Ye.Yu., Kairova M.K.</i> Artistic means of creating a portrait in the literature and painting of Kazakhstan in the middle of the 20th century	106

Methods of teaching language and literature

<i>Inkarbekova Zh.S., Zhussupova R.F., Beisembayeva Zh.A., Majewicz D.S.</i> Criteria for Multimodal Texts in English Language Classrooms	119
---	-----

Translation studies

<i>Kim S.K.</i> Models and methods of translation of literary texts in the contemporary humanitarian research paradigm	129
--	-----

Literary studies

<i>Yerbulatova I.K., Shaikhina M.A., Zhamasheva G.K.</i> Reflection of the problem of drug addiction in world literature	137
<i>Zhumadilova A.Ye., Koptileuova D.T.</i> Artistic features of the novel by the Palestinian writer I. Azim "The Book of Disappearance": the decolonization of the theory of trauma	148
<i>Jumagul S.B., Kamzabekuly D., Kemenger K.R., Sagynadin G.S.</i> Publication of Kazakh proverbs and sayings in the Alash period (based on the works of Akhmet Barzhaksyuly)	159
<i>Ilyasova Sh.B., Tahan S.Sh.</i> Rymgali Nurgali about the tragedy of Mukhtar Auezov "Baibishe - Tokal"	167
<i>Sekey Zh., Amangazykyzy M.</i> The artistic world of Seitkhan Abylkasymuly (based on the story «The Last Chick of the Eagle»)	176
<i>Yessimkulova S.</i> Language personality of Bauyrzhan Momyshuly as a phenomenon: national character and military-patriotic views	184
<i>Kobzhasarova S.T., Khamidova A.Kh.</i> The principle of historicism in the works of A. Kekilbayev	196

Содержание

Лингвистика

<i>Балахожаева А.Б., Қуанышбаев Е.А.</i> Сравнительный анализ категорий времен глагола в языках огузской группы	8
<i>Ескеева М.К., Косыбаев М.М.</i> Семиологическая природа казахских, киргизских и каракалпакских пословиц и поговорок	24
<i>Калимова Ж.У.</i> Языковая природа антонимов в произведениях Абая	35
<i>Карибай К.С., Жакунов Ж.А.</i> Теонимы в религиозных дастанах	43
<i>Кемельбекова Э.А., Сыздыкова Г.О.</i> Этнолингвистическая природа терминов прикладной геометрии «мера», «измерение»	55
<i>Колпенова А.К.</i> Фразеологизмы на казахском и турецком языках, характеризующие поведение: функционально-параметрический анализ	67
<i>Новгородов И.Н., Яковлев А.И., Яковлева К.М.</i> Язык, праздник ыһыах и гаплотип как показатели идентичности якутов в динамике культурного ландшафта Якутии: XIV – XXI вв.	79
<i>Шахпуртова З.Х., Алефиренко Н.Ф., Нуртазина М.Б.</i> Механизмы экспликации этнокультурной ауры автохтонного и переводного текста	92
<i>Личман Е.Ю., Каирова М.К.</i> Художественные средства создания портрета в литературе и живописи Казахстана середины XX в.	106

Методика преподавания языка и литературы

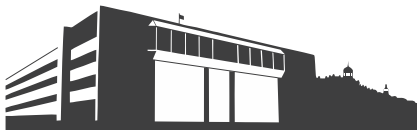
<i>Инкарбекова Ж.С., Жусупова Р.Ф., Бейсембаева Ж.А., Майевич Д.С.</i> Критерии отбора мультимодальных текстов на уроках английского языка	119
--	-----

Переводоведение

<i>Ким С.К.</i> Переводческие модели и методы в современной гуманитарной парадигме исследований	129
---	-----

Литературоведение

<i>Ербулатова И.К., Шайхина М.А., Жамашева Г.Х.</i> Отражение проблемы наркомании в мировой литературе	137
<i>Жумадилова А.Е., Коптилеуова Д.Т.</i> Художественные особенности романа палестинской писательницы И. Азим «Код исчезновения»: деколонизация теории травмы	148
<i>Жумагул С.Б., Камзабекулы Д., Кеменгер К.Р., Сагынадин Г.С.</i> Публикация казахских пословиц и поговорок в период алаш (на основе трудов Ахмета Баржаксыулы)	159
<i>Ильясова Ш.Б., Тахан С.Ш.</i> Рымгали Нургали о трагедии Мухтара Ауэзова «Бәйбіше - Тоқал»	167
<i>Секей Ж., Амангазыкызы М.</i> Художественный мир Сеитхана Абылкасымулы (на основе повести «Последний птенец орла»)	176
<i>Есимкулова С.</i> Языковая личность Бауыржана Момышулы как феномен: национальный характер и военно-патриотические взгляды	184
<i>Кобжасарова С.Т., Хамидова А.Х.</i> Принцип историзма в творчестве А. Кекильбаева	196

А.Б. Балахожаева
Е.А. Қуанышбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: kzercan@mail.ru

Оғыз тобы тілдеріндегі етістіктің шақтық категориясының салыстырмалы талдауы¹

Аңдатпа. Бұл мақалада түркі тілдерінің, соның ішінде заманауи оғыз тілдер тобына жататын түрік, әзірбайжан және түрікмен тілдерінің шақтық категориясын қарастырамыз. Мақсатымыз, шақтық категориясын салыстырмалы анализін жасау арқылы ұқсастықтар мен айырмашылықтарын анықтау болып табылады. Осы мақсатта аталған тілдердің грамматикалық дереккөздерін зерттей отырып, тілдердің функционалдық, терминдік және құрылымдық ерекшеліктерін анықтау міндеттері қойылды. Қойылған зерттеу мақсат пен міндеттерді орындау үшін синхронды салыстырмалы, салғастырмалы-типологиялық және құрылымдық зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеуді талқылау барысында үш тілдің шақтық категория жүйелері сипатталып, олардың құрылымдық, синтаксистік, морфологиялық және семантикалық ерекшеліктері анықталып, өзара салыстырылды.

Зерттеу нәтижесінде, қарастырылып отырған түрік, әзірбайжан және түрікмен тілдері жалпы түркілік ортақ лингвистикалық ерекшеліктерге ие болғанымен етістіктің шақтық категориясында өзіндік ерекшеліктер мен айырмашылықтар анықталып, жүйеленіп кестеде көрсетілді. Аталған үш тілдің табиғи құрылымына басқа тілдік топтар мен мәдениеттердің ықпалымен байланысты кейбір айырмашылықтар байқалады. Ол айырмашылықтар көбіне үш оғыз тілдің шақ категорияларының құрылымдық жағына тиесілі. Түрік тілінде шақ категориялар жүйесі жұрнақтар негізінде қалыптасқандықтан 5 шақтан тұрады. Ал әзірбайжан тілі түрік тіліне қатты ұқсас болғанымен, дәстүрлі 3 шақ жүйесімен шектелген және жұрнақтардың 3 шақ жүйесінде құрылымдық маңызы жоқ. Түрікмен тілі түрік және әзірбайжан тілдерінен кейбір белгілері бойынша ашақтау болғанымен, шақ категориялары жүйелілік жағынан әзірбайжан тілімен ұқсас. Түрік тілінің шақ категориясы дескриптивті, ал әзірбайжан және түрікмен тілдерінде прескриптивті әдістерімен жасалынды.

Түйін сөздер: түркі тілі, шақ категориясы, жіктелу, салыстырмалы грамматика, салыстыру, салғастыру.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-8-23>

¹Зерттеу жұмысы ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №АР09058228 «Мәмлүк-қыпшақ тілінің лексикалық қоры (XIV ғасырдағы «Китаб булагат әл-муштақ» қолжазбасы негізінде)» атты жоба аясында жүргізілді.

Кіріспе

Еуропамен шекаралас мекендейтін түркі тілдес халықтары тіл жағынан оғыз тобына жатады. Ол топтың ішіне түрік, әзірбайжан, түрікмен және ғағауыз тілдері кіреді. Олардың бір топқа жатуы тек географиялық тұрғыдан жақын болғандықтан емес, жалпы тілдік туыстығы себеп болған. Тілдердің ішіндегі өзара ұқсастықтары мен байланыстардың негізінде тілдік туыстығы анықталады. Аталған оғыз тобының төрт тілінде осындай байланыстар әркелкі сақталған. Ғағауыз тілінің қалған үш тілге қарағанда ұқсас тұстарынан гөрі айырмашылықтары көп. Себебі оғыз тілдерінің ішінен ең алғаш алшақтанған тіл – ғағауыз тілі. Бұл 17 ғасырдың басында Житваторок бейбіт келісімінің жасалу кезеңінен басталады. Ғағауыздар мекендеген жерлер Осман империясынан тәуелсіз етіліп автономия құрылады. Соның салдарынан Валахия мен Молдовия түркі халықтарының басқа түркілермен байланысы түбегейлі үзіледі. Қалған үш тілдерді, әзірбайжан, түрік және түрікмен, біразға дейін біріктірген нәрсе – ол 19 ғасырға дейін созылған Осман империясының саяси және мәдени ықпалы. Шамамен сол уақыттан бастап әзірбайжан мен түрікмен халықтары Ресей империясының қарамағына өтеді. Бұл оқиға екі тілдің дамуын өзгешелейді. Осындай жолмен болған тілдік даму процесін глоттохронология әдісі арқылы түсіндірген ғалым Сводеш болады. Тіл мен қоғам тікелей байланыста болғандықтан, қоғамда болған елеулі оқиғалар мен өзгерістер біртіндеп тілдің өзгеруіне әкеледі [1].

Тарихи процестің дамуына байланысты әзірбайжан, түрік және түрікмен тілдері бір-біріне жақын әрі ұқсас, сонымен салыстыратын тұстары да көп. Тіл білімінде синхронды және диахронды аспектіде оғыз тобы грамматикалық категориялар туралы көптеген зерттеулер болғанымен, олардың типологиялық сипаты жағынан талдау қажет. Осындай категориялардың бірі шақ категориясы лингвистикалық жағынан зерттеушілік қызығушылықты тудырады. Уақыт әмбебап

түсінік болғандықтан ол кез-келген тілдің құрамында бар. Сөйлемде айтылып жатқан оқиғаның қай уақытта орын алғанын дәл осы шақ категориясы білдіреді. Ол іс-қимылдың уақыты мен сөйлеп тұрған сәт арасындағы қарым-қатынасты көрсетеді. Етістіктің шақ категориясы іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәтке қатысты орындалғанын, орындалып жатқанын немесе әлі орындалмай, бірақ жасалатынын білдіреді. Шақ категориясы әр тілге ортақ болғанымен, оның жасалуы әр тілде ерекшеленеді. Сондықтан лингвистикада, сондай-ақ түркологияда өзектілігін жоғалтпаған және әлі күнге дейін шешілмеген бірқатар даулы ойларымен назар аударатын тақырыптардың бірі [2].

Зерттелу тарихы

Әзірбайжан тіл білімінде етістіктің шақтарын толыққанды зерттеген ғалым, академик А.А. Ахундов. Сонымен қатар М. Хүсейнзаде, Т.А. Гаджиева, М.Б. Асқаров, Я. Керимов; түрік тілінің зерттеушілерінен М. Энгин, Т. Бангуоглу, Х. Диздароглу, З. Коркмаз; түрікмен тілінің зерттеушілерінен О. Алланазаров, Э. Каджарованың еңбектерін атап өтуге болады. Аталмыш зерттеушілер сипаттамалық және құрылымдық әдістерді пайдаланып тек бір тілдің аясында зерттеулер жүргізді.

Б.А.Серебрянников, Н.З.Гаджиева жалпы түркі тілдерінің грамматикасын салыстырмалы-тарихи әдіс-тәсілдері арқылы зерттеді. Н.К. Дмитриев түркі тілдерінің грамматикалық тәртібіне синхронды және диахронды түрде сараптама жасады. А.М. Щербак жалпы түркі тілдерінің морфологиясын, соның ішінде шақ категориясын диахронды тұрғыда қарастырды. Ал И.В. Кормушин ауқымды алтай тілдерінің шақ категориясына синхронды зерттеу жүргізді.

Жаңа буын зерттеушілері оғыз тілдеріне ерекше мән аударып, бірақ тұтас құрылымдық сипат көрсетпейді. К.К. Баширов оғыз тілдерінің тек өткен шақ формаларын салыстырып сипаттайды. Р.Г. Гусейнова жалпы түркі тілдерінің шақ категориясының теоретикалық аспектіне тоқталды.

Зерттеу әдістері

Бұл мақаланың мақсаты қазіргі оғыз тілдерінің шақ категорияларының құрылымын, морфологиялық, синтаксистік және семантикалық сипаттарын кешенді түрде қарастыру арқылы, тілдердің кең мағынадағы топтық бірізділігін айқындау. Ол үшін тілдердің грамматикалық дереккөздерін зерттей отырып, тілдердің функционалдық, терминдік және құрылымдық ерекшеліктерін анықтайтын боламыз. Ал, зерттеу жұмысының әдіс-тәсілдері ретінде синхронды салыстырмалы, салғастырмалы-типологиялық және құрылымдық әдістер қолданылды. Әр тілдің бір-біріне қатысты екіжақты ерекшеліктерін анықтау мақсатында салғастырмалы-типологиялық сараптама жасалып, одан жиналған мәліметтер кестеге сәйкес жүйеленіп салыстырмалы түрде беріліп, әр тілдің құрылымдық сипатын көрсетеді. Оғыз тілдерінің шақтық категориясын өзара салыстыра зерттеу, әр түрлі тілдік мәдениеттің ықпалында даму барысында тілдің лингвоариялық өзгерістері мен тілаларлық ықпалдастық нәтижесінде лингвистикалық эволюциясын анықтауға мүмкіншілік береді.

Талқылау

Өткен шақ іс-әрекеттің сөйлеу сәтінен бұрын болғанын білдіреді [3, 122 бет]. **Түрік тілінде** өткен шақтың жай және күрделі түрі бар. Жай формасы екіге бөлініп қарастырылады: «Görülen geçmiş zaman (нақ өткен шақ)» және «öğrenilen geçmiş zaman (бұрынғы өткен шақ)». Görülen geçmiş zaman терминімен аталатын бұл өткен шақ формасы етістікке *-dı/-di/-du/-dü, -tı/-ti/-tu/-tü* жұрнақтары жалғанып, жіктеліп қолданылады. М. Эргин: «Бұл шақ өткен шақ формасы іс-әрекеттің болып өткендігін хабарлайды. «Görülen geçmiş zaman» деп атауымыздың себебі, қимыл-әрекеттің өткен шақта, сөйлеушінің көз алдында жасалған болуы. Әрине, көз алдында сөзін тар мағынада қабылдауға болмайды. Сөйлеушінің көз алдында дегеніміз, сөйлеушінің көзі, білімі мен санасының алдында дегенді білдіреді. Басқа-

ша айтқанда, егер бұрын болған іс-әрекет, біздің көз алдымызда болса, бұл іс-әрекетті түсіндіру үшін өткен шақтың *-dı* жұрнағын қолданамыз» деген анықтама береді [4, 298 бет]. Ben dikene küstüm, gül bana küstü (Мен тікенге ренжідім, раушан гүл маған).

«Öğrenilen geçmiş zaman (бұрынғы өткен шақ)» *-mış/-miş/-muş/-mü* жұрнақтарының етістікке жалғанып, жіктелуі арқылы жасалынады. «Сөйлеушінің көз алдында оқиғаның болмауы, сөйлеуші оны кейіннен естіп, білгенін немесе кейіннен түсінгенін білдіреді. Яғни, өткен уақытта жасалынған және жасалынған уақытта көрмеген, білмеген қимыл, іс-әрекетті көрсетеді» - деген анықтама береді М. Эргин [4, 300 бет]. İlk bir sonbahar akşamında doğmuşum (Мен күздің жылы кешінде дүниеге келіппін).

Түрік тіліндегі өткен шақтың күрделі формасы етістікке екі шақтың жұрнақтары қосарланып жалғануы арқылы жасалынады. Белгілі бір шақ категориясына *-dı* жалғауы жалғанса нақты күрделі өткен шақ формалары «hikaye birleşik zaman» болады, ал *-mış* жалғанса субъективті күрделі өткен шақ формалары «rivayet birleşik zaman» жасалады.

Осы шақтың *-yog* жұрнағына *-dı* жалғауы жалғанып, жіктелсе «şimdiki zamanın hikayesi» болып, өткен шақтың белгілі бір уақытында болған созылмалы іс-әрекетті білдіреді [5, 137 бет]. Dün akşam ders çalışıyordum (Кеше кешке сабақ оқып отырдым). Осы шақтың *-yog* жұрнағына *-mış* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «şimdiki zamanın rivayeti» болып, сөйлеу сәтінде болып жатқан іс-әрекет туралы басқа біреуден білген кезде қолданылады [6, 17 бет]. Oxfordta okuyordum (Оксфордта оқиды екен).

Өткен шақтың *-dı* жұрнағына *-dı* жалғанып, жіктелінсе «görülen geçmiş zamanın hikayesi» болып, өткен шақтағы екі іс-әрекеттің ішінен ертерек болған іс-әрекетті немесе бұрын болған оқиғаны білдіреді. Бұл форма сирек қолданылады және көбіне оның орнына «öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi» қолданылады [7, 273 бет]. Eski bir kitapta okuduydum (Ескі бір кітапта оқыған едім). Өткен шақтың *-dı* жұрнағына *-mış* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «görülen geçmiş zamanın rivayeti» бо-

лып, өткен шақта болған іс-әрекет туралы басқа біреуден білген кезде қолданылады. *Mühim diyecseklerim var dediydin* (Айтатын маңызды нәрселерім бар деп едіңіз).

Бұрынғы өткен шақтың *-miş* жұрнағына *-dı* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «*öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi*» болып, сипатталып жатқан оқиғадан бұрын болған іс-әрекетті білдіреді [5, 142 бет]. *İstasyona koşur geldiğinde, tren kalkmıştı* (Вокзалға жүгіріп келгенде, поезд кетіп қалған еді). Бұрынғы өткен шақтың *-miş* жұрнағына *-miş* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «*öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti*» болып, басқа біреудің айтқаны бойынша немесе кейіннен іс-әрекеттің орындалғаны анықталған кезде қолданылады [6, 17 бет].

Жалпы осы шақтың *-r* жұрнағына *-dı* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «*geniş zamanın hikayesi*» болып, өткен шақта әдет бойынша жиі жасалынған іс-әрекетті білдіреді [5, 144 бет]. *O gençken çok hızlı koşardı* (Ол жас кезінде тез жүгіретін). Жалпы осы шақтың *-r* жұрнағына *-miş* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «*geniş zamanın rivayeti*» болып, айтушының қатысуынсыз жасалған іс-әрекет туралы басқа біреуден білген кезде қолданылады. Көбіне ертегі мен аңыз-әңгімелерде кездестіруге болады [6, 18 бет]. *Çok yakışıklı delikanlılar onu istemeye gelirmiş* (Өте сымбатты жігіттер оны айттырып келеді екен).

Келер шақтың *-acak* жұрнағына *-dı* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «*gelecek zamanın hikayesi*» болып, жасалуға ниеттелген бірақ қандай да бір жағдайларға байланысты орындалмаған іс-әрекетті білдіреді [5, 148 бет]. *Gazete okuyacaktım ama misafir geldi* (Газет оқиын деп жатыр едім, бірақ қонақ келіп қалды). Келер шақтың *-acak* жұрнағына *-miş* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «*gelecek zamanın rivayeti*» болып, болайын деп жатқан іс-әрекет туралы басқа біреуден білген кезде қолданылады [6, 19 бет]. *Ali arabasını satacakmış* (Али көлігін сатайын деп жатыр екен).

Түрікмен тілінде өткен шақ жасалуы бойынша жай және күрделі болып бөлінеді. Өткен шақтың жай түрі «*mālim öten zaman* (нақты өткен шақ)» етістікке *-dy*, *-di*, *-du*, *-dii* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалы-

нады. Бұл өткен шақ формасының қолданыс аясы кең: а) Сөйлеуші куә болған оқиғаларды баяндауда; *Düýn teatra bardyk* (Кеше театрға бардық). б) Сөйлеушінің сенімді, бірақ өз басы көрмеген оқиғаны баяндау үшін; *Bu institut 1934-nji ýylda döredildi* (Бұл институт 1934 жылы құрылған). с) Бірінен соң бірі болған оқиғалардың динамикасын көрсету үшін; д) Іс-әрекеттің сандық сипатын береді: ұзақтығы, қайталануы т.б. *Men size birnäçe gezek geldim, emma siz öýde ýokduňuz* (Мен сізге бірнеше рет келдім, бірақ сіз үйде болған жоқсыз) [8, 54 бет].

Түрікмен тіліндегі күрделі өткен шақ формасының алты түрі бар және олар өзара функционалды түрде байланысқан: «*mālim dowamly öten zaman* (нақты созылмалы өткен шақ)», «*nāmālim dowamly öten zaman* (белгісіз созылмалы өткен шақ)», «*hyýal-meýil öten zaman* (қиял өткен шақ)», «*öňki öten zaman* (бұрынғы өткен шақ)», «*hekaýa etme öten zaman* (баяндаушы өткен шақ)», «*subýektiw öten zaman* (субъективті өткен шақ)».

«*Mālim dowamly öten zaman* (нақты созылмалы өткен шақ)» жалпы осы шақтың *-ýardy*, *-ýärdi* жұрнағына *-di* жалғауының қосылып, жіктелуі арқылы жасалынады. Бұл өткен шақ формасында іс-әрекеттің ұзақтығы шектеулі және оның шектеулігі сөйлемде арнайы сөзбен немесе контекстпен беріледі [8, 147 бет]. *Her gün ol duralgada ýugnapuşýardy* (Күн сайын олар сол аялдамада кездесіп тұратын).

«*Nāmālim dowamly öten zaman* (белгісіз созылмалы өткен шақ)» етістікке *-ar/-er* жұрнақтарының жалғанып оған *-dy/-di* жалғауының қосылып, жіктелуі арқылы жасалынады. Өткен шақта көп рет қайталанған іс-әрекет. Ол белгілі бір уақыт аралығында жасалады, бірақ қандай уақыт аралықпен қайталанатыны белгісіз. Көбіне бұл форма арқылы жасалынатын іс-әрекет – өткен шақта орын алған адамның дағды мен әдеті немесе бір құбылыстың қасиеті [8, 146 бет]. *Biri-birlerine garaşur, ondan soň bile goşulup giderler* (Олар әрқашан бір-бірін күтетін, содан кейін бірге жүретін).

«*Hyýal-meýil öten zaman* (қиял өткен шақ)» етістікке *-jakdy*, *-jekdi* жұрнақтарының жалғанып, жіктелуі арқылы жасалынады. Субъект

іс-әрекетті орындауға ниетті болған, бірақ қандай да бір себептермен орындалмаған жағдайда қолданылады [9].

«Öñki öten zaman (бұрынғы өткен шақ)» етістікке жалғанатын *-ypdy, -ipdi, -updy, -üpdı* жұрнақтары екі бөліктен тұрады: *-ip* көсемшенің жұрнағы және *-di* жалғауы (*idi* етістігінің *i* дыбысының уақыт өте келе түсіп қалуынан туындаған). Бұрынғы өткен шақтың негізгі қызметіне белгілі бір уақыттан немесе іс-әрекеттен бұрын болған қимылды көрсету жатады [8, 122 бет]. *Şu gün açyk howa boldy. Düyñ ýagyşly gün bolupdy* (Бүгін ашық күн болды, кеше жаңбырлы күн болды).

«Некауа etme öten zaman (баяндаушы өткен шақ)» етістікке *-an, -en* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалынады. Көбінесе сөйлеуші өз басымен оқиғаны немесе оның салдарын көргендей, ертегілер, аңыздар, оқиғаларды баяндау кезінде қолданылады [9].

«Subýektiv öten zaman (субъективті өткен шақ)» етістікке *-ypdyr, -ipdir, -updyr, -üpdır* жұрнақтарының жалғанып, жіктелуі арқылы жасалынады. Сөйлеу сәттен бұрын болған оқиғаға сөйлеушінің өзі қатысып, болған оқиғаны еске түсіріп хабарлайды немесе өзі қатыспаған болса, оқиғаны көрген адамның сөзіне сүйене отырып баяндайды [9].

Өзірбайжан тілінде өткен шақ алуан түрлі. Ол іс-әрекеттің әртүрлі сипатына байланысты: аяқталуы немесе аяқталмауы, ұзақтығы, қайталануы немесе қайталанбауы, шынайы болуы немесе болмауы, сенімділігі немесе сенімсіздігі, нақтылығы немесе белгісізділігі. Өткен шақтың жасалуы екі түрлі болады: жай және күрделі.

Өткен шақтың жай формасы екіге бөлініп қарастырылады. Олар: «Şühudi keçmiş zaman», «Nəqli keçmiş zaman». «Şühudi keçmiş zaman (нақ өткен шақ)» етістік негізіне *-dı, -di, -du, -dii* жұрнақтарының жалғанып және де жіктік жалғауының жалғануы арқылы жасалынады. Нақты өткен шақтың грамматикалық мағынасы нақты болған іс-әрекетті көрсетеді [10, 123 бет]. *Nəhayət evə yetişdim* (Ақыры үйге жеттім).

«Nəqli keçmiş zaman (баяндаушы өткен шақ)» екі түрлі жұрнақ арқылы жасалынады:

1) *-miş, -miş, -miş, -mü;* 2) *-(y)ib, -(y)ib, -(y)ib, -(y)ib*. Баяндаушы өткен шақ, өткен шақта орын алған фактіні осы шақтағы нәтиже, салдары ретінде көрсету арқылы жасалады. Мәң аз körməmişəm bu sarayları (Осындай сарайлардың талайын көрдім). Баяндаушы өткен шақ арнайы сөздер (делінеді, айтылады, сияқты) қолданған жағдайда сенімсіздік, күмандану сияқты сенімсіз мағынаны бере алады.

Өткен шақтың күрделі түрінің жасалуында *idi, imiş* көмекші етістіктері маңызды қызмет атқарады. Оның 5 түрі бар: «bitməmiş keçmiş zaman», «qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman», «qəti gələcəkli keçmiş zaman», «uzaq keçmiş zaman», «davamlı keçmiş zaman».

«Bitməmiş keçmiş zaman (аяқталмаған өткен шақ)» *idi, imiş* көмекші етістіктерінің осы шақта жіктелінетін етістік негізіне жалғануы арқылы жасалынады. *İdi* арқылы жасалынатын «bitməmiş keçmiş zaman» іс-әрекеттің өткен шақта белгілі бір уақытта болғанын көрсетіп, бірақ ол қимылдың жалғасқанын не аяқталғанын білдірмейді. Өткен шақтың белгілі бір уақытын сипаттағандықтан, көбіне тарихи фактілерді хабарлау мақсатында қолданылады [10, 129 бет]. *Tehran düzündə qeyri-adi bir külək oynadı* (Тегеран жазығында ерекше жел соғып тұрды). *İmiş* арқылы жасалынатын «bitməmiş keçmiş zaman» түрі өткен шақтың белгілі бір уақытта болған оқиғаны баяндау мақсатында қолданып, ол іс-әрекеттің аяқталғаны туралы айтылады. Бірақ ол әрекеттің аяқталуына, шынайылығына қатысты сөйлеуші адамның күмәні мен сенімсіздігі бар болуы мүмкін немесе ол әрекет туралы қорытынды, тұжырым жасау арқылы шешім шығарады [10, 130 бет]. *Yəqin sən məktəbdə hesabdan üç alırmışsan* (Мүмкін сіз мектепте арифметика пәнінен үштік алған шығарсыз).

«Qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman (нақты емес өткен шақтағы келер шақ)» *idi, imiş* көмекші етістіктерінің нақты емес келер шақта жіктелінетін етістіктің негізіне жалғануы арқылы жасалынады. *İdi* көмекші етістігімен жасалған «qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman» түрі өткен шақта аяқталмаған және қаншалықты ұзаққа созылғаны белгісіз іс-әрекетті немесе қалыпты білдіреді. Бұл шақ ка-

тегориясы өткен шақта созылған және бірнеше рет қайталанып әдеттегі нәрсеге айналған іс-әрекетті сөйлеушінің сөйлеп тұрған кезде еске түсірген жағдайда қолданады. Сонымен қоса, ол шақ категориясы өткен шақта болуға ықтимал іс-әрекетті білдіреді және ол шартты райға келеді [10, 131 бет]. *Yadımdadır uşaqılıqda saatlarla sahilde qumluqda oturub ləpələgə baxardım* (Есімде, бала кезімде жағада құмда сағаттап отырып, толқындарға қарап отыратын едім). *İmiş* көмекші етістігімен жасалған «*qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman*» *idi* көмекші етістігімен жасалған түріне ұқсайды. Тек бір айырмашылығы бар: сөйлеуші жанама деректер негізінде белгілі болған, өткен шақтағы іс-әрекеттің салдары туралы хабарлайды [10, 131 бет]. *Burada üzüm tənəklərini ancak beş ildə bir dəfə kəsərmişlər* (Бұл жерде жүзім ағаштары бес жылда бір рет кесілген екен).

«*Qəti gələcəkli keçmiş zaman* (нақты өткен шақтағы келер шақ)» *idi, imiş* көмекші етістіктерінің нақты келер шақта жіктелінетін етістіктің негізіне жалғануы арқылы жасалынады. *İdi* көмекші етістігімен жасалған «*qəti gələcəkli keçmiş zaman*» түрі өткен шақтағы болуға тиіс іс-әрекеттің орындалмаған жағдайда қолданылады [10, 132 бет]. *O, Qulyaza qəti bir cavab verəcəkdi* (Ол Гюльязға үзілді-кесілді жауап бергісі келген). *İmiş* көмекші етістігімен жасалған «*qəti gələcəkli keçmiş zaman*» *idi* көмекші етістігімен жасалған түріне ұқсайды. Бірақ сөйлеуші келер шақта болуға тиіс іс-әрекет туралы өзге біреудің сөзінше қорытынды жасап пайымдайды [10, 133 бет]. *Qatar vaxtında yola düşəcək imiş, ancaq biz nahaq yerə tələsdik* (Пойыз уақытында жолға шыққалы тұр еді, бірақ біз бекерге асығып кеттік).

«*Uzaq keçmiş zaman* (бұрынғы өткен шақ)» *idi, imiş* көмекші етістіктерінің баяндаушы өткен шақта жіктелінетін етістіктің негізіне жалғануы арқылы жасалынады. *İdi* көмекші етістігімен жасалған бұрынғы өткен шақ сөйлемде берілген тағы бір өткен шақтан ертерек болған іс-әрекетті білдіреді [10, 134 бет]. *Nə fikirlər elmış idin, nə xəyallara düşmüşdün hamısı rus olub dağıldı* (Ойлағанның бәрі, армандаған нәрселерің күл-талқан болып шашылды). *İmiş* көмекші етістігімен жасалған

«*uzaq keçmiş zaman* (бұрынғы өткен шақ)» іс-әрекеттің болжамды нәтижесін көрсетеді [10, 134 бет]. *Belə isə arsad haqlı idi, nahaq yerə hirsələnməyibmiş* (Егер солай болса, онда әйелі дұрыс және оның ашуланғаны бекер емес).

«*Davamlı keçmiş zaman* (созылмалы өткен шақ)» *idi, imiş* көмекші етістіктерінің созылмалы осы шақта жіктелінетін етістіктің негізіне жалғануы арқылы жасалынады. *İdi* көмекші етістігімен жасалған «*davamlı keçmiş zaman*» созылмалы, аяқталмаған және өткен шақтың белгілі бір мезетінде жалғасып жатқан іс-әрекетті білдіреді [10, 135 бет]. *İmiş* көмекші етістігімен жасалған созылмалы өткен шақ сөйлеушінің айтуынша болуға ықтимал созылмалы іс-әрекетті көрсетеді [10, 135 бет]. *Bəlkə o bir gün əvvəl mayora vəd etdiyi qəti fikrini yazmaqda imiş, yazıb qurtara bilməyib* (Мүмкін, ол бір күн бұрын майорға өзінің соңғы шешімдері туралы жазған шығар, бірақ ол жазуды аяқтай алмады).

Жоғарыдағы мәліметті саралайтын болсақ, қарастырылып отырған тілдерде бірнеше ұқсастықтар байқалады. Аталмыш үш тілде де өткен шақ формасының жай және күрделі түрлері бар. Өткен шақтың жай түрінде үш тілге ортақ жұрнақ бар. Ол түрік тіліндегі «*görülen geçmiş zaman* (нақ өткен шақ)-ның» *-dı/-di/-du/-dü* жұрнақтары, түрікмен тілінің «*mälim öten zaman* (нақты өткен шақ)-ның» *-dy, -di, -du, -düy* жұрнақтары, әзірбайжан тілінің «*şühudi keçmiş zaman* (нақ өткен шақ)-ның» *-dı, -di, -du, -düy* жұрнақтары ұқсас келеді. Негізі бұл өткен шақ жұрнағы барлық түркі тілдеріне тән. Екінші жиі кездесетін жұрнақ түрі ол түрік грамматикасындағы «*öğrenilen geçmiş zaman* (бұрынғы өткен шақ)-ның» *-mış/-miş/-muş/-müsh* жұрнақтары және әзірбайжан тілінің «*nəqli keçmiş zaman* (баяндаушы өткен шақ)-ның» *-mış, -miş, -muş, -müsh* жұрнақтары. Осы жерде әзірбайжан тілінің ерекшелігі «*nəqli keçmiş zaman* (баяндаушы өткен шақ)» *-(y)ib, -(y)ib, -(y)ub, -(y)üb* жұрнақтарын қолданады. Осылайша, өткен шақтың жай формасында әзірбайжан тілі 3 жұрнақ түрін, түрік тілі 2 жұрнақ түрін және түрікмен тілі 1 жұрнақ түрін қолданады.

Күрделі өткен шақ формаларында *-dı, -mış* жалғаулары шақ жұрнақтарына қосылуы арқылы кеңінен қолданылады, әсіресе түрік және әзірбайжан тілдерінде. *-dı* жалғауы бар формалар өткен шақта болған іс-әрекетті оқиға ретінде жеткізеді, ал *-mış* жалғанған етістік формалары өткен шақтағы іс-әрекетті басқа біреуден біліп алғандай (эвиденциалдық) баяндайды. Үш тілдің негізгі айырмашылығы осы эвиденциалдық сипатпен байланысты. Түрік тілінде *-dı* жалғауы бар форманы «*hikaye birleşik zaman*», *-mış* жалғанған етістік формасын «*rivayet birleşik zaman*» деп атайды. Әзірбайжан тілінде дәл солай бөлінбегенімен, мағынасы бірдей *idi* және *imiş* жалғаулары күрделі өткен шақ формаларына бірдей пайдаланылады. Ал түрікмен тілінде эвиденциалдық *-mış* формасының орнына күрделі өткен шақта *-updyr, -ipdir, -updyr, -üpdür* жұрнақтары бар «*subýektiv öten zaman* (субъективті өткен шақ)» қолданылады. Сонымен қоса осы шақта эвиденциалдық мағынаны беретін «*çaklama häzirki zaman* (болжалды осы шақ)» формасы (*-ýandyр, -ýändir*) бар.

Жоғарыда берілген мәліметтерге қарай отырып аталған үш тілде етістіктің өткен шақ категориясы төмендегідей ерекшеліктер көрсетеді:

- Тілдік терминдік жүйесінде әр тілдің өзіндік лексикалық ерекшеліктерімен айқындалады;
- Өткен шақ категориясының функционалдық грамматикалық нормативтері бірдей;
- Қолданылған жұрнақтар түрік және әзірбайжан тілдерінде бірдей болса да түрікмен тілінде өткен шақтың жәй және күрделі формасында *-miş* формасы кездеспейді;
- Әр үш тілде де өткен шақтың күрделі формасы «*i-mek*» көмекші етістігі арқылы жасалынады;
- Өткен шақтың күрделі формасы түрікмен және әзірбайжан тілдерінде функционалдық тұрғыдан ұқсастық көрсетуі жағынан түрік тілінен ерекшеленеді.

Осы шақ іс-әрекеттің сөйлеу сәтінде жасалып жатқанын және жалғасуда екенін білдіреді [3, 99 бет]. **Түрік тілінде** осы шақ етістікке *-yor* жұрнағының жалғанып, жіктелуі

арқылы жасалынады. *-yor* осы шақ жалғауы *yori/yürümek* (жүру)-ке жалпы осы шақ жұрнағы *-r* жалғануы арқылы туындаған. Осылайша, етістіктің осы шағын білдіретін көмекші етістікке айналады: *gelü yorır, geli yorır geliyor* (келеді), *gide yorır gidiyor* (кетеді). Ескі Анадолы түрікшесінде әрдайым күрделі етістіктің шеңберінде қолданылатын *yorır* Османлы түрікшесінде гаплогия жолымен жалғанып, осылайша *-yor* жұрнағы пайда болды [4, 296 бет]. *Dışarıda çok yağmur yağıyor* (Далада жаңбыр жауып тұр).

Сонымен қатар осы шақ *-makta, -mekte* жұрнақтарының жалғанып, жіктелуі арқылы жасалынады. Бұл екі осы шақ жұрнақтары арасында функциялық жағынан айырмашылық жоқ. Екеуі де іс-әрекеттің осы шақта жасалынып жатқанын көрсетеді. *-makta, -mekte* жұрнағының бір ерекшелігі ол іс-әрекеттің міндетті түрде басталған болуы. *-yor* кейде басталмаған, алайда басталайын деп жатқан іс-әрекет үшін қолданылады. *Biraz, sonra geliyorum* (Біраздан кейін келемін) мысалында іс-әрекет басталғалы жатыр. *Biraz sonra gelmekteyim* деп айта алмаймыз [4, 298 бет].

Түрікмен тілінде осы шақтың төрт түрі кездеседі: «*umumy häzirki zaman*», «*anyk häzirki zaman*», «*çaklama häzirki zaman*», «*häzirki öten zaman*». «*Umumy häzirki zaman* (жалпы осы шақ)» *-ýar/-ýär* (-яр/-йәр) жұрнақтары арқылы жасалынып, жалпы осы шаққа жатады, яғни сөйлеп тұрған сәтпен және одан ауқымдырақ уақытпен байланысты іс-әрекетті білдіреді. Сонымен қоса қалыпты және дағдылы түрде болатын іс-әрекет арқылы келер-осы шақтың да қызметін атқара алады [8, 43 бет]. *Maral gelýär* (Марал келе жатыр). Осы шақтың бұл түрі өткен оқиғаларды баяндауда жиі қолданылады. *Rehmet Seyidow Halaçda eneden bolýar* (Рехмет Шеидов Халачда туылды).

Нақ осы шақ етістікке *-ýar/-ýär* жұрнағының жалғануы арқылы жасалынады. Нақ осы шақтың төрт етістіктен тұратын арнайы парадигмасы бар. Олар: *dur*-тұр, *otur*-отыр, *ýat-jat, ýör-жүр*. Бұл етістіктер семантика бойынша қалып етістіктерге жатады [8, 76 бет]. *Enem keçäniň üstünde otur* (Әже төсеніштің үстінде отыр).

«Çaklama häzirki zaman (болжалды осы шақ)» етістікке *-ýandyр, -ýändir* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалынады. Сөйлеуші сөйлеп тұрған сәтте орын алатын қимыл, іс-әрекетті, жағдайды көру арқылы емес, іс-әрекеттің нәтижесіне сүйене отырып, жеке пайымдаудан туындаған сенімсіздік, күдік, және т.б. мағыналарын білдіреді [9]. Ol şu wagıt men hakynnda näme pikir edýändir (Ол дәл қазір мен туралы не ойлайды?).

«Häzirki öten zaman (қазіргі өткен шақ)» формасы етістікке жалғанған *-an, -en* есімше жұрнақтарымен бірге *ýo:k* сөзінің тіркесуі арқылы жасалған (*alamok, gelemok*): *alanym ýok, gelenim ýok > alam ýok, gelem ýok > alamo:k, gelemmok > alamo:k, gelemo:k*. Бұл форма қазіргі уақытты, жақында болғанды немесе тіпті бұрын болған іс-әрекетті сипаттайды. Ол ауызша және болымсыз мағынада қолданылады [9]. Okuwçylar heniz ýazur bolanok, jogar berenok (Студенттер әлі жазып болған жоқ, жауап берген жоқ).

Әзірбайжан тілінде осы шақтың екі түрі бар. Олар: «İndiki zaman», «Davamlı indiki zaman». «İndiki zaman (нақ осы шақ)» сөйлеп тұрған сәттегі іс-әрекетті білдіреді де, дауыссызға біткен етістік түбіріне *-ır, -ir, -ur, -ür* (*-ыр, -ир, -ур, -үр*), дауыстыға біткен етістік түбіріне *-uır, -uір, -uur, -üür* (*-йыр, -йір, -юр, -йөр*) жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады. Оған сәйкесінше жаққа және түріне қарай жіктік жалғауы жалғанады [11, 43 бет]. Onlar parkda gəzirlər (Олар саябақта серуендеп жүр). Егер де іс-әрекет осы шақта беріліп, бірақ құбылыстың қасиеті немесе сипаты болған жағдайда ол ешқандай уақыттық мағынада қолданылмайды [10, 135 бет]. Don çayı səssizcə axır (Дон өзені үнсіз ағады). Өткен шақта болған іс-әрекетті әсерлі баяндау үшін және де болашақтағы қимыл, іс-әрекеттің болатынына сенімді болған жағдайда бұл шақ қолданылады.

«Davamlı indiki zaman (созылмалы осы шақ)» сөйлеу сәтінен бұрын басталған және сөйлеу сәтінде жалғасып жатқан іс-әрекетті білдіреді [10, 137 бет]. Етістікке *-maqdal/-məkdə* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалынады.

Жоғарыдағы мәліметті талдайтын болсақ, аталмыш тілдерде осы шақ жұрнақтары салыстырмалы түрде ұқсас келеді. Үш тілге де тән нәрсе нақ осы шақ пен жалпы осы шақтың сабақтастығы. Түрік грамматикасындағы *-uog* жұрнағы нақ осы шақты және кейде жалпы осы шақты да қамтиды. Бірақ түрік тілінде жалпы осы шақтың арнайы *-r, -ar/-er* жұрнақтары бар. Түрікмен тілінде нақ осы шақ және жалпы осы шақ *-ýar/-ýär* жұрнақтарымен жасалынады. Дәл солай әзірбайжан тілінде нақ осы шақ және жалпы осы шақ үшін *-ır, -ir, -ur, -ür* жұрнақтары қолданылады. Түрік тіліндегі *-makta, -mekte* жұрнақтары мен әзірбайжан тіліндегі *-maqdal/-məkdə* жұрнақтарының дыбысталуы ұқсас және мағыналары бірдей. Алайда бұндай жұрнақ түрі түрікмен тілінде кездеспейді. Түрікмен тілінің басқа да ерекшелігі – осы шақта қалып етістіктерін қолданады (*dur*-тұр, *otur*-отыр, *yat*-жат, *ýör*-жүр). Түрікмен тілінің келесі бір айырмашылығы аталмыш тілдерде жоқ осы шақтың ерекше екі формасы бар (*-ýandyр, -ýändir* және *alamok, gelemok*). Мәселен, «häzirki öten zaman (қазіргі өткен шақ)» формасының *alamok, gelemok* жұрнақтары тек ауызекі тілде қолданылады. Ал «çaklama häzirki zaman (болжалды осы шақ)» формасының ерекшелігі (*-ýandyр, -ýändir*) жанама куәгерлікті (эвинденциалдық) білдіреді. Бұл грамматикалық мағына түрік және әзірбайжан тілдерінде өткен шақта ғана қолданылады.

Жоғарыда берілген мәліметтерге қарай отырып аталған үш тілде етістіктің осы шақ категориясы төмендегідей ерекшеліктер көрсетеді:

- Түрік тілінде осы шақ категориясы нақты бір жұрнақ «-uog» арқылы жасалып іс-әрекеттің осы шақта жасалғанын білдіреді;
- Түрікмен және әзірбайжан тілдерінде болса осы шақ жұрнағы толық қалыптаспаған және даму үстінде екендігі байқалады;
- Түрікмен және әзірбайжан тілдерінде осы шақ категориясы көмекші етістіктер арқылы жасалуы нақты жалғау ретінде қалыптаспағандығы байқалады;
- Әзірбайжан және түрікмен тілдерінде *-r, -ar/-er; -ýar/-ýär* жұрнақтарының қолданысы осы шақтың қолданыс алаңында бір ізділік

көрсетпейді және бұл жұрнақтан өткен шақ, осы шақ, келер шақ мезгілдерін де қамтиды;

- Әзірбайжан және түрікмен тілдерінде осы шақ формасында қолданылған *-r, -ar/-er; -ýar/-ýär* жұрнақтары түрік тілінде жалпы осы шақ категориясында қолданылады;

- Осы шақтың күрделі формасы түрікмен және әзірбайжан тілдерінде орыс тілі грамматикасы ықпалымен көмекші етістіктің көмегі арқылы күрделі формалары түрлендіріліп жасалған.

Жалпы осы шақ іс-әрекеттің әрқашан жасалатынын және оның үздіксіздігін білдіреді. Бұл шақ формасы өткен шақты, осы шақты және келер шақты да қамтиды. [3, 111 бет]. **Түрік тілінде** «geniş zaman (жалпы осы шақ)» етістікке *-r, -ar/er, (-ı, -i, -u, -ü)* *r* жалғауларының жалғанып, жіктелуі арқылы жасалынады. Жалпы осы шақ кез-келген шақты қамтиды және «әрқашан» деген мағынаны білдіреді. Өткен шақта басталып, осы шақта жалғасын тапқан, осылайша тұрақты болып тұратын іс-әрекетті білдіреді, келер шақта болатын немесе жасалатын қимылдар үшін қолдануға болады. Сонымен, жалпы осы шақ жұрнақтары шақтың үш түрін сипаттайды: 1) әрқашан, 2) өткен шақ пен осы шақты қамтитын уақыт, 3) келер шақ. Жалпы осы шақ жұрнақтары қимылдың осы үш шақ сегментінің бірінде болатынын немесе пайда болатынын көрсету үшін қолданылады.

Жалпы осы шақ жұрнақтары үш шақ арасында көбінесе келер шақты бейнелейді. Кейде тек қана келер шақ мағынасында қолданылуы мүмкін. Осы шақты да кішкене сипаттайды. Егер де қимыл-әрекет өткен шақта басталып, әлі де жалғасын тапса онда өткен шақты да көрсетеді. Өткен шақта болып кеткен іс-әрекет үшін қолданылмайды, жеке басына өткен шақты білдіре алмайды. Жалпы осы шақ жұрнақтары пайда болып жатқан, пайда болған және пайда болатын іс-әрекет үшін қолданылады [4, 291 бет]. Her gün kahvaltıda süt içirim (Күнде таңғы асқа сүт ішемін).

Келер шақ болашақта жоспарланған немесе көзделген іс-әрекетті сипаттау үшін қолданылады [3, 140 бет]. **Түрік тілінде** келер шақ

формасын жалпы осы шақ жұрнақтары мен осы шақ жұрнақтары да құрайды. Жалпы осы шақ жұрнақтары болжалды келер шақты құраса, осы шақтың жұрнақтары өте жақын немесе осы шақпен бірлескен келер шақ формасын құрайды. Негізгі келер шақтың жұрнақтары *-acak/-ecek* ниетті, қалау, нақты келер шақты білдіреді. Бұл келер шақ ықтимал емес, нақтылықты көрсетеді. Іс-әрекеттің мүмкін болуын емес, болатындығын білдіреді [4, 302 бет]. Pazar günü dedemi ziyaret edeceğiz (Жексенбіде атама қонаққа барамыз).

Түрікмен тілінде келер шақтың екі түрі бар: «nämälim geljek zaman», «mälim geljek zaman». «Nämälim geljek zaman (белгісіз келер шақ)» етістік дауыстыға бітсе *-r*, дауыссызға бітсе *-ar/-er* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалынады. Бұл жағдайда сөйлеуші іс-әрекетті орындалуға ықтимал деп қарастырады [8, 94 бет]. Megerem, indi işler ýola düşer (Мүмкін қазір бәрі ойдағыдай болып қалар).

«Mälim geljek zaman (нақты келер шақ)» *-jak/-jek* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалынады. Оғыз тілдер тобының барлығында кездеседі, алайда түрікмен тілінде ерекшелігі жақ бойынша жіктелмеуі. Қай жақта тұрғанын анықтау үшін арнайы сөз қолданылады немесе контексттен білуге болады. Келер шақта уақыттық мағынадан бөлек іс-әрекеттің жасалу қажеттілігі, міндеттілігі және орындау ниеті білдіріледі [8, 68 бет]. Men onuñ bilen gerleşjek (Мен онымен сөйлесуім керек).

Әзірбайжан тілінде келер шақ екі жолмен жасалынады. Олар: «qəti gələcək zaman», «qeyri-qəti gələcək zaman». «Qəti gələcək zaman (нақты келер шақ)» етістікке *-acaq/-əcək* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалынып, міндетті түрде жасалынатын іс-әрекетті білдіреді.

«Qeyri-qəti gələcək zaman (нақты емес келер шақ)» болуы ықтимал, бірақ нақты емес іс-әрекетті білдіру үшін қолданылады. Бұл келер шақ формасы етістікке *-(y)Ar/- (y)ər* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалынады. Егер де іс-әрекет заттың қасиеті немесе оның тұрақты белгісіне айналса, онда нақты бір шақпен шектелмейді [10, 138 бет]. Adam

hər sənəti istəsə kötürər (Адам қаласа, кез-келген өнерді ала-алады)(мақал). Оқиғаны әсерлі және шынайы түрде сипаттау үшін өткен шақтың орнына нақты емес келер шақ қолданылады.

Жоғарыдағы мәліметті жинақтайтын болсақ, қарастырылып отырған тілдерде келер шақта белгілі бір ұқсастықтар бар. Түрік тілінде келер шақтағы *-acak, -ecek*, түрікмен грамматикасындағы «*mälim geljek zaman* (нақты келер шақ)» формасындағы *-jak/-jek*, әзірбайжан тіліндегі «*qəti gələcək zaman* (нақты келер шақ)» формасындағы *-acaq/-əcək* жұрнақтары ұқсас келеді. Олардың ұқсастығы кездейсоқ емес, себебі олардың грамматикалық мағынасы бірдей. Келесі ұқсастық әзірбайжан мен түрікмен тілдеріне тән: әзірбайжан тіліндегі «*qeyri-qəti gələcək zaman* (нақты емес келер шақ)» және түрікмен тіліндегі «*nämälim geljek zaman* (белгісіз келер шақ)» формаларында қолданатын жұрнақтар, сәйкесінше *-(y)Ar/-(y)ər* және *-r, -ar/-er* ұқсас келеді. Түрік тілінде келер шақтың бір ғана формасы болғанымен, жалпы осы шақтың *-r, -ar/-er* жұрнақтары әлгі әзірбайжан *-(y)Ar/-(y)ər* және түрікмен *(-r, -ar/-er)* тілдерінің келер шақтың жұрнақтарына ұқсас, әрі функционалды тұрғыда түрік тіліндегі жалпы осы шақ келер шақты қамтиды. Осыған қарағанда, үш тілдегі келер шақ формалары салыстырмалы түрде ұқсас, әрі жақын келеді. Келер шақтағы екі түрлі форма және жұрнақтар жағынан әзірбайжан мен түрікмен тілдері өте ұқсас келеді, бірақ түрікмен тілінде *-r, -ar/-er* формасына басымдылық беріледі. Керісінше түрік грамматикасында *-acak, -ecek* формасы келер шақтың негізгі түрі болса, әзірбайжан тілінде келер шақ жұрнақтарының екі түрі де *-(acaq/-əcək* және *-(y)Ar/-(y)ər* тең дәрежеде қолданылады. Сонымен қарастырылған оғыз тілдері ішінде келер шақ формасы бойынша өзара салыстырғанда, үш тілдің де ұқсас тұстары бар, бірақ әзірбайжан тілінің басқа екі тілмен ұқсастығы көбірек.

Жоғарыда берілген мәліметтерге қарай отырып аталған үш тілде етістіктің келер шақ категориясы төмендегідей ерекшеліктер көрсетеді:

- Үш тілдегі келер шақ жұрнақтары *-acak, -ecek* грамматикалық мағынасы жағынан бірдей;

- Әзірбайжан және түрікмен тілдерінде *-(y)Ar/-(y)ər* және *-r, -ar/-er* жұрнақтары болжалды келер шақты білдіреді және түрікмен тілінде *-r, -ar/-er* формасына басымдылық беріледі;

- Түрік тіліндегі жалпы осы шақтың *-r, -ar/-er* жұрнақтары түрікмен және әзірбайжан тілдеріндегі белгісіз келер шақ жұрнақтарына ұқсас, әрі функционалды тұрғыда болжалды келер шақты қамтиды;

Құрылымдық жағына тоқталатын болсақ, түрікмен және әзірбайжан тілдерінде шақ категориясын өткен шақ, осы шақ, келер шақ деп үшке бөліп қарастырса, түрік тілінде шақ категориясының бес түрі бар: «*görmüş* zaman (нақ өткен шақ)», «*öğrenilmiş* zaman (бұрынғы өткен шақ)», «*şimdiki* zaman (осы шақ)», «*gelecek* zaman (келер шақ)», «*geniş* zaman (жалпы осы шақ)».

Осы шақ түрік грамматикасында «*şimdiki* zaman» деп аталады және *-yor* мен *-makta* жұрнақтары арқылы жасалады. Түрікмен тілінде осы шақтың төрт түрі бар: «*umumy häzirki zaman*», «*anyk häzirki zaman*», «*çaklama häzirki zaman*», «*häzirki öten zaman*». Әзірбайжан грамматикасында осы шақты «*indiki* zaman» және «*davamlı indiki zaman*» деп екіге бөлген.

Жалпы осы шақты түрік тілінде «*geniş* zaman» деп аталып, *-r, -ar, -er* жұрнақтары арқылы жасалады. Бұл шақ категориясы үш шақты қамтиды. Қарастырылып отырған басқа екі тілде осындай функциясы бар шақ категориясы осы шақта немесе келер шақта кездеседі, алайда түрік тілінде ол өз алдына бөлек шақ ретінде саналады.

Келер шақтың түрік грамматикасындағы формасы *-acak, -ecek* жұрнақтары арқылы жасалынып, «*gelecek* zaman» деп аталады. Түрікмен тілінде келер шақ «*qəti gələcək zaman*», «*qeyri-qəti gələcək zaman*»; әзірбайжан тілінде «*nämälim geljek zaman*», «*mälim geljek zaman*» деп екіге бөлінеді.

Өткен шақтың қарастырылып отырған тілдерде жай және күрделі формалары бар.

Түрік грамматикасындағы күрделі өткен шақтың түрлері аналитикалық тұрғыда жасалады, олар жай шақ түрлерінің екі жұрнағының жүйелі қосындысы (әр элементтің әр элементке қосылуы) болып келеді: жай шақ формасы (-*yor*, -*makta/-r,-ar,-er/-acak,-ecek*) + жай өткен шақ формасы (-*dı/-di/-du/-dül/-tı/-til/-tu/-tül/-miş/-miş/-muş/-mü*) = күрделі өткен шақ формасы және жай өткен шақ формасы (-*dı/-di/-du/-dül/-tı/-til/-tu/-tül/-miş/-miş/-muş/-mü*) + жай өткен шақ формасы (-*dı/-di/-du/-dül/-tı/-til/-tu/-tül/-miş/-miş/-muş/-mü*) = күрделі өткен шақ формасы. Осы жолмен күрделі шақ категориясының құрылымы және оның атаулары аналитикалық тұрғыда бірізділікпен жасалады. Күрделі шақ формаларының атауларынан жай шақ түрлерінің көрінісін табуға болады. Мысалға: «*şimdiki zamanın rivayeti*» күрделі өткен шағының «*şimdiki*» және «*rivayeti*» деген сөздері арқылы оның осы шақ және бұрынғы өткен шақ жұрнақтарының қосындысынан пайда болғанын анықтай аламыз. Ал әзірбайжан және түрікмен тілдерінде күрделі өткен шақтың түрлері де екі жұрнақтың қосындысымен жасалады, бірақ ол жүйесіз тәртіппен орындалады, яғни әр элементтің әр элементке қосылуынан емес. Түрік тіліне қарағанда олар синтетикалық жолмен қалыптасады және олардың құрастырушы лемалармен тікелей байланысын анықтауға мүмкін емес.

Нәтижелері

Жай және күрделі өткен шақтар жүйесі бойынша үш тілді салыстырған кезде олардың ортақ құрылымдық қағидасы анықталды. Мәселен, түрік тілінде екі түрлі өткен шақ: 1) «*Görülen geçmiş zaman* (нақ өткен шақ)»; 2) «*Öğrenilen geçmiş zaman* (бұрынғы өткен шақ)», болса, әзірбайжан тілінде өткен шақтың екі түрі бар: «*Şühudi keçmiş zaman*» және «*Nəqli keçmiş zaman*», яғни бірнеше (2+1) жұрнақтан тұратын бір ғана өткен шақ бар. Ал түрікмен тілінде бір ғана жұрнақтан тұратын бір өткен шақ бар. Дәл осы қағидамен күрделі өткен шақ та жасалынған. Түрік тілінде күрделі өткен шақтың 5 түрі -*dı*, -*miş* жұрнақтарының ықпалымен екі топқа бөлінеді: «*hikaye*

birleşik zaman», «*rivayet birleşik zaman*». Әзірбайжан тілінде күрделі өткен шақтың 5 түрі -*dı*, -*miş* жұрнақтары негізінде екіге бөлінбей тұйықталған. Түрікмен тілінде жалғыз -*dı* жұрнағы болғандықтан күрделі өткен шақты жұрнақтың санына байланысты бөлудің еш себебі жоқ. Жай және күрделі өткен шақта ортақ қағиданың бар болуы мынаны білдіреді: түрік тілінде жұрнақтардың жүйе құрылымын анықтау күші бар, ал әзірбайжан тілінде дәл сол жұрнақтар берілген бір шақтың ұғымымен шектелген. Басқаша айтқанда, түрік тілінде жұрнақ түсінігі шақ ұғымынан басым түседі, ал әзірбайжан тілінде, керісінше, шақ ұғымы жұрнақ түсінігінен жоғары тұрады. Түрікмен тіліне келетін болсақ, аталмыш екі тілге қарағанда бір ерекшелігі бар. Ол жай және күрделі өткен шақта -*miş* жұрнағының жоқ болуы. Бірақ оның қызметін күрделі өткен шақтағы арнайы «*Subyektiv öten zaman*» өтейді.

Терминдік ұқсастықтарына келетін болсақ, түрік, түрікмен және әзірбайжан грамматикасында шақ формаларын әр түрлі атағанымен кейбір атаулар ұқсас келеді (Кесте 1). Өткен шақта түрік тіліндегі «*görülen geçmiş zaman*», әзірбайжан тіліндегі «*şühudi keçmiş zaman*» және түрікмен тіліндегі «*məlim öten zaman*» үшеуі бірдей нақ өткен шақ деген түсінікті береді. Күрделі өткен шақта әзірбайжан грамматикасындағы «*uzaq keçmiş zaman*» мен түрікмен грамматикасында «*öñki öten zaman*» бұрынғы өткен шақ ұғымын береді. Осы шақта түрік грамматикасындағы «*şimdiki zaman*» мен әзірбайжан тіліндегі «*indiki zaman*» қызметі мен атаулары ұқсас келеді. Жалпы осы шақта түрік тіліндегі «*geniş zaman*» мен түрікмен тілінің «*umumu häzirki zaman*» екеуі бірдей жалпы осы шақ мағынасын береді. Келер шақта әзірбайжан тіліндегі «*qəti gələcək zaman*» мен түрікмен тіліндегі «*məlim gelecek zaman*» нақты келер шақ ұғымын береді. Сонымен қатар әзірбайжан грамматикасы «*qeyri-qəti gələcək zaman*» мен түрікмен грамматикасындағы «*nəməlim gelecek zaman*» нақты емес, белгісіз келер шақ түсінігін береді.

Кесте 1

	Түрік	Әзірбайжан	Түрікмен
Жай формасы			
Осы шақ	1. Şimdiki zaman (осы шақ): (-yor, -makta)	1. İndiki zaman (нақ осы шақ) -(y)Ir / -(y)Ur 2. Davamlı indiki zaman (созылмалы осы шақ) -maqda / -mәkdә	1. Umumy häzirki zaman (жалпы осы шақ) (-ýar,-ýär) 2. Anyk häzirki zaman (нақ осы шақ) (dur, ýatyr, otыр, yör) 3. Çaklama häzirki zaman (болжалды осы шақ) (-ýandyр,-ýändir) 4. Häzirki öten zaman (қазіргі өткен шақ) (-amok,-emok-ähli ýöňkemedе)
Жалпы осы шақ*	1. Geniş zaman (жалпы осы шақ)* (-r,-ar,-er)	1. Qeyri-qәti gәlәcәk zaman (нақты емес келер шақ) (-(y)ar,-(y)әр) 2. Qәti gәlәcәk zaman (нақты келер шақ) (-acaq,-әcәk)	1. Nämälim geljek zaman (белгісіз келер шақ) (-ar/-er) 2. Mälim geljek zaman (нақты келер шақ) (-jak/-jek)
Келер шақ	1. Gelecek zaman (келер шақ): (-acak,-ecek)		
Өткен шақ	1. Görülen geçmiş zaman (нақ өткен шақ) (-dı/-di/-du/-dү, -tı/-ti/-tu/-tү)	1. Şühudi keçmiş zaman (нақ өткен шақ) (-dı,-di,-du,-dү) 2. Nәqli keçmiş zaman (баяндаушы өткен шақ) (-miş, -miş,-muş,-müş) (-ib,-ib,-ub,-üb)	1. Mälim öten zaman (нақты өткен шақ) (-dy, -di, -du, -dү)
	1. Öğrenilen geçmiş zaman (бұрынғы өткен шақ): (-miş/-miş/-muş/-müş)		
Күрделі формасы			
Өткен шақ	1. Görülen geçmiş zamanın hikayesi -dı+-dı 2. Öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi -miş +-dı 3. Şimdiki zamanın hikayesi -yor+ -dı 4. Geniş zamanın hikayesi -r (-ar,-er)+ -dı 5. Gelecek zamanın hikayesi -acak+-dı	1. Bitməmiş keçmiş zaman (аяқталмаған өткен шақ) -(y)Ir / -(y)Ur –idi,imiş 2. Qeyri-qәti gәlәcәkli keçmiş zaman (нақты емес өткен шақтағы келер шақ) (y)Ar/-(y)әр –idi,imiş 3. Qәti gәlәcәkli keçmiş zaman (нақты өткен шақтағы келер шақ) -acaq/-әcәk –idi,imiş 4. Uzaq keçmiş zaman (бұрынғы өткен шақ) (-miş, -miş,-muş,-müş) –idi,imiş 5. Davamlı keçmiş zaman (созылмалы өткен шақ) (-maqda/-mәkdә) –idi,imiş	1. Mälim dowamly öten zaman (нақты созылмалы өткен шақ) (-ýardy, -ýärdi) 2. Nämälim dowamly öten zaman (белгісіз созылмалы өткен шақ) (-ardy, -erdi) 3. Hyýal-meýil öten zaman (қиял өткен шақ) (-jakdy, -jekdi) 4. Öňki öten zaman (бұрынғы өткен шақ) (-ypdy, -ipdi, -updy, -üpdі) 5. Heкаýa etme öten zaman (баяндаушы өткен шақ) (-an, -en) 6. Subýektiw öten zaman (субъективті өткен шақ) (-ypdyр, -ipdir, -updyр, -üpdіr)

3. Нуғал- меуіл өтен з а м а н (қиял өткен шақ)	1. Görülen geçmiş zamanın rivayeti -dı+-muş 2. Öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti -muş+-muş 3. Şimdiki zamanın rivayeti -yor+-muş 4. Geniş zamanın rivayeti -r (-ar,-er)+-muş 5. Gelecek zamanın rivayeti -acak+-muş		
---	---	--	--

Үш тілге де ортақ тұстарын сөз ететін болсақ, өткен шақта *-dı* жұрнағы бар және грамматикалық қызметі тұрғысынан бірдей қолданылады. Түрік тілінің жалпы осы шақ *-r(-ar/-er)* жұрнағы әзірбайжан және түрікмен тілінде де келер шақ формасында қолданылады. Атауы жалпы осы шақ болғанымен де, негізгі қызметі жағынан түрікмен және әзірбайжан тіліндегідей келер шаққа бағытталған. Сонымен қатар келер шақта үш тілде де *-acak* жұрнағы кездеседі. Осылардың барлығы бірізділік жүйесінің топтық ұқсастықтарға жатса, түрік және әзірбайжан тілдерінің арасындағы ортақ жұрнақтарының көптігі мен құрылымының жақын болуы тіларалық ұқсастықтарға жатады. Сөйтіп үш тілдің бірізділік жүйесінің бар екендігін айта аламыз.

Аталған тілдердің бірізділік жүйесінде бір үлкен мәселе бар. Бұған басты себеп, аталған тілдердің қолданыс ариалдарында тарих бойынша қарым-қатынаста болған тілдердің ықпалынан деп қарауға болады. Тарихи түркі ескерткіштеріне қарайтын болсақ шақ категориялары бірдей және үш емес бес шақта қолданылғанын көруге болады. Қазіргі түрік тілінде бес шақтық категория болатын болса, орыс тілінің ықпалында дамыған әзірбайжан және түрікмен тілдерінде үш шақтық категория кездеседі. Бірақ әр түрлі кезең түркітанушылары мен лингвист ғалымдарының да айтқанындай осы шақ және өткен шақтың бірнеше вариантты болуы олардың функционалдық ерекшелігіне қарай уақыт мөлшерлеріне айырылуы керек.

Мәселен, түрік тілінде 5 шақтың болуы мен күрделі өткен шақтың 10 бөлімнен тұра-

тын құрылымы дескриптивті қатынаспен айқындалса, ал ұқсас әзірбайжан және жақын түрікмен тілдерінде прескриптивті қатынасықпалымен 3 шақ жүйесі болып, күрделі өткен шақта құрылымның көлемі жұрнақпен сипатталмайды. Яғни көрсетілген негізгі айырмашылықтар тілдердің дескриптивті/прескриптивті ережелер тұрғысынан туындаған.

Қорытынды

Тарихы бір түркі тілдері болуы және бір қайнар көзден нәр алуына қарамастан түркі тілдері өзінің даму кезеңінде жеке-жеке тіл ретінде жетіліп әрқайсысы жеке бір мемлекеттік тіл ретінде қолданыста. Тілдердің даму эволюциясына оның саяси әлеуметтік қарым-қатынаста болған тілдік мәдениеттердің ықпалы болатыны айқын. Сондықтан да кеңестік жүйеде орыс тілінің ықпалымен дамыған әзірбайжан және түрікмен тілдері, батыс тілдері ықпалымен дамыған түрік тілінен белгілі дәрежеде айырмашылықтар көрсетуде.

Түрік, түрікмен және әзірбайжан тілдері жалпы түркілік ортақ лингвистикалық ерекшеліктерге ие болғанымен, етістіктің шақтық категориясы өзіндік ерекшеліктер мен айырмашылықтар көрсетеді. Аталған үш тілдің табиғи құрылымына басқа тілдік топтар мен мәдениеттердің ықпалымен байланысты кейбір айырмашылықтар байқалады. Түрік тілінде шақ категориялар жүйесі жұрнақтар негізінде қалыптасқан. Ал әзірбайжан тілі түрік тіліне қатты ұқсас болғанымен, дәстүрлі үш шақ жүйесімен шектелген. Түрікмен тілі

түрік және әзірбайжан тілдерінен алшақтау болғанымен, шақ категориялары жүйелілік жағынан әзірбайжан тілімен ұқсас. Қорыта келгенде, түрік тілінің шақ категориясы дес-криптивті жолмен дамыса, әзірбайжан және түрікмен тілдерінің шақ категориялары, керісінше, прескриптивті әдіспен қалыптасты.

Әдебиеттер тізімі

1. Мудрак О. Лекция: «Язык во времени. Классификация тюркских языков» [Электрон.ресурс]. – 2009. – URL: <https://abai.kz/post/1666> (дата обращения: 26.03.2021).
2. Fəxrəddinqizi G. Türk dillərində zaman kateqoriyası. – Bakı: Nurlan, 2010. -240 s.
3. Karabulut F., Bayniyazov A., Albay N. Türkçe dil bilgisi. Ders kitabı. -Türkistan, 2014. - 256 s.
4. Ergin M. Türk dil bilgisi. – İstanbul: BOĞAZİÇİ YAYINLARI, 2009. - 407 s.
5. Сидорина Н.П. Турецкий без репетитора / Н.П. Сидорина. - Москва: ООО «Издательство Толмач», 2008. - 320 с.
6. Сарыгёз О.В. Грамматика турецкого языка в таблицах. Завершающий курс / О.В. Сарыгёз. – Минск: Новое знание, 2007. – 155 с.
7. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка / А.Н. Кононов. – Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1941. - 315 с.
8. Грунина Э.А. Учебник туркменского языка для стран СНГ / Э.А. Грунина. – Москва: Восточная литература, 2010. - 287 с.
9. Sariyev B. TL2015 Türkmen Türkçesi-III / Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri [Электрон. ресурс]. – 2020. URL:<https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.php?id=107826> (дата обращения: 10.01.2021).
10. Ширалиева М.Ш. , Севортяна Э.В. Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) / М.Ш. Ширалиева, Э.В. Севортяна. - Баку: издательство «ЭЛМ», 1971. - 412 с.
11. Штанов А.В. Базовый курс азербайджанского языка. Учебно-методический комплекс / А.В. Штанов. – Москва: МГИМО-Университет, 2008. - 271 с.

References

1. Mudrak O. Lektsiya: Yazyk vo vremeni. Klassifikatsiya tyurkskikh yazykov [“Language in Time. Classification of Turkic languages” lecture]. Available at: <https://abai.kz/post/1666> (Accessed: 26.03.2021). [in Russian]
2. Fakhraddingizi G. Turk tilderinde shaq kategoriyasi [Category of time in Turkish languages]. (Nurlan, Baku, 2010. 240 p.). [in Azerbaijani]
3. Karabulut F., Bayniyazov A., Albay N. Turkshe til bilimi. Ders kitabı [Turkish language skills.]. Textbook (Turkistan, 2014, 256 p.). [in Turkish]
4. Ergin M. Turkshe til bilimi [Turkish language skills]. (Istanbul, 2009. 407 p.). [in Turkish]
5. Sidorina N.P. Turetskiy bez repetitora [Turkish without a tutor] (“Tolmach” publishing house, Moscow, 2008. 320 p.). [in Turkish]
6. Sarygoz O.V. Grammatika turetskogo yazyka v tablitsakh. Zavershayushchiy kurs [Grammar of the Turkish language in tables. Concluding course], (Novoe znanie, Minsk, 2007, 155 p.). [in Russian]
7. Kononov A.N. Grammatika turetskogo yazyka [Grammar of the Turkish language] (Publishing House of the USSR Academy of Sciences, Moscow, 1941, 315 p.). [in Russian]
8. Grunina E.A. Uchebnik turkmenskogo yazyka dlya stran SNG [Textbook of the Turkmen language for the CIS countries] (“Oriental literature”, Moscow, 2010. 287 p.). [in Russian]
9. Sariyev B. TL2015 Turkmen Turkshesi-III. Ankara Universiteti Ashyq Sabaq Materialdary [TL2015 Turkmen language-III. Ankara University Open Lessons Materials]. Available at: <https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.php?id=107826> [in Turkish], (Accessed: 10.01.2021).

10. Shiraliev M.Sh., Sevortyana E.V. Grammatika azerbaidzhanskogo yazyka (Fonetika, morfologiya i sintaksis) [Grammar of the Azerbaijani language (Phonetics, morphology and syntax)]. («ELM», Baku, 1971, 412 p.). [in Russian].

11. Shtanov A.V. Bazovyi kurs azerbaidzhanskogo yazyka [Basic course of the Azerbaijani language]. Educational-methodical complex, (MGIMO-Universitet, Moscow, 2008, 271 p.). [in Russian]

А.Б. Балахожаева, Е.А. Куанышбаев

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Сравнительный анализ категорий времен глагола в языках огузской группы

Аннотация. В этой статье рассматриваются категории времени турецкого, азербайджанского и туркменского языков, входящих в огузскую группу тюркских языков. Целью работы является проведение сравнительного анализа категории времени трех языков для определения их различий и сходства. Для этого была поставлена задача выявления функциональных, терминологических и структурных особенностей упомянутых языков. Для достижения поставленной цели и задач исследования использовались синхронный сравнительный, сравнительно-типологический и структурный методы исследования. В ходе обсуждения исследования были описаны системы категорий времен, выявлены и сопоставлены их структурные, синтаксические, морфологические и семантические особенности. В результате исследования турецкий, азербайджанский и туркменский языки показали наличие общих лингвистических особенностей, свойственных тюркским языкам, но также и свои индивидуальные особенности относительно категории времени глагола. Есть определенные различия в естественной структуре этих трех языков из-за влияния других языковых групп и культур. Эти различия в основном связаны со структурными аспектами категорий времен трех языков огузской группы. В турецком языке система категорий времен формируется на основе суффиксов. Хотя азербайджанский язык очень похож на турецкий, он ограничен традиционной системой трех времен, в котором суффиксы не имеют структурного значения. Несмотря на то что туркменский язык отличается от тюркского и азербайджанского языков по некоторым признакам, категории времени систематически схожи с азербайджанским языком. Категория времени турецкого языка носит дескриптивный или описательный характер, а в азербайджанском и туркменском языках они сформированы при помощи прескриптивного или предписательного метода.

Ключевые слова: тюркские языки, категория времен, классификация, сравнительная грамматика, сравнение, сопоставление.

A.B. Balakhzhayeva, E.A. Kuanyshbayev

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Comparative analysis of verb categories in the languages of the Oghuz ethnic group

Abstract. The article examines the category of tenses in Turkish, Azerbaijan and Turkmen languages, which are part of the Oghuz group of Turkic languages. The article aims to conduct a comparative analysis of three languages to define their commonalities and differences. To achieve this goal, it is necessary to identify functional, terminological, and structural features of the issued languages as research objectives. In order to accomplish the established goal and objectives of the study, synchronous comparative, comparative typological and structural research methods were used. During the discussion of the study, the systems of categories of tenses were described, their structural, syntactic, morphological and semantic features were identified and compared. As a result of the study Turkish, Azerbaijan and Turkmen languages have demonstrated some common linguistic features that are general for Turkic languages, as well as individual features and differences regarding the tense category. There are certain differences in the natural structure of these three languages due to the influence of other language groups and cultures. These differences are mainly related to the structural aspects of the categories of the times of the three languages of the Oghuz group. In Turkish, the system of tenses

categories is formed on the basis of suffixes. Although the Azeri language is very similar to Turkish, it is limited to the traditional system of three tenses, in which suffixes have no structural meaning. Despite the fact that Turkmen differs from Turkic and Azerbaijani languages due to some features, the tense category in Turkmen are structurally similar to Azerbaijani language. The tense category of the Turkish language is descriptive, while in the Azerbaijani and Turkmen languages they are formed using a prescriptive method.

Keywords: Turkic languages, category of tenses, classification, comparative grammar, comparison, juxtaposition.

Авторлар туралы мәлімет:

Балахожаева А.Б. – PhD докторант, шығыстану факультетінің Түрксой кафедрасының 3 курс докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қарасай батыр көш., 95, Алматы, Қазақстан.

Қуанышбаев Е.А. – PhD, доцент м.а., шығыстану факультетінің Түрксой кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қарасай батыр көш., Алматы, Қазақстан.

Balakhzhayeva A.B. – 3th year PhD student, Faculty of Oriental Studies, Department of Turksoy, al-Farabi Kazakh National University, 95 Karasai batyr str., Almaty, Kazakhstan.

Kuanyshbaev E.A. – PhD, Senior Lecturer of the Department of Turksoy, Faculty of Oriental Studies, al-Farabi Kazakh National University, 95 Karasai batyr str., Almaty, Kazakhstan.

М.Қ. Ескеева
М.М. Қосыбаев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: yeskeyeva@mail.ru

Қазақ, қырғыз және қарақалпақ мақал-мәтелдерінің семиологиялық табиғаты

Аңдатпа. Мақал-мәтелдер семантикасын жан-жақты зерттеу халықтың тұтас болмысын танытатын маңызды мәселе. Мақалада қыпшақ тобына жататын қазақ, қырғыз, қарақалпақ мақал-мәтелдерінің тілдік жүйедегі семиологиялық табиғаты салыстырмалы тұрғыдан сараланады. Паремиялардың семантикалық өрісі мақал-мәтелдердің ішкі құрылымындағы паремиялардың көп деңгейлі көп функциялы компоненттерінің жиынтығы таңбалаушы және таңбаланушы белгілер арқылы қалыптасатыны нақтыланады. Күрделі тілдік таңба болып табылатын мақал-мәтелдер семантикасының өзек компоненті мен шеткері-жанама компоненттерінің шегі ажыратылып, біртұтас паремиялогиялық мағынаның ерекшеліктері анықталады. Мақал-мәтелдердің мазмұнындағы эксплицитті және имплицитті мағыналардың таңбалану ерекшеліктері айқындалады. Паремиялардың ішкі құрылымындағы таңба мен таңбаланушы ұғым арасындағы байланыс мақалды қолданушының мақсаты мен жағдаятқа қатысты талданады. Біртұтас паремиялогиялық мағынаның таңбалануы мақалдың сыртқы құрылымындағы лексемалардың семантикалық өрісі негізінде (зат пен зат, зат пен оның қасиеттері т.б.) жүзеге асатыны көрсетіледі. Мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні мен дәйектемелік-дәлелдемелік мәні әлеуметтік өмірдің, жалпы қоғамның тұтас жүйесіне қатысты айқындалады. Қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдерінде паремиялогиялық параллельдердің өте жиі кездесуі, олардың күрделі лингвистикалық бірлік ретінде бірдей таңбалануы туыс халықтардың тұрмысы мен салт-дәстүрінің, өмірлік ұстанымдарының ортақтығы жалпы қыпшақтық дүниетаным тұрғысынан сипатталады.

Түйін сөздер: түркі тілдері, мақал-мәтелдер, паремиялогиялық мағына, паремиясема, семантикалық құрылым, денотат, эксплицитті мағына, имплицитті мағына, семиология.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-24-34>

Кіріспе

Халық тәжірибесінен қорытылған мақал-мәтелдер барлық тілдерге тән әмбебап құбылыс ретінде күрделі тілдік таңбалар қатарынан орын алады. Адамзат қоғамына қызмет ететін салалардағы немесе адамның

өз қабілеті мен қызметіндегі, табиғаттағы ақпараттың сақталуы мен қабылдануына, таралуына қатысты әртүрлі таңбаларды бір жүйеге тоғыстыратын ортақ теория қалыптастыруды көздейтін жалпы семиотикадан дамыған лингвистикалық семиотиканың өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл тілдік таңбалар мен

тілге жатпайтын таңбалар арасындағы айырмашылықтардан туындайды. Лингвистикалық семиотика тілдің таңбалық сипатын зерттеуде тілдік таңбалардың тек өзіне ғана тән белгілерін саралауға, таңбаның өзі білдіретін ақпаратпен қарым-қатынасын ашуға басымдық береді. Тілдік емес таңбалар негізінен шарттылыққа құрылады, таңба мен мағына арасында, яғни таңба мен таңбаланушы арасында табиғи байланыс, біртұтастық болмайды. Дыбыстық жазу жүйесіндегі әріптерден басқа тілдік таңбалар тек нақты бір белгіні ғана таңбаламайды, тұтас дүниені – адамның өзін-өзі, табиғатты, ортаны танып-білуінің, дүниетанымын қалыптастырып дамытудың, ойлау жүйесін жетілдірудің, әлеуметтік ортамен байланысқа түсуінің құралы.

Тегі бір, салт-дәстүрі мен тұрмыс-тіршілігі ұқсас қазақ, қырғыз және қарақалпақ халықтары тіліндегі мақал-мәтелдер де тұтас этностың тарихи және мәдени дамуының көрінісі. Өмірдің барлық жағдаяттарына қатысты тұжырымдамалық қорытындылар арқылы бүгінгі және келер ұрпаққа бағытбағдар беретін мақал-мәтелдерді зерттеу тек тіл білімінде ғана емес барлық гуманитарлық ғылым салалары үшін де аса маңызды. Батыс қыпшақ тілдері тобындағы қазақ, қарақалпақ және шығыс қыпшақ тілдері тобындағы қырғыз мақал-мәтелдері құрылымдық және антропозектік тұрғыдан жан-жақты зерттеліп жүргенімен күрделі тілдік таңба ретінде арнайы зерттеу нысанына алынбауы мақала тақырыбының өзектілігін айқындайды.

Зерттеудің мақсаты – қазақ, қырғыз, қарақалпақ мақал-мәтелдерінің таңбалық сипаты мен паремиологиялық мағынаның тығыз сабақтастығын ішкі құрылымдағы көп деңгейлі және көп функциялы паремиосемалардың таңбалану ерекшеліктері негізінде анықтау. Міндеттері: мақал-мәтелдердің ішкі құрылымындағы паремиосемалардың жиынтығын анықтау; күрделі тілдік таңба болып табылатын мақал-мәтелдер семантикасының өзек компоненті мен шеткері-жанама компоненттерінің шегін ажырату; біртұтас паремиологиялық мағынаның семиологиялық табиғатын паремиосемалардың эксплицитті және

имплицитті мағыналарының таңбалану ерекшеліктері негізінде анықтау; паремиялардың ішкі құрылымындағы таңба мен таңбаланушы ұғым арасындағы байланысты жағдаятқа қатысты талдау; біртұтас паремиологиялық мағынаның дамуын мақалдың ішкі құрылымындағы жекелеген зат пен заттың, зат пен оның қасиеттерінің немесе әртүрлі заттарға тән қасиеттердің өзара қатынасы негізінде талдау; қазақ, қырғыз, қарақалпақ мақалдарының ішкі құрылымында таңбаланған жалпықыпшақтық дүниетанымды көрсету.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу материалдарын қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдерінің мақал-мәтелдер жинақтары құрайды. Мақал-мәтелдер көп деңгейлі, көп функционалды күрделі лингвистикалық құрылым болғандықтан интегративті-кешенді зерттеу әдістерін қолдануды талап етеді. Зерттеу барысында дәстүрлі сипаттау тәсілі; салыстырмалы-синхронды әдіс; жүйелі-қатысты, сатылы-қатысты ұстанымдарына негізделген жүйелеу әдісі; абстракциялықтан нақтылыққа көшу әдісі, жалпылау және дараулау тәсілі пайдаланылды. Паремиялық денотаттардың ішкі референцияларының деңгейін анықтауда дистрибутивті талдау; жалпы паремиологиялық мағынаны анықтау барысында семантикалық бірегейлендіру әдісі, паремиологиялық мағынаның жүйелік деңгейлік құрылымын анықтауда компоненттік талдаудың элементтері; паремия мағынасына нақты және дифференциалды түсініктеме беру үшін интроспекция әдісі қолданылды. Қолданылған танымдық-логикалық, семантикалық амал-тәсілдер мақалдардың ішкі құрылымындағы паремиосемалардың эксплицитті, имплицитті компоненттерін ажыратуға, тура мағына мен ситуативті мағынаның өзара қатысын анықтауға мүмкіндік береді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Күрделі лингвистикалық бірлік – мақал-мәтелдердің таңбалық сипаты да өзінің көп түрлілігімен, көп деңгейлігімен, көп функци-

ялығымен ерекшеленеді. Тілдік жүйедегі күрделі таңба мақал-мәтелдердің тұжырымдамалық біртұтас мағынасының қалыптасуы, дамуы, жағдаяттық қолданыс аясының кеңеюі оның семиологиялық табиғатымен тікелей байланысты. «Таңбалар арасындағы сөз тізбегіндегі қарым-қатынасты білдіретін синтактика; таңба мен сол арқылы белгіленген заттың арасындағы қарым-қатынасты білдіретін семантика; таңба мен оны пайдаланушылар арасындағы қарым-қатынасты білдіретін прагматика» [1, 280-281 бб.] ұғымдарын ұштастыратын лингвистикалық семиотика (семиология) мақал-мәтелдер мазмұнындағы жүйелік-деңгейлік паремиясемалардың жиынтығынан тұрады. «Тілдік таңбалардың басқа жүйедегі таңбалардан икемді, оралымды болатыны, объективті өмір шындығын жинақтап бере алатыны, көп функциялы болуы олардың көп қабатты иерархиялық құрылымды болуынан» [2, 156-157 бб.].

«Халық даналығының қазына-байлығы саналатын мақал-мәтелдердің және сол сияқты басқа да тұрақты тіркестердің пайда болуы, тіл өнерінің дамуына, сол тіл арқылы адамзат қауымының асыл арманын, ақыл-парасатын, өмірлік тәжірибесін, дүниетанымын ұрпағына ғибрат етіп ұсыну әрекеті нәтижесінде туындап, қалыптасқан рухани құбылыс болып есептеледі» [3, 8 б.]. Барлық тілдерге тән универсалды күрделі тілдік бірлік – мақал-мәтелдер әр тіл бойынша жан-жақты қарастырылған, өзіндік зерттелу тарихы бар сала. Мақал-мәтелдердің синтаксистік конструкциясы, варианттылығы айырықша назарға алынды, осы бағыттағы зерттеулер қатарында В.М.Мокиенконың [4], Е.Н.Верещагин мен В.Г.Костомаровтың [5] т.б. ғалымдардың еңбектері бар. Мақал-мәтелдердің анықтамасы мен құрылымын, жалпы сипаттамасы мен жіктемесін жүйелеуде, лингвофольклористикалық тұрғыдан зерттеуде З.К.Тарлановтың [6], Г.Л.Пермяковтың [7; 8] еңбектерінің орны ерекше. Паремиялардың лингвомәдениеттанымдық қырларын анықтаумен Н.Ф.Алефиренко, Ю.Д.Апресян, В.И. Карасик, В.Н.Телия, Ф.Ф.Фархутдинова, Н.Н.Семененко т.б. көптеген зерттеушілер айналысты.

Г.Л. Пермяков мақал-мәтелдердің логикалық құрылымын логика-семиотикалық құбылыс ретінде қарастырады [7, 19 р.]. Этникалық, географиялық, тарихи және тілдік ерекшеліктеріне қарамастан бірдей немесе ұқсас жағдаятты модельдейтін әртүрлі халықтардың мақал-мәтелері бірі-біріне өте жақын екенін көрсеткен ғалым, барлық халық тіліндегі паремияларды төрт инварианттық топқа немесе логика-семиотикалық инварианттарға жіктеуге болатынын айтады: 1. Зат пен оның қасиеттері арасындағы қатынас: егер қандай да бір зат (Р) қандай да бір қасиетке (х) ие болса, онда оның басқа да қасиеттері (у) бар: $P(x) \rightarrow P(y)$; 2. Зат пен заттың арасындағы қатынас, егер бір зат (Р) болса, онда басқа да зат (Q) бар: $(P \sim Q) \rightarrow [E(P) \rightarrow E(Q)]$; 3. Әртүрлі заттардың қасиеттерінің қатынасы, сол заттардың өзара қатысына сәйкес: егер қандай да бір зат (Q) болса, ол басқа бір затқа (Р) тәуелді, сонымен бірге Р қандай да бір қасиетке (х) ие, тәуелді зат та (Q) сол қасиетті иеленеді: $(P \rightarrow Q) \rightarrow [P(x) \rightarrow Q(x)]$; 4. Заттардың әрқайсысының жеке қасиеттеріне байланысты қатысы: егер зат Р қандай да бір жағымды қасиетке (х) ие болса, онда Q зат ол қасиетке (х) ие емес, яғни Р заты Q-ден артық: $[(P \rightarrow x) \wedge (Q \rightarrow x)] \rightarrow (P > Q)$. Ғалым әрбір логика-семиотикалық конструктивті үлгінің кем дегенде екі түрі болатынын көрсетеді [7, 23-24 сс.]. Түркі мақал-мәтелдерінің мазмұны да олардың ішкі құрылымының заттар мен құбылыстардың олардың түрлі қасиеттерінің өзара қарым-қатынасы негізінде қалыптасатынын көрсетеді.

Қазақ мақал-мәтелдерін зерттеумен Б.Шалабаев, М.Ғабдуллин, С.Нұрышев, Б.Адамбаев, Р.Сәрсенбаев, Ә.Қайдар, Ғ.Тұрабаева, А.Донбаева, С.Сәтенова, З.Ерназарова, С. Ахметова, А.Нұрмұханов, Қ.Қалыбаева, Ә.Мұқышева т.б. ғалымдар; қырғыз мақалдары бойынша Ш.Ашубаев, Н.Чекменов, Б.Керимжанов, Ш.Усупбеков, К.Рысалиев, Х.Карасаев, Т.Жолдашов, Б.Молдокожаев, М.Бекмухамедова, С.Закиров, Д.Давлетбакова, А.Жумагулқызы т.б.; қарақалпақ мақал-мәтелдері бойынша Т.Ниетуллаев, Е.Бердимуратов, Ш.Абдиназимов, Ш.Хожанов, А.Пирниязова, В. Юсупова, Н. Балтабаева т.б. зерттеушілер айналысты. Қа-

зақ, қырғыз, қарақалпақ мақал-мәтелдерінің синтаксистік құрылымы, семантикалық-тақырыптық топтары, лингвомәдениеттанымдық, этнолингвистикалық қырлары жан-жақты зерттелгенімен тілдік таңба тұрғысынан арнайы зерттеу нысанына алынған жоқ. Қазақ мақал-мәтелдерінің ішкі құрылымындағы семантикалық компоненттерді анықтауға мол мүмкіндік беретін ең маңызды еңбек академик Ә.Т.Қайдаровтың зерттеуі [3].

Талдау

Мақал-мәтелдердің мағыналық құрылымына жүйелік-деңгейлік ұйымдасу тән болғандықтан жалпы паремиологиялық семантиканың барлық деңгейінен паремиологиялық таңба мен оны қолданушының қарым-қатынасын сипаттайтын прагматикалық компонент көрініс береді. Мақал-мәтелдің мазмұндық аясының ауқымдылығына орай қолданушы жағдаятты ескере отырып, өз ойының дәйектемелік-дәлелдік сапасын арттыруға ұмылады. Мысалы, қыпшақ тобына жататын қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдеріндегі – қаз. *Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ* ≈ қырғ. *Баш кесмек бар, тил кесмек жок* ≈ ққалп. *Бас кеспек болса да, тил кеспек жоқ* паремиологиялық параллелінің өзек семасында еркін ойлы, қандай жағдай болса да ойын ашық айтуды құптайтын дала демократиясы таңбаланып тұр. Мақалдың ішкі құрылысы заттың, құбылыстың, әрекеттің «бар» немесе «жоқ» қасиеттерінің қатынасына құрылған: «...логикалық конструкциялар болу, болмау бергілерінің қарама-қарсылығынан тұруы мүмкін» [8, 30 с.]. Мақал құрамындағы сөйлемнің бірінші сыңары қазақ қоғамында бас алу, яғни өлім жазасының барын, екінші сыңары тіл кесу жазасының жоғын таңбалайды: «қазақ салт-дәстүрінде қылмыскерді жазалаудың түрі көп болса да, біреуге шындықты айтып, не жалған сөйлеп тіл тигізген, абыройын төккен адамның басын кесіп алу болса да, тілін кесіп тастап жазалау болмаған» [3, 240 б.]. Бұл дәстүр қазаққа етене жақын қарақалпақтар мен қырғыздарда да болғанын паремиялардың өзгеріссіз қайталанатыны айғақтайды.

Қандай жағдай болса да шындық айтылуы қажеттігін үндейтін мақалдың негізгі мазмұны қолданушының мүддесіне байланысты құбылуы мүмкін. Қолданушы қандай мақсатта айтады, өз мүддесін шындық жолымен қорғай ма әлде қалай да өзін немесе жақынын ақтап алу үшін өтірікке, жалаға, қиянатқа жол бере ма? Сондай-ақ, мақал даулы мәселе барысында сөз сұрау мақсатында, бір-біріне ауыр сөз айтып өзара ренжісіп қалған адамдарды татуластыру мақсатында, біреуге шындықты айтамын деп басы бәлеге қалған адамға қатысты т.б. жағдаяттарда қолданылады. Бұл жағдаятқа байланысты прагматикалық компоненттің басымдыққа ие болатынын көрсетумен қатар, мақалдың ішкі құрылымының көп функциялығын да сипаттайды. Мақалдың жағдаяттық қолданыстағы мағыналары жалпы паремиялық мазмұн аясындағы шеткері семантикалық компоненттерді құрайды.

Бір немесе екі-үш сөйлемнен тұратын мақал мәтіні шағын болғанымен семантикалық мазмұны көлденең бағытта да терең, тік бағытта да аса кең. Мақал мазмұнындағы тұжырымдамалық ақпарат негізінен екі түрлі жолмен беріледі: 1) ойды тайға таңба басқандай ашық әрі айқын жеткізу, паремиологиялық мағынаның эксплицитті болуы; 2) ойды астарлап, бейнелеп жеткізу, яғни паремиологиялық мағынаның имплицитті болуы. Бұл тұжырымдамалық ойды тиянақтап, көркем де бейнелі әрі жинақы тілмен түйіндеп беретін мақалдың семиологиялық табиғатынан айқын аңғарылады. Ойды ашық жеткізетін мақалдар синтаксистік немесе мәтіндік тура мағынасы кейде паремиологиялық мағынаның өзек семасымен сәйкес келеді, шеткері паремиосемалар тікелей өзек семадан тарайды. Мысалы, эксплицитті сипаттағы – қаз. *Балаға тиме, бәлесі жұғады. Қатынға тиме, қарасы жұғады* ≈ қырғ. *Балаға тийбе балээси жуғат, катынға тийбе қарасы жуғат* ≈ ққалп. *Балаға жақынлама бәлеси жуғады, Қатынға жақынлама, қарасы жуғады* паремиясының тура «мағынасы бала мен әйелге қол көтерме, қатты сөз айтпа» ішкі құрылымда таңбаланған өзек паремиосемаға толық сәйкес келеді. Шеткері-жанама паремиосемаларды құрайтын

«балаға (жалпы бала) тиме» (дифференциал семалары: «өзге балалар», «өз балаларың»); «қатынға (жалпы әйел қауымы) тиме» (дифференциал семалары: «бөтен әйелдер: қыз, келіншек, орта жастағы әйел, кемпір, кейуана т.б.», «өз жақындарың: ана, қыз, келін, әкпе, жеңге т.б.» ұғымдарының таңбалары өзек семадан тарай отырып, эксплицитті де, имплицитті компоненттерді таңбалауы мүмкін. Бұл жерде *тиме*, *жақындама* етістіктерінің семантикалық өрісіндегі «ұрма», «сөкпе», «ұрыспа», «зорлық жасама», «күш көрсетпе» т.б. ұғымдар да жаңа паремioseмалар тудыруға ықпал етіп, мақалдың жағдаяттық қолданыстағы семантикалық шеңберін кеңейте түседі. Сол сияқты, *бәле*, *қара* лексемаларының мазмұнындағы семалар да паремиялогиялық мағына аясын дамытуға қызмет етеді. Өмірде мінезі, әдебі әртүрлі әйел (қыз) болады. Кейде жігіттер әдепті қыздардың сөзге қалуына себеп болып жатады, кейде әдепсіз, сөзі ащы әйелдерге жақындаймын деп өздері ұятқа қалып жатады. Көпшілік алдында әйелмен бет жыртысу, сөзге келу ер адамға абырой әпермейтін қылық. Мұндай жағдаяттар да мақалдың ішкі құрылымында таңбаланады. Барлық паремioseмалар жинақтала келе ер азаматтың қоғамдағы орнын, әйел мен балаға деген қамқорлығын таңбалайды. Мақалдың түпкі идеясы – ер-азаматтың әлеуметтік қоғамдағы мәртебесіне сай этикалық нормаларды насихаттау, әдептілікке үндеу.

Мақал-мәтелдер мазмұнынан анықталатын бірнеше паремioseмалық компоненттердің әрқайсысының түрлі негіздемелік сипаттамасы болады және олардың күрделілік деңгейі де әртүрлі болып келеді. Коммуникативті үдерістегі жағдаятқа байланысты паремioseмалардың біріне басымдық беріледі, сөйлеуші мен адресат арасындағы қатынас әрекетінде сол мән қабылданады. Сондай-ақ, астарлы оймен берілген мақал мәтініндегі тура мағына паремиялогиялық мағынаның өзек семасын құрағанмен біртұтас паремиялогиялық мағынаны айқындай алмауы да мүмкін. Мысалы: қаз. *Жығылсаң нардан жығыл/Құласаң нардан құла ≈ қырғ. Жығылсаң нардан жығыл* мақалының этимологиясы үстінен

құлаған адамға түйе шудасын төсейді, ат жалын төсейді деген халықтың мифологиялық дүниетанымынан туындайды. Мақалдың тура мағынасы жалпы паремиялогиялық мазмұнды анықтауда аса маңызды емес, яғни *нардан жығылу* тіркесі астарлы ойды сипаттайды. Паремияның имплицитті мағынасы «жеңілсе де, жеңілген адамның мәртебесі биік, атақ-лауазымды адам болсын, сәтсіздікке ұшыраса да, қолға алған ісі мәнді-маңызды, күрделі болсын, елдің батылы бармайтын мәрттікке барып, одан жеңілсе де айыбы жоқ, өйткені мұның бәрі осалдықты емес, мықтылықты, өжеттікті, бірбеткей алғырлықты көрсетеді» [3; 36] деген омонимиялық, синонимиялық қатынастармен қатар антиномиялық қатынасты да қамтитын көп деңгейлі, көп функционалды күрделі тұжырымдамалық ойды таңбалайды. Мақал мақсаткерлікке, батылдыққа, қиындықтан қорықпауға үндейді. Кей жағдайда қазақ тіліндегі *Атың шықпаса – жер өрте* мақалымен синонимдік қатар құрып, әзіл-қалжыңдық сипатта да қолданылады.

Мақал-мәтелдердің астарлы, жасырын семантикалық құрылымы этностың дүниетанымдық ерекшеліктері арқылы ғана танылады. Мысалы:

Малым – жанымның садағасы, Жаным – арымның садағасы. Мақалдың жалпы паремиялогиялық мағынасы «кісіліктің негізі – ар, әрдайым арыңды сақта» деген халықтық ұғым-түсінікті таңбалайды. Ішкі құрылымның өзек семасы «әркімге жаны қымбат, денсаулығыңды, өміріңді сақта, жиған малыңды (дүниенің) өміріңді, денсаулығыңды сақтау үшін жұмса» түрінде таңбаланады. Ішкі логикалық конструкциясы зат пен заттың, нақтырақ айтсақ, бір заттың келесі бір заттан артықшылық қатынасын таңбалайды. Шеткері-жанама паремioseмалық компоненттері «денсаулығың, өмірің үшін малыңды (дүние-байлығыңды) аяма», «өмірден де ар-ұят, намыс қымбат, намысыңды сақта», «ар-намысың үшін жаныңды, өміріңді қи», «ұятқа қалғанша өлгенің жақсы» т.б. түрінде таңбаланады. Мақал құрамындағы лексемалық компоненттердің семантикалық өрісі паремиялогиялық мағынаның кеңеюіне ықпал ете алады: *мал*

«мал», «байлық», «ақша», «дүние-мүлік» т.б.; жан «жан», «өмір», «денсаулық», «адам», «отбасы мүшелері», «бала», «бауыр» т.б.; ар «ар», «ождан», «ұят», «намыс»; *садақа* «садақа», «құрбан», «шығын», «өтем» т.б. Эксплицитті сипатта берілген паремиологиялық мағынаның кейбір компоненттері логикалық негізде анықталатын имплицитті құрылымға негізделді. Қазақ халқының негізгі өмірлік ұстанымын, аршыл, намысшыл рухын сипаттайтын мақалдың ішкі құрылымындағы паремиосемалар жағдаяттық қолданысқа, оқиғаның прагматикалық сипатына байланысты түрленіп отырады: 1) жалпы ғибраттық мәнде, жастарды тәрбиелеу мақсатында; 2) өзінің, жақындарының денсаулығын күтуге, ауруын емдеуге малын аяп жүрген адамға; 3) немесе керісінше, өзінің, туғандарының денсаулығы үшін бар қаражатын жұмсап жүрген адамға қатысты; 3) намыссыздық, арсыздық танытып ұятқа қалған адамға; 4) намысы тапталып, қорланып жүрген адамдарға; 5) намысқа шыдай алмай өз басын немесе жақындарын өлімге қиған адамға қатысты т.б. қолданылады.

Сырын білмес аттың сыртынан жүрме ≈ ққалп. *Сырын билмеген аттың сыртынан жүрме* ≈ қырғ. Сырын билбеген аттың сыртын сылаба мақалының этимологиялық тура мағынасы, өзек компоненті «өзің күнде пайдаланып жүрмеген, мінезі, әрекет-дағдысы беймәлім жылқыдан абай бол, артқы аяқтарынан аулақтау түр, теуіп мертіктіруі мүмкін» деген сақтық шараларын таңбаласа, жалпы паремиологиялық мағынасы «өзің жете танымайтын, жақын араласпаған адамға сенім білдіре берме, сырыңды ашпа, оң шешілуіне өзің мүдделі шаруаға тартпа» деген халық тәжірибесінен туындаған халықтық ұстанымды таңбалайды. Ішкі логикалық конструкциясы зат пен оның қасиетінің қатынасына құрылған, имплицитті көмponentтің таңбалануы аналогиялық трансформацияға негізделеді (жылқы → адам). Имплицитті семантикалық компоненттің қалыптасуына жылқымен етене жақын қазақ, қырғыз, қарақалпақ халықтарының тұрмыс тіршілігі арқауға алынып тұр. Шеткері-жанам мағыналары жағдаятқа байланысты «мінез-құлқын білмейтін адаммен жақын аралас-

па» (бірнеше даралаушы семемалары болуы мүмкін: әділетсіз адаммен, қатыгез адаммен, сараң адаммен, өтірікші адаммен, ұрлықшы адаммен, т.б.), «білімі мен қабілетін немесе жұмыс істеу дағдысын жете білмейтін адамға ортақ жұмысты сеніп тапсырма» (даралаушы семемалары - жалқау адамға, кәсіби білімі мен білігі жетпетін адамға, қабілеті төмен адамға т.б.) түрінде таңбаланады. Мақал семантикасындағы көп деңгейлі, көп функционалды құрылым паремияның семантикалық, синтактикалық, прагматикалық қырлары арқылы кеңі түседі. Таңба мен оны пайдаланушылар арасындағы қарым-қатынасты білдіретін прагматикалық аспектісі жағдаятқа байланысты түрленіп отырады. Мақал қазақ-қырғыз тілдеріндегі зат пен оның қасиеті арасындағы қатынас арқылы таңбаланатын *Сырын білмей дос болма* ≈ *Сырын билбей дос бол* паремиясымен мәндес.

Түркі тілдеріндегі паремиялардың ішкі құрылымы мақал семантикасы арқылы айқындалатын заттар мен құбылыстардың олардың түрлі қасиеттерінің өзара қарым-қатынасы негізінде қалыптасады. Мысалы, бұл өмір өлім-жітімсіз болмайтынын, ешкімнің де бауырлары әрдайым жанында жүрмейді деген ұғымды беретін – қаз. *Бауыры бүтін пенде жоқ* ≈ қырғ. *Боору бүтүн адам болбойт* ≈ ққалп. *Бауры пүтін бенде болмас* мақалдың ішкі құрылымы зат пен оған тәуелді/меншікті келесі заттың және оның қасиетінің қатынасы арқылы өлімнің ақиқаттығын таңбалайды, логикалық конструкция «бар» ↔ «жоқ» оппозициясының «жоқ» нүктесін негізге алады. Паремия жақынын жоғалтқан адамға жұбату мақсатында қолданылады. Арқа сүйері мықты, сүйеніші бар жан қолдау арқылы мақсатына жетеді немесе жағдаятқа байланысты қандай іс болса да көзін тапса, қиын болса да жүзеге асыруға болады деген тұжырымдамалық ұғымды сипаттайтын – қаз. *Тоқпағы мықты болса, киіз қазық жерге кірер* ≈ қырғ. *Токмогы күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет* мақалдың ішкі құрылымы бір заттың келесі бір затқа тәуелді қатысы және олардың қасиеттерінің бір-біріне тәуелді қатысы арқылы біртұтас паремиологиялық мағынаны таңбалайды. Қолда бар мүмкіндік-

ті мүмкіндігінше қолдану қажеттігін, әр нәрсенің пайдалы-пайдасыз жағын ажыратып, парқын білу қажеттігін меңзейтін – қаз. *Көзің барда көріп қал, қолың бар да ұстап қал* ≈ қырғ. *Көзүң менен көрүп бақ, қолуң менен қармап бақ* ≈ ққал. *Көзің барда көр, қолың бар да усла* паремиясының ішкі құрылымы әртүрлі заттардың әрқайсысының жеке қасиеттеріне қатысы негізінде қалыптасқанын

Мақал-мәтелдер құрамындағы лексемалық компоненттердің семантикалық өрісі паремиялық мағынаның денотациялық, коннотациялық компоненттерін ажыратуға мүмкіндік береді, бұл паремиологиялық мағынаның диффузиялық дамуын шамалауға ықпал етеді. «Сөйлеуде қолданылатын есім сөздердің болмыс объектілеріне (референттер мен денотаттарға) қатысты, синтаксистік, логика-семантикалық және прагматикалық факторлар арқылы анықталатын» [1, 264 б.] ішкі референция дифференциалды паремиясемалар жиынтығын біртұтастандыруға, көп қабатты тұжырымдамалық ойдың қалыптасуына негіз болады, мысалы: қаз. *Емен ағаштың иілгені – сынғаны, Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені* ≈ ққалп. *Емен ағаштың ийілгені – сынғаны, Ер жигиттің екі сөйлегені – өлгені* мақалдарының құрамындағы *емен, ер жігіт, екі* лексемаларының ұғымдық мазмұны шындық болмыстың санада белгіленген элементтері ретінде мақал мазмұнын біртұтастандыруға қызмет етеді.

Мақал-мәтелдердің о бастағы толық құрамын қамтитын этимологиялық мағынасы уақыт өте көмескіленуі нәтижесінде паремиологиялық мағына дисперсияға ұшырауы мүмкін немесе жалпылама мағынаны қалыптастырушы құрамдас бөліктерінің бірінің тура мағынасы маңызын жоғалтуы да ықтимал. Бұл жағдайда мақалдың келесі құрамдас бөлігінің мәні басымдыққа ие болады да, мәні көмескіленген құрамдас сыңары паремиологиялық мағынаның экспрессивті қуатын арттыруға, конститутивті қасиетін күшейтуге қызмет етеді: қаз. *Қалыңға құсың түспесін, жаманға ісің түспесін* ≈ ққалп. *Қалыңға құсың түспесін, жаманға иің түспесін* мақалының бірінші сыңарының тура мағынасы қолданы-

ста маңызды емес, ол екінші сыңардың мазмұнын тереңдетіп, тұжырымдамалық мәнін пысықтап, біртұтас паремиологиялық мағынаны дәйектеп тұр. Мақал басқа іс түскенде жаман адамнан көмек сұрамауды, ондай адамдар қолынан келіп тұрса да әуреке салып, меселді қайтаратынын сипаттайды. Жағдаяттық қолданысқа байланысты бірнеше мәнде қолданылатын паремияның ішкі құрылымындағы семантикалық компоненттер де көп деңгейлі болып келеді.

Паремиялардың дәйектілікті, негізділікті, өзектілікті қамтитын конститутивті қасиеті жағдаят пен мәнмәтіндік қолданысқа қарай инварианттылықты қалыптастырады: қаз. *Екі аяқтыда бажа тату, төрт аяқтыда бота тату* *Екі аяқтыда бажа тату, төрт аяқтыда бота тату/Екі аяқтыда бөле тату, төрт аяқтыда бота тату/Екі аяқтыда құрдас тату, төрт аяқтыда бота тату* ≈ қырғ. *Эки аяктуудан бажа татуу, төрт аяктудан бото татуу/Эки аяктуудан бөле татуу, төрт аяктудан бото татуу/Эки аяктуудан курбу-курдаш татуу, төрт аяктудан бото татуу* паремиясының бірнеше вариантты болып келуі, мақал құрамындағы бажа, бөле/бөлө, құрдас/курдаш ұғымдарының жарыспалылығы тікелей жағдаяттық қолданысқа, паремияны қолданушының мақсатына байланысты тілдік жүйеде таңбаланады.

Нәтижелер

Қазақ, қырғыз, қарақалпақ мақал-мәтелдерінің мазмұнындағы семантикалық компоненттерге жалпылама сипаттама беру әр компоненттің жалпы паремиологиялық мазмұн шеңберінде орналасқан паремиясемемалық құрылымдағы мәнін, орны мен қызметін нақтылауға ықпал етеді. Паремиологиялық мағынаның өзек компоненті мен шеткері-жанама компоненттерінің шегін ажырату, әр қайсысының паремиясемалық ерекшеліктерін, олардың дифференциал семемаларын анықтау ішкі құрылымдағы таңба мен таңбаланушы ұғымдардың мәнін түсінуге мүмкіндік береді, мысалы: *Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ* ≈ қырғ. *Баиш кесмек бар, тил кесмек*

жок $\approx$ ққалп. Бас кеспек болса да, тил кеспек жоқ. Паремиялардың ішкі құрылымына жүйелік-деңгейлік ұйымдасу тән болғандықтан қазақ, қарақалпақ, қырғыз мақал-мәтелдерінің мазмұнынан да паремиологиялық таңба мен оны қолданушының қарым-қатынасын сипаттайтын прагматикалық компонент орын алады. Мақал-мәтелдердің мазмұндық аясы мен семиотикалық ерекшеліктеріне орай қолданушы жағдаятты ескере отырып, өз ойының дәйектемелік-дәлелдік сапасын арттыруды мақсат етеді.

Көлденең бағытта, тік бағытта да ауқымды паремиологиялық мазмұндағы эксплицитті немесе имплицитті болып келетін тұжырымдамалық ақпарат мақал-мәтелдердің семиологиялық табиғатынан айқын аңғарылады, эксплицитті ақпарат негізінен паремиологиялық мағынаның өзек семасын, имплицитті ақпарат шеткері паремиосемаларды таңбалайды, дифференциал семалары өзек семадан тарай отырып, эксплицитті де, имплицитті компоненттерді таңбалауы мүмкін. Бұл мақал-мақал мәтелдердің ішкі құрылымының көп қабатты иерархиялық сипатымен; мақал құрылымындағы жекелеген заттар мен құбылыстардың, олардың қасиеттерінің, іс-әрекеттің, олардың белгілерінің өзара қатынасымен; халықтың қоршаған орта, әлем туралы нақтылы немесе абстракциялы қабылдауларының тура немесе ассоциациялық мәнімен; аналогиялық трансформацияның уәждік негіздерімен байланысты, мысалы: қаз. *Балаға тиме, бәлесі жүғады. Қатынга тиме, қарасы жүғады* $\approx$ қырғ. *Балаға тийбе бәлэси жүгат, катынга тийбе қарасы жүгат* $\approx$ ққалп. *Балаға жақынлама бәлеси жүғады, Қатынга жақынлама, қарасы жүғады.* Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдеріндегі паремиологиялық параллельдердің өзек семасының таңбалануы дала демократиясына бейімделген еркін ойлы туыс халықтардың дүниетанымына сәйкес қалыптасады. Мақалдардың ішкі құрылымы заттың, құбылыстың, әрекеттің болуы мен болмауын сипаттайтын логикалық конструкциялардың қарама-қарсылығынан тұруы мүмкін, мысалы: қаз. *Тоқпағы мықты болса, киіз қазық жерге кірер* $\approx$ қырғ. *Токмогы күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет.*

Паремиялардың ішкі құрылымында таңбаланған тұжырымдамалық ақпарат жағдаяттық қолданыстағы мақал-мәтелдің семантикалық шеңберін кеңейте түседі. Барлық паремиосемалар жинақтала келе мақалдың тұтас идеялық мазмұнын құрайды. Кейде мақалдың тура мағынасы жалпы паремиологиялық мазмұнды анықтаудағы маңызы күңгірттенеді, яғни тура мағына мен ауыспалы мағыналар арасындағы байланыс айқын аңғарылмауы ықтимал. Паремияның имплицитті мағынасы омонимиялық, синонимиялық қатынастармен қатар антиномиялық қатынасты да қамтитын көп деңгейлі, көп функционалды күрделі тұжырымдамалық ойды таңбалайды.

Қорытынды

Халық дүниетанымының, тарихы мен мәдениетінің, тұрмыс-тіршілігінің куәсіндей тілдік жүйеде таңбаланған мақал-мәтелдердің мазмұны тым терең әрі көп қатпарлы. Уақыт өткен сайын қоғамның жаңаруына, құндылықтардың өгеруіне, халықтың саяси-әлеуметтік жағдайы мен тілдік ахуалға байланысты паремиологиялық мағынаның ішкі құрылымында жаңа қабаттардың қалыптасуы мүмкін. Бұл жағдайда паремиялардың вариантылығын қалыптастыратын окказианалды қолданыс факторлары мақал-мәтелдердің сыртқы құрылымымен қатар ішкі құрылымдағы семантикалық компоненттер құрамының дамуына да ықпал етеді. Жағдаяттық қолданысқа байланысты бірнеше мәнде қолданылатын паремияның ішкі құрылымындағы ұғымдық таңбаның көп дейгейлілігіне байланысты семантикалық компоненттер де көп деңгейлі болып келеді. Паремиялардың ішкі құрылымындағы өзгерістер мақал-мәтелдер семантикасындағы өзек компонентке көп әсер ете алмайды, олар негізінен шеткері-жанама компоненттер қатарынан орын алып, паремиосемалардың құрамын, мақалдың жағдаяттық қолданыс аясын арттырады. Мақал-мәтелдердің вариантылық құбылысы – паремиялардың логикалық инварианттар ретінде өмір сүру жолы. Олардың таңбалық сипатындағы ортақтықтар паремияның жалпы мазмұны аясында анықталады.

Мақал-мәтелдердің бастапқы этимологиялық мағынасы уақыт өте көмескіленуі нәтижесінде паремиологиялық мағына дисперсияға ұшырауы немесе жалпылама мағынаны қалыптастырушы бір құрамдас бөлігі тура мағынасының маңызын жоғалтып, келесі бір құрамдас бөлігінің мәні басымдыққа ие болуы ықтимал. Мұндай семантикалық үдерістер паремиологиялық мағынаның экспрессивті қуатын арттыруға, конститутивті қасиетін күшейтуге қызмет етеді, мысалы: қаз. *Қалыңға құсың түспесін, жаманға ісің түспесін* ≈ ққалп. *Қалыңға құсын түспесін, жаманға иің түспесін*.

Паремиалар көпфункционалды таңба ретінде тілдің, таным мен мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады; ұлттық тіл мен ұлттық мәдениеттің ақпараттық-кумулятивтік қызметін жүзеге асыратын қабілетке ие; әрі әлеуметтік қоғамның үйлесімді дамуына ықпал ететін өмірлік ұстанымдардың кешенін құрайды. Паремиологиялық мағынаның ерекшеліктері ішкі құрылым мен сыртқы құрылымның сабақтастығы нәтижесінде ғана анықталады. Бұл жалпы эволюциялық үдерістегі тұлға мен мазмұн үйлесімділігіне негізделеді. Мақал мәтелдердің ішкі құрылымындағы паремиосемалар деңгейлік семанти-

калық компоненттердің жиынтығын құрайды.

Тілдің таңбалық жүйесіндегі мақал-мәтелдердің семиологиялық табиғаты барлық халыққа ортақ «шындық» пен құндылықтарды әр халықтың дүниетанымдық ерекшеліктеріне сай таңбалауымен ерекшеленеді. Қазақ, қырғыз, қарақалпақ мақал-мәтелдері – халықтың дүниетанымына, мәдениеті мен этнографиялық ерекшеліктеріне, географиялық-климаттық, фауна-флоралық ортасына байланысты айқындалатын материалдық және материалдық емес құндылықтардың, халықтың өмірлік ұстанымдарының негізі. Паремиологиялық мағынаның семантикалық аясы мақал-мәтелдердің ішкі құрылымындағы паремиосемалардың көп деңгейлі, көп функционалды компоненттерінің шоғырын таңбалаушы және таңбаланушы белгілері арқылы қалыптасады. Мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні мен дәйектемелік-дәлелдемелік мәні әлеуметтік өмірдің, жалпы қоғамның тұтас жүйесіне қатысты айқындалады.

Мақала AP08856427 AP08856427 «Рухани құндылықтарды жаңғыртудың паремиологиялық көздері: түркі мақал-мәтелдерін зерттеудің қолданбалы аспектісі» жобасы (2022-2022 жж.) аясында орындалды.

Әдебиеттер

1. Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. -440 б.
2. Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. –Алматы: Мектеп, 1983. -231 б.
3. Қайдар Ә. Халық даналығы. –Алматы: Толғанай, 2004. -560 б.
4. Мокиенко В.М. Образцы русской речи: Историко-этимологические очерки фразеологии. – Санкт-Петербург: ФОМО-Пресс, 1999. - 464 с.
5. Верецагин Е.Н., Костаморов В.Г. Язык и культура. –Москва: Русский язык, 1986. -269 с.
6. Тарланов З.К. Язык. Этнос. Время. – Петрозаводск: Издательство Петрозаводского университета, 1993. -222 с.
7. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (заметки по общей теории клише).– Москва: Наука, 1970. -240 с.
8. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. –Москва: Наука, 1988. -235 с.

References

1. Kaliyev G. Til bilimi termindерinin tusindirme sozdigi [The explanatory dictionary of linguistic terms] (Almaty, Sozdik-Slovar, 2005, 440 p.). [in Kazakh]

2. Kordabayev T. Zhalpy til bilimi [General linguistics] (Mektep, Almaty, 1983, 231 p.). [in Kazakh]
3. Kaidar A. Halyk danalygy [Folk wisdom] (Tolganay, Almaty, 2004, 560 p.). [in Kazakh]
4. Mokienko V.M. Obraztsy russkoi rechi: Istoriko-etimologicheskiye ocherki phraseologii [Russian speech samples: historical and etymological essays of phraseology] (Saint-Petersburg, FOMO-Press, 1999, 464 p.). [in Russian]
5. Vereshchagin E.N., Kostamorov V.G. Yazyk i kultura [Language and culture] (Russian language, Moscow, 1986, 269 p.). [in Russian]
6. Tarlanov Z.K. Yazyk. Etnos. Vremya [Language. Ethnos. Time.] (Petrozavodsk University Press, Petrozavodsk, 1993, 222 p.). [in Russian]
7. Permyakov G.L. Ot pogovorki do skazki (zametki po obschei teorii klishe) [From sayings to fairytales (notes on general theories of clichés)] (Moscow, Nauka, 1970, 240 p.). [in Russian]
8. Permyakov G.L. Osnovy strukturnoi paremiologii [Fundamentals of structural paremiology] (Nauka, Moscow, 1988, 235 p.). [in Russian]

М.К. Ескеева, М.М. Косыбаев

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Семиологическая природа казахских, киргизских и каракалпакских пословиц и поговорок

Аннотация. Всестороннее изучение семантики пословиц и поговорок является важным вопросом, отражающим целостное бытие народа. В статье сопоставляется семиологическая природа языковых систем казахских, киргизских, каракалпакских пословиц, относящихся к кипчакской группе. Конкретизируется, что семантическое поле паремии формируется набором многоуровневых, многофункциональных компонентов паремии во внутренней структуре пословиц. Различаются пороги ядерного и периферийного компонентов семантики пословиц и поговорок, представляющих собой сложный языковой символ, также выявляются особенности единого паремиологического значения. Раскрываются эксплицитные значения и особенности обозначений имплицитных значений в содержании пословиц и поговорок. Связь между символом и обозначаемым понятием во внутренней структуре паремии анализируется применительно к цели и ситуации пользователя пословиц. Показано, что обозначение единого паремиологического значения осуществляется на основе семантического поля лексем во внешней структуре пословицы (предмет и предмет, предмет и его свойства и др.). Воспитательное значение и аргументированное значение пословиц и поговорок определяется применительно к целостной системе социальной жизни, общества в целом. В казахском, киргизском, каракалпакском языках очень часто встречаются паремиологические параллели, их идентичное обозначение как сложное лингвистическое единство характеризуется общностью быта, традиций и жизненных принципов родственных народов с точки зрения общего кипчакского мировоззрения.

Ключевые слова: тюркские языки, пословицы и поговорки, паремиологическое значение, паремия, семантическая структура, денотат, эксплицитное значение, имплицитное значение, семиология.

M.K. Yeskeyeva, M.B. Kossybayev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Semiological nature of Kazakh, Kyrgyz and Karakalpak proverbs and sayings

Abstract. A comprehensive research in the semantics of proverbs profoundly reveals the nature of a nation. The article contrasts semiotics of Kipchak languages group, particularly Kazakh, Kyrgyz and Karakalpak proverbs in the language system. The semantic scope of paremia is specified by the fact that the multi-level and multifunctional components of paremiosems in the internal structure of proverbs are formed by labeling and labeled signs. The article draws the line between the core and peripheral semantic components of proverbs, which is a complex linguistic sign. It also defines the features of a single paremiological meaning. Moreover,

it identifies some labeling peculiarities of the explicit and implicit meaning in the content of proverbs. The relevance between sign and labeled concepts in the internal structure of paremias is studied in view of proverb user's purpose and various cases. The research demonstrates that a single paremiological meaning is labeled within the semantic scope of tokens in the external structure of a proverb (substance and substance, substance and its attributes, etc.). The educational and rational value of proverbs are determined in terms of the entire system of social life and society as a whole. The authors explain the frequent occurrence of paremiological parallels in the Kazakh, Kyrgyz and Karakalpak languages, their identical labeling as a complex linguistic unit, the common life principles and customs of related nations in the context of the general Kipchak worldview.

Keywords: Turkic languages, proverbs, paremiological meaning, paremiosema, semantic structure, denotation, explicit meaning, implicit meaning, semiotics.

Авторлар туралы мәлімет:

Ескеева М.К. – Түркітану кафедрасының профессоры, ф.ғ.д., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Қосыбаев М.М. – PhD, Түркітану кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Yeskeyeva M.K. – Doctor of Philology, Prof. of the Department of Turkology, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kossybayev M.M. – PhD, Associate Professor of the Department of Turkology, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Абай шығармаларындағы антонимдердің тілдік табиғаты

Аңдатпа. Мақалада антонимия құбылысы тіл-тілдің барлығына тән универсалды, тілдік, стильдік және логикалық табиғаты күрделі құбылыс екендігі және оның тілдегі, көркем әдебиеттегі қолданыс аясы жайында баяндалады. Автор Ұлы Абайдың шығармалары негізінде антонимиялық қарама-қайшылықтардың тілде және көркем әдебиетте тілдің эстетикалық сипатын жүзеге асыру мақсатында жиі қолданылатын ерекше көркемдік құралдардың бірі екендігін жан-жақты сипаттаған. Аталмыш мақалада, сондай-ақ, сөз зергері Абайдың өзін қоршаған әлеуметтік ортаны, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, адамдардың түрлі мінез құлықтары мен іс-әрекеттерін сипаттауда тілдегі мағыналары бір-біріне қарама-қарсы сөздер мен сөз оралымдарын аса ұқыптылықпен сұрыптап ала отырып, кеңінен қолдана білгендігі баяндалады. Сонымен қатар, мақалада тілдегі антонимия құбылысының антитеза, диатеза, акротеза, альтернатеза, амфитеза, антиметабола, оксюморон сипатындағы түрлері және олардың стильдік қызметтері Ұлы Абайдың өлеңдері мен қара сөздері негізінде жан-жақты қарастырылған. Абайдың қара сөздері қазақ әдебиеті тарихындағы бұрын соңды болмаған, ақынның тереңнен толғанған озық ойларының туындысы және аса құнды әдеби мұра болып табылады. Бұл туындылардың өзіндік тілдік және стильдік ерекшеліктері мол, әрі сан қырлы. Мақалада Абайдың бірнеше қара сөздері стильдік тұрғыдан талданып, ақынның өмір құбылыстарын бейнелеп суреттеу немесе баяндап жеткізу, адамның ішкі жан дүниесін, психологиясын ашып көрсетуде антонимдік қарым-қатынастағы сөздер мен сөз тіркестерін ұтымды да шебер қолданғандығы қарастырылған.

Түйін сөздер: антоним сөздер, лексикалық антонимдер, фразеологиялық антонимдер, қарама-қарсы мәндер, қарама-қайшы қатынастарды зерттеу.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-35-42>

Кіріспе

Тіл – ғасырлар жемісі, халықтың ұлттық мұрасы. Ол халықтың рухани болмысымен біте қайнасып, өмірімен өзектесе дамып отырады. Кез келген халықтың ойлау ерекшелігі оның тілінде көрініс тауып, халық даналығы, дүние танымы, көзқарасы оның тілінде түйінделеді.

Шығарма тілінің нәрлі, көркем әрі сап күмістей таза болуы суреткер шеберлігі-

не байланысты. Осы тұрғыдан алғанда Ұлы Абайдың әдеби мұраларының маңызы мен тіл шеберлігін әлі де болса тереңірек зерттеу, танып-білу, тағылым алу бүгінгі күннің аса өзекті мәселелерінің бірі деуге болады. Сонымен қатар, Абайдың қара сөздері тақырыптық жағынан зерттеліп, зерделенсе де, осы бай мұраны стильдік тұрғыдан қарастырған еңбектер әлі де болса тапшы екендігін байқаймыз. Өскелең ұрпақты ұлы адамдардың өмірі мен шығармашылығы негізінде тәрби-

елеу және терең білім беру қазіргі кезеңдегі оқу және тәрбие үрдісіндегі аса ұтымды да тиімді тәсіл. Әсіресе әдебиет әлеміндегі ірі тұлға Абай тағылымы, оның бай әдеби мұрасы мен оның шығармаларының тіл шеберлігі тәрбиенің де, білімнің де сарқылмас қайнар көзі екені даусыз. Абайдың мол әдеби мұрасы - жас ұрпақты адамгершілікке, ізгілікке, имандылыққа, адамды сүюге және құрметтеуге жетелейтін сара жол. Сол себепті аталмыш мақаланың тақырыбы аса өзекті де қызықты тақырыптардың бірі деп санаймыз.

Қазақтың көркем шығармаларының, өлеңдерінің сөз кестесін, суреттілігін, бейнелік сипатын сөз еткенде мағыналары бір-біріне қарама-қайшы сөздердің сырына тереңірек үңілген орынды.

Антонимдердің қарама-қарсы, бірақ бір-біріне байланысты ұғымдарды білдіретіні белгілі. «Антонимдер дүниедегі заттардың, құбылыстардың сын-сапасын, артық-кем қасиетін, мөлшер-көлемін салыстырып, бір-біріне қарама-қарсы қоюдан шығады» [1,45 б.].

Антонимдердің тілдік, стильдік, сондай-ақ, логикалық табиғаты өте күрделі. Мәселен, бір тілде бір-біріне өзара антоним болатын сөздер екінші бір тілде антонимдес болмауы мүмкін. Мысалы, түркімен тілінде ұлы-кичи (ұлы-кіші) деген сөздер бір-біріне антонимдес сөздер. Ал қазақ тілінде «кіші» деген сөзге «ұлы» сөзі антоним бола алмайды, «кішінің» антонимі - «үлкен».

Антонимия (грек. *anti* – қарсы, *онума* - атау) – бір-біріне қарама-қарсы мағыналарға ие лексикалық бірліктердің семантикалық қарым-қатынасы. Антонимия барлық тілдерге тән универсалды құбылыс. Аталмыш құбылысының пайда болуына адамның ой-санасының объективті дүниедегі заттар мен құбылыстарды, ұғымдарды салыстыру және оларды бір-біріне қарама-қарсы қоя білу қабілеті негіз болады. Атап айтқанда, антонимдер айналамызды қоршаған заттардың, түрлі құбылыстардың сапасын, сынын, үлкен-кіші, артық-кем қасиеттерін, көлемін, мөлшерін салғастыра отырып, бір-біріне қарама-қарсы қоюдан пайда болады.

Қазақ тіліндегі антонимия құбылысы жайлы мағлұматтармен Ж. Мусиннің «Қа-

зақ тіліндегі антоним сөздер» атты кандидаттық диссертациясынан (Көкшетау, 1970), Ә. Болғанбайұлы, Ғ. Қалиұлының «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» (Алматы, 1997), К. Ахановтың «Тіл білімі негіздері», «Алматы, 1993), І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаевтың «Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика)» (Алматы, 1975) еңбектерінен таныспыз.

Жалпы тіл білімінде фразеологиялық антонимдердің зерттелу жайы жөнінде сөз қозғағанда, А.И. Алехинаның «Фразеологические антонимы в современном английском языке» (Челябинск, 1988), А.И. Эмированың «К изучению антономических отношения во фразеологии» (Самарканд, 1972), С.А. Барсикьянның «К вопросу об антономии слов и фразеологических единиц в современном русском языке» (Самарканд, 1976) т.б. еңбектерді атауға болады.

Ал қазақ тіліндегі фразеологиялық антонимдер жайлы мағлұматтармен Ә.Т. Қайдаров пен Р.Е. Жайсақованың «Принципы классификации фразеологизмов и классификационные группы в казахском языке» (Алматы, 1979), Ж.К. Қонақбаеваның «Антономические фразеологизмы в английском, русском и казахском языках» (Тбилиси, 1981) тәрізді еңбектерінен және жоғарғы оқу орындары студенттеріне арналған «Қазіргі қазақ тілі» оқулықтарынан таныса аламыз.

Зерттеу әдістері

Абай шығармаларындағы антонимия құбылысының қолданылу ерекшеліктерін зерттеу және сипаттау барысында лингвистикалық әдістің бірнеше түрі, атап айтқанда, *сипаттамалы немесе синхрондық әдіс, салыстырмалы және стилистикалық әдістер* қолданылды.

Жалпы шығарманың стилі дегеніміз белгілі бір тілдегі фонетикалық, лексикалық және грамматикалық тәсілдердің қолданылу принциптері болып табылады. Бұл ретте аталмыш мақалада тіліміздегі антонимдер мен олардың түрлері, дәлірек айтқанда, лексикалық антонимдер мен фразеологиялық антонимдер, түбір антонимдер мен туынды антонимдер көбірек көрініс тапты. Абай шығармаларын-

да антонимдердің қолданылу сипатын айқындауда, сондай-ақ, нысанға алып отырған тілдік бірліктерді бақылау, фактілік материалдарды іріктеп алу әдісі, модельдеу және құрамдас компоненттеріне талдау әдістері де пайдаланылды.

Талқылау

Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте антонимия құбылысына төмендегідей анықтама берілген: «Антонимия – тип семантических отношений лексических единиц, имеющих противоположные значения. Будучи категорией лексико-семантической системы языка, антонимия представляет собой одну из универсалий языковых: она свойственна всем языкам и ее единицы обнаруживают принципиально общую структуру противоположных значений и большое сходство в структурной и семантической классификации антонимов. Существенные различия в предметах и явлениях объективного мира отражаются в языке как противоположность. А антонимия представляет собой противоположность внутри одной сущности» [2, 37 б.].

Антонимия құбылысы – ең алдымен, лексикалық құбылыс. Сөздердің бір-бірімен антонимдік қатынасқа түсу қабілеті жөнінде Н.М. Шанский төмендегідей пікір білдіреді: «В антономические отношения вступают далеко не все слова. Чаще всего в антономические противопоставления входят такие слова, которые обозначают качественные, количественные, временные или пространственные отношения» [3, 65 б.]. Сөз тіркестерінің, сөйлемдердің және грамматикалық нысандардың қарама-қарсы мағынада жұмсалыуы олардың құрамындағы құрамдас компоненттерінің қарама-қарсылығымен тығыз байланысты болады. Антонимдік қатардың құрамдас компоненттерінің бір-біріне қарама-қарсы қызметтері белгілі бір контексте жүзеге асады.

Антонимия құбылысы тек лексиканы ғана емес, фразеологизмдерді де қамтиды. Өйткені фразеологизмдер көп жағдайда сапалық-бағалық сипатта қолданылғандықтан, көптеген

фразеологиялық тіркестер бір-біріне қарама-қарсы мәнде жұмсала береді: *қара дауыл – қоңыр самал, қоңыр дауыс – тарғыл дауыс* т.б.

Антонимдік қатынастар фразеологизмдерге де тән болғанымен, фразеологиялық антонимдердің тілдегі қолданылу аясы лексикалық антонимдерге қарағанда әлдеқайда тар. Лексикалық антонимдердің пайда болуындағы негізгі шарт – олардың мағыналары бір-біріне қарама-қайшы болуы. Дегенмен, кез келген қарсылықты мәнді сөздер бір-бірімен антонимдік қатынасқа түсе бермейді. Мәселен, фразеологиялық антонимдердің жасалуы кезінде әдетте төмендегідей шарт сақталады:

1) Антонимдік қатынасқа түсетін тұрақты сөз тіркестерінің лексикалық құрамы жартылай сәйкес келуі немесе келмеуі де мүмкін. Бірақ, осы аталған екі жағдайда да тұрақты тіркестердің құрамында мағыналары бір-біріне қарама-қайшы бірліктер болуы қажет (еңкейген шал – еңбектеген бала; *қара жүрек – ақ жүрек, ақ ниет – қара ниет; оң бата – теріс бата; аузы берік – аузы ашық*).

2) Бір фразеологиялық тіркестердің құрамдас сыңарлары екінші бір фразеологиялық тіркестердің сыңарларымен көп-жағдайда қарама-қарсы мәнде жұмсалып, соның нәтижесінде бірінші тұрақты тіркестің бүтіндей мағынасы екінші тіркестің мәніне қарама-қайшы келеді. Мәселен, *аузынан ақ май ағу – аузы аққа жарымау; бетінен оты шығу – беті бүлк етпеді* т.б.

Сондай-ақ, фразеологиялық антонимдердің пайда болуына қандай да бір тіркестердің антонимдік қатынасқа түспей-ақ, фразеологизмдердің бүтіндей мағыналарының өзара қарама-қайшы болып келуі де себеп болады. Мәселен, *сары езу (жас) – сары жілік(егде), ала жібін аттамау – сары ізіне шөп салды* (жамандық жасады).

Нәтижелер

Антонимиялық қарама-қайшылықтар көркем әдебиетте тілдің эстетикалық сипатын жүзеге асыру мақсатында кең қолданылатын ерекше көркемдік құралдардың бірі. Антони-

мия құбылысының антитеза, диатеза, акротеза, альтернатеза, амфитеза, антиметабола, оксюморон сипатында болып келген түрлерінің тілдегі, көркем әдебиеттегі стильдік қызметтері айрықша.

Антонимдерді ұтымды қолдану нәтижесінде айтайын деген ойды мейлінше көркем де әсерлі, мәнерлі де айшықты түрде жеткізуге болатындығын ұлы ақын Абай шығармаларынан айқын көруге болады. Мәселен, *Ішім өлген, сыртым сау...* [5, 61 б.].

Немесе, Жігіттер ойын *арзан, күлкі қымбат*,
Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат [5, 27 б.].

Сондай-ақ, Мұны тапсын ойланып, ақын деңіз,

Таба алмасам, ақылды болар неміз.

*Қыс пен жаз, күн мен түн, тақ пенен жұп,
Жақсылық пен жамандық* болады егіз.

Тілдегі қосұдай құбылысты салыстыра отырып, қарама қарсы қойып шендестіру барысында *антитеза* жиі көрініс табады.

Антитеза – гректің ‘antithesis’ қарама-қайшылық деген сөзінен алынған. Қысқаша энциклопедияда антитеза құбылысына төмендегідей анықтама берілген: «Антитеза – стилистическая фигура, основанная на резком противопоставлении образов и понятий. Она строится на столкновении антонимов или слов, становящихся антонимами в определенном контексте» [4,126 с.]. Антитеза көркем шығарма тіліне ерекше оң беріп, өзгеше динамикалық сипат бітіреді.

Антитеза салыстыруға негізделгендіктен салыстырып отырған екі немесе одан да көп заттың немесе құбылыстың контексте қатар қолданылуы қажет. Бұл шарт бұзылса, антитеза жасалмайды, өйткені екі мүшенің бірі болмаса, салыстыру да болмайтыны белгілі.

Осы орайда Абай өлеңдерінен төмендегі шумақтарды келтіруге болады:

*Қар – аптақ, бүркіт – қара, тұлкі – қызыл,
Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға* [5, 12 б.].

Немесе, *Аптақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш,*

Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда [5, 12 б.].

Сондай-ақ, Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,

Ақша жүз, ал-қызыл бет тіл байлайды [5, 14 б.].

Антитеза, сонымен қатар, құрылымдық жағынан әр қилы болып келуімен ерекшеленеді. Қазақ тілінде кей жағдайда қарама-қарсы мәндегі лексемалар ыңғайластық жалғаулықтар арқылы жасалады.

Мәселен, Ынсапсызға не керек

Істің ақ пен қарасы.

Антитеза бірнеше қарама-қарсы мәндегі жұптардан тұратын құрылымдар болып келуі де мүмкін.

Мысалы, *Ішім өлген, сыртым сау,*

Көрінгенге деймін-ау.

Бүгінгі дос, ертең жау,

Мен не қылдым, япырым-ау? [5, 61 б.].

Немесе, Жігіттер ойын *арзан, күлкі қымбат*,

Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат [5, 27 б.].

Бұл өлең жолдарында екі жұп оппозициядан тұратын екі антитеза бар: *ішім – сыртым, өлген – сау, бүгінгі – ертең, дос – жау*.

Түр-түсті білдіретін лексикалық бірліктер тура немесе ауыс мағыналарда жұмсалып, толып жатқан лексика-семантикалық қасиеттерді сипаттау үшін жұмсалады. Қазақ тілінде антонимдік мағынада жұмсалатын түстер – *ақ және қара*. Мәселен, *қара сақал – ақ сақал, ақ тілек – қара тілек* т.б. Алайда контексте басқа түстер де стильдік мақсат үшін антонимдік ыңғайда қолданыла береді. Түр-түс атауларының негізгі стильдік қызметтерінің бірі – сұлулықты, әсемдікті суреттеу. Көркемдік, әдемілік, әсемдік, сұлулық нышандары антонимдік түстер арқылы әсерлі де тартымды болып, түрлі бояулармен өрілген тамаша бейне жасалады. Мәселен,

Қыз Жібектің ақтығы

Наурыздың ақша қарындай.

Ақ бетінің қызылы

Ақ тауықтың қанындай.

Мұндағы «ақ» және «қызыл» сөздері шендестіру яғни антитеза нәтижесінде бір-бірімен антонимдік қатынасқа түсіп тұр.

Акротеза (грек. акро - үсті) – қарама-қарсы ұғымдарды теріске шығару арқылы болмы-

стағы белгілі бір құбылыстарды немесе нысандарды мақұлдау.

Акротеза моделі:

- + + -

А – В немесе А – В

Қазақ тілінде қандай да бір ұғымдарды бір-біріне қарама-қарсы қойып, теріске шығару үшін төмендегі тәсілдер қолданылады:

а) *емес* көмекші етістігі немесе *жоқ* сөзі:

Темір болғанда жай темір *емес*, асыл, құрыш темір.

Жүзіне қарасам, ойыны *жоқ*, шын сөзі екен.

ә) –ма, ме; –ба, –бе; –па, –пе болымсыздық жұрнақтары арқылы:

Кеш, тәңірім, сорлы құлға қаһар етпе

Рахым қыл, біз сорлыны шетке теппе.

Акротеза компоненттері қарама-қарсы мәндегі лексемалар да болуы мүмкін. Мәселен, *Алыс емес, жақын жер*,

Менің жауға барғаным.

Абай шығармаларында акротезаны көбінесе мағыналық антонимиялық құрылымдар құрайды. Мағыналық антонимиялық қарама-қарсылық дегеніміз - екі немесе одан да көп лексемаларды қарама-қарсы қойып, ассоциациялық тілдік қарама-қарсылықтарды жүзеге асыру. Мұндай жағдайда қарама-қарсы мәндегі лексемалар бір рет қана қолданылады және оларға қарама-қарсы ұғымдардың немесе бірліктердің міндетті түрде болуы шарт. Осыған орай мұндай лексемалар контекстен тыс екінші рет қолданылмайды.

Мәселен, *Пайда ойлама, ар ойла*.

Немесе, Бұл сөзді *тақсыр* ұқпас, *таланты* ұғар.

Антонимдік қатардың шеткі мүшелерін теріске шығарып, ортаңғы мүшенің нысанын мақұлдайтын стильдік құрал диатеза деп аталады (гректің *dia* – арасында деген мәнді білдіреді). Оны мынандай формулада беруге болады:

- + -

А – С – В Мысалы: *Ауру да емес, сау да емес*,

Құрыды әл қуатым.

Немесе: *Сораңы ұзын да емес, қысқа да емес*,

Нәзік бел тал шыбықтай бұраңдайды.

Мұнда диатезаны құрайтын формальді тәсіл ретінде қайталанып келген сөз таптары және «емес» көмекші етістікті тіркес пен «де» жалғаулығы қолданылып тұр.

Альтернатезаның қызметі қарама-қарсы құбылыстардың бірін шешімді түрде қабылдау болса, кей жағдайда автор қарама-қарсы қойылған құбылыстарды қалай бағалау немесе таңдау керектігі жөнінде бір шешімге келе алмайды.

Мәселен, *Адамзат тірлікті дәулет білмек*,

Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек.

Екеуінің бірі жоқ, ауыл кезіп,

Не қорлық, құр қылжаңмен күн өткізбек?

Антонимдік қарама-қарсылықтар бір құбылыстың осы құбылысқа қарама-қарсы басқа ұғымға айналуын, белгілі бір қасиеттің оған қарама-қарсы екінші бір сипатқа ауысуын көрсету үшін қолданылады. Мұндай стилистикалық амал *антиметабола* (грек. *anti* - қарсы, *metabole* - ауысу, өзгеру) деп аталады. Оның формальді көрсеткіші ретінде сызықша қолданылады.

Мысалы: *Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек*,

Ашуың – ашыған у, ойың – кермек [5, 15 б.].

Тілімізде жеке тұрғанда антоним бола алмайтын сөздер ақын-жазушылар шығармаларында қолданылу ретіне қарай бір-біріне қарсы мағынада жұмсала беруі қалыпты жағдай. Мұндай сөздердегі мағына қарама-қарсылығы көбінесе жалпы контекстік мәнге телулі болады.

Мәселен, *Бақпен* асқан патшадан,

Мимен асқан қара артық.

Сақалын сатқан кәріден

Еңбегін сатқан бала артық.

Бір-біріне қарама-қарсы сөздерді көркем де ұтымды қолдану жағдайларын Абайдың қара сөздерінен көптеп кездестіруге болады.

Ұлы ақын өлең шығармаларында айшықтай өрнектеген ой-тұжырымдарын одан әрі қара сөздерінде келесі бір сипатта жаңаша өрбітеді. Абай оқырмандармен, көпшілік тыңдаушымен сұқбаттаса отырып, әңгіме барысында адамгершілік, еңбекті бағалау,

әділет, турашылдық, ғылымға құмарлық, күнәсіздік тәрізді құндықтарды сипаттайды. Сондай-ақ, керісінше, аярлық, мансапқорлық, пасықтық, арамтамақтық, еріншектік сияқты адамгершіліктің қас жауы болып табылатын жаман қасиеттерді баяндай отырып, осындай жағымсыз мінездерден аулақ болуға шақырып, өз ой-пікірін тыңдаушысының, оқырмандарының санасына жеткізуді мақсат етеді. Ақын тыңдаушысымен сырласқандай, пікір алысып отырғандай әсер қалдырады. Мәселен, Біреу бай болса, біреу кедей болса, біреу ауру, біреу сау болса, біреу есті, біреу есер болса, біреудің көңілі жақсылыққа мейілді, біреудің көңілі жаманшылыққа мейілді – бұлар неліктен? – десе біреу, сіздер айтасыздар: құдай тағаланың жаратуынан, бұрынғысынша болған іс деп (Жиырма сегізінші сөз). Иә болмаса, Түзікті бейіске шығарамын, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейірлендіріп, біреуін жаманшылыққа мейірлендіріп, өзі құдайлық құдіретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жамандыққа бұрып жіберіп тұрады екен (Жиырма сезізінші сөз).

Қорыта айтқанда, Абай өз өлеңдері мен қара сөздерінде қазақ халқының ой-санасын, наным-сенімін, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, өзін қоршаған әлеуметтік ортаның адамгершілік қасиеттерін, мінез-құлқын, ой-санасы жайлы түсінігін, ой-тұжырымдарын адами қасиеттер тұрғысынан терең жан-жақты талдап, толық та нақты мінездеме берген.

Қорытынды

Антонимдік қатынастар – көркем шығармаларда қарама-қарсылық мәндерді сипаттау үшін кең түрде қолданылып, ерекше стильдік қызмет атқаратыны айқын. Кез келген көркем шығарма қандай да бір тілдік көркем құралдарды қолдану нәтижесінде оқырманның ой-санасына, сезіміне ерекше әсер ететіні белгілі. Осы орайда тілдегі ерекше көркемдеуіш құралдардың бірі – антоним сөздердің алатын орны айрықша.

Антоним сөздердің қарама-қайшылықты мәні, әсіресе, олар бір сөйлем ішінде қатар қолданылған кезде айқын байқалады. Сондай-ақ, антонимдердің тілдегі атқаратын келесі бір назар аударарлық қызметі – қарама-қарсы ұғымда жұмсалып тұрған сөздердің сипатталып отырған оқиғаға бірдей дәрежеде қатыса алу мүмкіндігі. Мұндай жағдайда антоним сөздердің мағыналық тұрғыдан қара-қайшылығы айрықша көзге түсіп, ақын-жазушылардың айтайын деген ойын айшықты да мәнерлі түрде жеткізуінің белсенді құралы қызметін атқарады.

Антонимдер үнемі бір-бірімен қарсылықты мағанада жұмсалып, логикалық тұрғыдан бір-бірімен жымдаса келе, жалпылау, жинақтау, болжамдау, топшылау тәрізді жалпылама ұғымдарды сипаттау мақсатында қолданылады.

Фразеологиялық антонимдер мен лексикалық антонимдердің қарама-қайшы сипаттағы қатынасқа түсу жағдайлары ұқсас болып келеді. Дегенмен, олардың өзара ұқсастықтарынан басқа, айтарлықтай айырмашылықтары да бар. Фразеологиялық антонимдер өзіне тән айрықша белгілерімен ерекшеленеді және қолданылу аясы лексикалық антонимдерге қарағанда әлдеқайда тар болып келеді.

Олардың арасындағы басты айырмашылық - фразеологиялық антонимдерде антонимдік қатынасқа түсетін жеке сөздер емес, сөз тіркестері болып табылады. Тіпті кей жағдайда фразеологиялық антонимдердің құрамдас сыңарлары жеке дара алған жағдайда бір-бірімен антонимдік қатынаста жұмсалмауы да мүмкін.

Фразеологиялық антонимдердің келесі бір негізгі ерекшелігі - олардың антонимдік қатынасқа түсіп тұрған сыңарларының мағыналық тұрғыдан біртұтас болып келуі.

Антонимдер тіл табиғатында терең тамыр тартқан, қазақ тілінің бай сөздік қорында басқа да лексикалық бірліктер сияқты сан құбылып, алуан түрленіп, әлденеше қырынан көрініс беретін, икемді де оралымды, өріс аумағы кең, стильдік мүмкіншілігі мол тілдік құбылыс болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы / Ә. Болғанбаев. - Алматы: Мектеп. -1988. -147 б.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. – Москва: Советская энциклопедия, - 1990. – 688 с.
3. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка / Н.М. Шанский. - Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», - 4-е изд., доп. -2009. - 312 с.
4. Краткая энциклопедия Казахской ССР. / Под ред. Р.Н. Нурғалиева. -Том 4. – Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1991.– 685 с.
5. Абай. Өлеңдер. / Абай. - Алматы: Жазушы, 1978. – 239 б.
6. Аханов К. Тіл білімінің негіздері: монография / К. Аханов. -2-ші басылым. -Алматы: Мектеп, 1978. - 495 б.
7. Иванова В.А. Анионимия в системе языка / В.А. Иванова - Кишинев, 1981.- 161 с.
8. Миллер Е. И. Природа лексической и фразеологической антонимии. - Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1990. – 224 с.
9. Мусин Ж. Қазақ тіліндегі антонимдік контекстер туралы. // Қазақ филологиясы. - 1977. - № 4 –75-79 б.

References

1. Bolganbayev A. Kazak tilinin leksikologiyasy [Lexicology of the Kazakh Language] (Mektep, Almaty, 1988, 147 p.). [in Kazakh]
2. Lingvisticheski enciklopedicheski slovar [Linguistic Encyclopedic Dictionary]. Edited by V. N. Yartseva (Moscow, 1990, 688 p.). [in Russian]
3. Shansky N.M. Leksikologia sovremennogo russkogo yazyka [Lexicology of the Modern Russian Language]. 4th edition (“Librokom”, Moscow, 2003, 312 p.). [in Russian]
4. Kratkaya encyclopedia Kazakhskoi SSR [Short Encyclopedia of the Kazakh SSR]. Edited by R.N. Nurgaliev. Vol.4 (Chief editorial board of Kazakh Soviet Encyclopedia, Almaty, 1991, 685 p.). [in Russian]
5. Abaj. Olender [Abai. Poems] (Zhazushy, Almaty, 1978, 239 p.). [in Kazakh]
6. Akhanov K. Til biliminin negizderi: monografiya [Fundamentals of linguistics: monograph]. 2nd edition (Mektep, Almaty, 1978, 495 p.). [in Kazakh]
7. Ivanova V.A. Antonimia v sisteme iazyka [Antonymy in the language system] (Kishinev, 1981, 161 p.). [in Russian]
8. Miller E.I. Priroda leksicheskoi i fraseologicheskoi antonomii [Nature of lexical and phraseological antonymy]. (Publishing house of Saratov University, Saratov, 1990, 224 p.). [in Russian]
9. Musin Zh. Kazak tilindegi antonimdik kontekster turaly [Antonymic contexts in the Kazakh language], Kazak filologiyasy [Kazakh philology], 4, 75-79 (1977). [in Kazakh]

Zh.U. Kalimova

Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan

Linguistic nature of of antonyms in the works of Abai

Abstract. The article is devoted to the problem of antonymy as a linguistic phenomenon characteristic of all languages, with complex linguistic, stylistic and universal features and the scope of its use in language and fiction. The contradictory nature of antonyms as one of the original expressive means of the language is thoroughly described on the basis of the great Abai's works. Antonyms are widely used to express the esthetic and stylistic nature of language in fiction. The article also deals with the way Abai carefully selects and uses words and expressions with opposite meanings in describing the social life of that time, the life of the Kazakh people, various types of behavior and actions of people. Different types of antonymy within the framework of antithesis, diathesis, acrotheses, alternatives, antitheses, antimetabols, oxymoron and their stylistic functions

based on the poems and sayings of Abai are also described in detail in this article. Abai's didactic words are considered to be an unprecedented work in the history of Kazakh literature. It is a valuable literary heritage, which reflects the deep thoughts and ideas of the poet. The article touches upon some Abai's didactic words and draws the reader's attention to the poet's ability of using antonyms and antonymic phrases rationally and skillfully to describe the human life, to reveal the inner world of people and human psychology.

Keywords: antonyms, lexical antonyms, phraseological antonyms, contrary meanings, investigation of contradictory relations.

Ж.У. Калимова

Университет имени Шакарима г. Семей, Семей, Казахстан

Языковая природа антонимов в произведениях Абая

Аннотация. В статье рассматривается проблема антонимии, как свойственное всем языкам языковое явление, со сложными лингвистическими, стилистическими и универсальными особенностями и сфера ее функционирования в языке и художественной литературе. На основе произведения великого Абая автором всесторонне описан противоречивый характер антонимов, как один из особенных выразительных средств, широко используемый для реализации эстетической и стилистической природы языка в художественной литературе. В статье также говорится о том, как Абай тщательно отбирал и использовал слова и выражения с противоположными значениями при описании социальной среды того времени, быта казахского народа, различных форм поведения и поступков людей. Также подробно рассмотрены виды антонимии в рамках антитезы, диатезы, акротезы, альтернативы, амфитезы, антиметаболы, оксюморона и их стилистические функции на основе стихов и изречений великого Абая. Слова назидания Абая - беспрецедентное явление в истории казахской литературы и является очень ценным литературным наследием, где нашли отражения глубокие мысли и идеи поэта. В статье проанализированы несколько слов назидания Абая и описано умение поэта рационально и умело использовать антонимы и антонимичные словосочетания для повествования явлений человеческой жизни, раскрытия внутреннего мира и психологии человека.

Ключевые слова: антонимы, лексические антонимы, фразеологические антонимы, противоположные значения, исследование противоречивых отношений.

Автор туралы мәлімет:

Калимова Ж.У. – филология ғылымдарының кандидаты, шетел тілдері кафедрасының доценті, КЕАҚ «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті», Семей, Қазақстан.

Kalimova Zh.U. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Languages, NCJSC "Shakarim University of Semey", Semey, Kazakhstan,

Қ.С. Кәрібай
Ж.А. Жақыпов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: karibay_karlygash@mail.ru

Діни дастандардағы теонимдер

Аңдатпа. Теонимдер қазақ тіл білімі үшін, шартты түрде алғанда, лексикологияның жаңа бір нысаны болып саналады. Қазақ тілі сөздік құрамында бұлардың алар орыны ерекше. Себебі бұларда, дінтану тұрғысынан алсақ, терминдік сипат; әдеби тіл тұрғысынан алсақ, пассивтік, кірмелік; стилистикалық тұрғыдан алсақ, ерекше тармақ құрайтын сипат; атауыштық тұрғыдан алсақ, жалқы-жалпылық сипат болады. Сол себепті зерттеудің алғашқы қадамында мұның сөздік құрамға енуін бақылау қажет болады. Бұл міндетті орындауға діни фольклор көп көмек көрсетеді. Сол себепті теонимдердің қолданылу кеңістігі ретінде діни дастандардағы тілдік айғақтар талдауға тартылады.

Діни дастандар – халық ауыз әдебиетінде ерекше орын алатын фольклорлық жанр. Қазақ діни эпостары Құранға қатысты, мұсылман қауымы, ислам жайлы мифтер мен аңыздардан, Пайғамбар сүннеті мен хадистерден тұрады. Бұл жанрдағы дастандардың тақырыптық ауқымы мұсылман батырлары жайлы баяндауды, Пайғамбардың қызметтерін, қасиетті соғысты да қамтиды. Барлық шығармалар белгілі бір мақсатқа арналады, яғни онда ислам діні дәріптеліп, насихатталады. Осы ретте діни шығармалар тілін зерттеу өзекті деп есептейміз. Ал діни дастандардың тілін ерекше айрықшалайтын лексикалық топ – теонимдер. Теонимдерді қазақ діни фольклорында, әсіресе діни дастандарда көп кездестіруге болады.

Мақалада діни дастандардағы теонимдер жинақталып, олар Құдай сөзімен мағыналас сөздер, періште есімдері, пайғамбар есімдері және сахабалар есімдері болып бөлінеді. Әр топтағы теонимдерге діни дастандардан мысалдар алынып, жеке-жеке талдау жасалып, түсіндірмесі беріледі, этимологиясына барлау жасалады.

Түйін сөздер: діни эпос, теонимдер, ономастика, антропоним, лексика, Құдай, пайғамбар.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-43-54>

Кіріспе

Діни эпостарда жалпы адамзаттық моральдық қағидалармен сәйкес келетін ислам құндылықтары суреттеледі. Олар – тек фольклорлық мұра ғана емес, ұлтымыздың діліне, дініне қатысты рухани құндылықтарымыздың күрделі бөлігі, сондай-ақ ислам дінінің шапағаты мол қасиеттерін дәріптейді,

адамзаттың бүгіні мен болашағына зәру құндылықтарды жырлайды, оқырман жүрегіне жылулық сыйлайды.

Діни дастандар соңғы оң жылда қолға алынып, зерттеле бастады. Р.Бердібаев, Ө. Күмісбаев еңбектерінде діни эпостарды эпикалық жыр тұрғысынан қарап, қазақ, араб және парсы тілдеріндегі әдеби байланысты қарастырады. А.Қыраубаева, У.Қалижанұлы,

А.Жақсылықов, Б.Әзібаева, М.Әбдуов т.б. әдеби тұрғыдан зерттеді. Ал діни дастандардың тілін филологиялық тұрғыдан зерттеген жұмыстар жоқтың қасы.

Теонимдер деген – рухтар, құдайлардың жүйелі ұйымдастыру, қалыптасу, эволюция, этимологиясы жағынан және жалпы әрі жалқы лексиканың басқа санаттармен байланысын зерттейтін лексикология нысаны, сонымен қатар теонимикалық есімдердің жиыны.

Мақаланың мақсаты – діни дастандардағы теонимдерді саралау.

Міндеттері:

- діни дастандардағы теонимдерді жинақтау, топқа бөлу;
- жинақталған теонимдердің сипаттамасын, ерекшелігін анықтау.

Зерттеу әдістері. Теонимдерді зерттеуде жалқыдан жалпыға, жалпыдан жалқыға қарай талдау, семантикалық жинақтау, салыстыру әдістері қолданылды. Сөз мағынасын талдауда дәни және дүниеауи контекстер пайдаланылды.

Талқылау

Теонимдерді тек ономастикалық тұрғыдан ғана зерттеу аздық ететіндей, оны жалпы лексикалық кеңістіктің ішінде қарастырған дұрыс. Теонимдердің өзіндік зерттеу нысаны бар, ол тақырыптық белгілермен ғана емес, тұтас лексикалық құрылымдық-семантикалық белгілермен ерекшеленеді. Сондай-ақ ономастикаға қатысты орны анықталады. Жалпы алғанда, теонимдер «құдайлардың жалқы есімдері» деп түсіндіріледі. Құдай атауы монотеистік дінде Құдайдың өз есімі ғана емес, сонымен қатар политеизмде жоғары билігі бар табиғаттан тыс құдіретті күш иелерінің жалпы тобын белгілеу үшін қолданылады [1, 137]. Құран Кәрімде Құдайдың, Алланың тоқсан тоғыз есімі бар делінеді. Алайда, ислам дінінде Құдай Алла, Жаратқан, Жасаған мағынасында біртұтас атауды білдіріп, теонимдер қатарын бастайды.

Біздің ойымызша, теонимдерді зерттеу бағысында жалқы/жалпы категориямен жеке/

көпше ұғымның шатасуы пайда болды. Орыс ғалымы Н.И. Зубов «осы типтегі» атаулардағы жалқы және жалпы атауларды ажырату «өте қиын теориялық міндет» деп санайды [2, 103]. Соңында, ол атаулардың мәртебесін құбылмалы деп атайды, сондықтан мұндай атаулар жалқы немесе жалпы атау болуы мүмкін.

Осылайша, алғашқы номинативті қызметті емес, теонимдердің лексикалық мағынасы ескеріліп, «Құдайдың жалқы есімінде» олардың түрлері сигнификативті, құрылымдық, эмотивті, денотативті түрде көрініс табады.

Денотативті мағынада теонимдер лексикалық бірліктің нысанымен заттың не болмыстың бейнесімен байланысы қаралады. Теонимдердің даму тарихында оның мағынасы әртүрлі қарастырылғанын айта кеткен жөн. Мысалы, ғалым О.А. Черепанова теонимдерді сипаттай отырып, «нөлдік денотаты бар атаулар» термині ең қолайлы болып көрінеді» деп жазды [3, 54].

Ал сигнификативті мағына деген нақты «ақиқаттың тілдік көрінісі» болып саналады. Мұнда лексикалық мағына белгілі бір тілден басқа мазмұнды да ишаралайтын «өзіндік семантикалық» құбылыс ретінде әрекет етеді. Негізі, сигнификативті мағына түсіндірме сөздіктерде беріледі.

Теонимикалық бірліктердің құрылымдық мәні формалды сипатпен, яғни олардың синтагматикасы мен парадигмасымен байланысты. Теонимдердің синтагматикалық құрылымының маңызы олардың көп қолданылатындығында, жиі қолданылатын үлгілері мыналар: ет. + зат ес.; зат ес. + зат ес.; сын ес. + зат ес.; ес. сын ес. + зат ес. (Құдайға жалбарыну, әділдік құдайы, менің Құдайым).

Парадигматикалық құрылымдық мағына кез келген теонимикалық атауға тән. Онда лексикалық парадигмалар синонимдік қатарлармен, лексика-семантикалық топтармен, семантикалық өрістермен ұсынылады. Мысалы: Құдай, Жаратушы, Жаратушы ием, Жасаған ием.

Ал эмотивті мағына теонимнің лексикалық мағынасын бағалауды, яғни эмоционалды-экспрессивті компонентін қамтиды, ол әртүрлі контексте теонимдерді ұзақ қолдану

процесінде қалыптасты. Оған Құдайым, Раб-
бым сияқты теонимдерді жатқыза аламыз.

Теонимнің лексикалық мағынасын және оның семантикалық құрылымын сипаттау кезінде десигнат туралы сөз қозғаған орын-
ды. Бір кездері философ Г.Рейхенбах пен Б.Расселл ойдан шығарылған адам есімдерін талдап, олар мифологиялық десигнат кей-
іпкерлерде ақиқаттың нақты нысаны болып байқалмайтынын, сол себепті ол есімдер жалқы бола алмайтынын айтады [2, 18].

Е. Гродзинский тілдік дәлелдердің мағына-
лық жіктелуі лингвистикалық емес ақиқат-
тағы нысанның болу дәлеліне байланы-
сты емес екенін көрсетеді [4, 17]. Негізінде,
«періштелер бар, бірақ олар бұлт не орындық
сияқты емес» деп көп дауласуға да болады [5,
220], алайда теонимдер тілдің дәлелі ретінде
де, қазақ тіліндегі басқа бірліктер секілді лек-
сикалық мағына ие екені даусыз. Біздің ойы-
мызша, мағынасының реалдығы, ирреалдығы
туралы пікірталас тудыруға болады. Мәселен,
атеистер үшін бұл шындық емес, ақиқат бол-
мыста жоқ нәрселер, сондықтан олар оның
мағынасы да жоқ деп санауы мүмкін.

Сонымен қатар, теонимдердің мағынасы
номинативті функциямен шектелмейді. Те-
онимдер – заттық-ұғымдық мағынасы бар
атаулар. Олар лексикалық мағыналардың
жоғарыда аталған түрлерімен сипатталады:
сигнификативтік (мағыналық), құрылымдық,
эмотивті, денотативті. Теонимдерде диффе-
ренциалдық компоненттер ерекшеленеді,
олар жалқы есімнің негізгі мағынасын бұза
отырып, лексикалық мағынаның әртүрлі түр-
лерін құрайды. Сондықтан теонимиядағы
жалқы мен жалпы зат есім арасындағы шека-
ра ауыспалы.

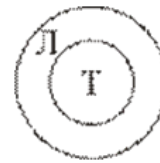
Дәстүрлі түрде, теонимияны «теонимдер
жиынтығы» деп қарастырамыз. Бұл тұжы-
рым сөздіктерде де, ғылыми әдебиеттерде де
кездеседі. Бірақ теонимияны «ономастиканың
бөлімі» ретінде түсіну қарсылық тудырады.
Себебі теонимдерде жалқы есімдерге де, жал-
пы есімдерге де жатқызылатын бірліктер бар-
шылық.

Ғалым М.И. Мальсагова теонимикалық
лексиканы зерттей келе, лексика, теонимика,

ономастика және мифологияға қатысты келе-
сі схемаларды келтіреді [6, 11].

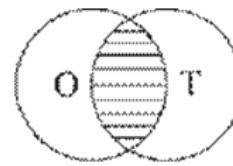
- прививативті оппозиция:

(Л – лексика, Т – теонимика)

= эквиолентті оппозиция

(О – ономастика, Т – теонимика)

Бірінші, теонимдер лексиканың ішінде қа-
растырылады. Екінші, ономастика мен теони-
мика эквиоленттілік, тең мағыналық қатына-
ста деп алады.

Мифонимия мен теонимияның арақаты-
насы туралы мәселе ұзақ уақыт бойы даулы
болып келеді. Бұл екі лексикалық кеңістіктің
арасындағы қатынас нөлге ұмтылатын пози-
цияда қарастырылады.

- «нөлге» ұмтылатын эквиолентті оппо-
зиция,

(Т – теонимика, М – мифонимика)

Өріс құрылымын анықтау теонимияның
және оған іргелес барлық лексиканың шека-
раларын неғұрлым нақты анықтауға мүмкін-
дік береді.

Айта кету керек, теонимика мен онома-
стиканың әртүрлі бөлімдерінің арақатына-
сы туралы мәселе зерттеушілерді әрдайым
қызықтырды. Ғалым М.И. Привалова мифо-
нимдер мен теонимдерді антропонимдер деп
атады, өйткені антропонимдер танымал тұлға
екеніне, жазушы ойлап шығарған, мифология
не діннен мирасқа қалған, күнделікті өмірде,
қоғамда жиі кездесетініне қарамай, ол атау
әрдайым адам аты мен осы белгі жіктелім
үшін маңызды [7, 57]. Теонимдерді антропо-

нимдерге жатқызуға тұлғалану процесі себеп бола алады. Дегенмен теонимдерді бірыңғай антропонимдерге жатқызу шындыққа сәйкес келмейді. Сондықтан бұл жерде агионим терминін қолданған ұтымды. Агионим дегеніміз – киелілікке, дінге байланысты кез келген атау. Агионимнің ішінде антропоним де, топоним де болуы мүмкін.

Ю.С. Карпенко ономастикалық зерттеудің негізгі нысандарының бірі теонимияны құдайлардың жалқы есімдерінің жиынтығы деп санайды. Онда басқа да лексикалық топтар бар, жалпы атаумен қалса да, жалқы есімдерге жақын келеді. Бүкіл жалқы есім топтары жақын келетін жалпы атауларының арасында, олармен бір-бірімен байланысты әрі теория олардан бөлек шығуы керек [8, 8].

Діндердің бәріндегі теонимдерді жинақтап алсақ, құдай топтарының жалқы және жалпы атаулары, жын-пері, зұлым рух, ғарыш атаулары, дерексіз ұғымдар, атрибут пен символдар мағыналық өрістің келесі сызбасында ұсынылады.

А – семантикалық өрістің атауы (Құдай, Тәңір және т.б.);

Б – жоғары деңгейдегі құдайлардың есімдері

(Жаратушы, Зевс және т.б.)

В – төменгі деңгейдегі құдайлардың есімдері (Амур, Венера, Мелпомена, Морфей, Талия, Фортуна, Прометей және т.б.).

Г – құдайлар класының атаулары (періштелер, муза, нимфалар, аонидтер, нерейдтер және т.б.).

Д – адамнан шыққан жартылай құдай кейіпкерлері (Адам, Хауа және т.б.).

Е – жын-перілер немесе жер бетіндегі шексіз күшке ие кейіпкерлер жиынтығы, тір-

шілік иелері мен төменгі деңгейдегі тіршілік иелері, зұлым рухтар (шайтан, жын, вампир және т.б.).

Ж – деифицирленген абстрактілі ұғымдар және неантропоморфты нысандар (жан, күнә, рух, рақым және т.б.).

З – ғибадат ету және жерлеу рәсімдерінің ерекшеліктеріне байланысты атрибуттар мен символдардың атаулары (ай, крест, мешіт, ғибадатхана, шіркеу және т.б.).

И – ғарыш, ғалам элементтерінің атаулары (су, жер, от, ауа, аспан, мұхит және т.б.).

Мұның бәрінің белгілі бір қатынастар жүйесінде мағынасы болуы кәмімкін. Бірақ «ономастикалық кеңістік» деп аталатын «сиқырлы шеңберден» шығып, теонимдер ұғымы лексикалық кеңістіктің бір бөлігі бола алады.

Осыдан кейін А.В. Суперанскаяның ұстанымын ұстануға болады, оның жіктелімінде мифонимия ономастикалық кеңістіктің бір секторы ретінде айрықшаланады. Оларға адам, өсімдік, жануар, халық атаулары, географиялық және космографиялық нысандар жатады. Онда политеистік діндерде ең айқын көрсетілген теонимдер (құдайлардың есімдері) және жын-перілер (әртүрлі рухтардың, жоғары және төменгі, жақсы мен жаманның есімдері) ерекше орын алады» [9, 180]. Алайда, мифонимдер теонимдер бола алмайды. Олар – әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар ұғымдар.

Теонимдер антропонимика, топонимика, теология, тіл тарихы және диалектология, мифология, фольклористика, этнография, дін, тарих, археология сынды салалармен байланысты болып келеді. Теонимдер тілдегі өте ежелгі лексикалық бірліктер болғандықтан, олардың пайда болу кезеңдері ежелгі әлемдегі адамзаттың діни көзқарастарымен, анимизм, тотемизм, тыйым, эвфемизм сияқты көріністермен байланысты. Теонимдердің пайда болуы тақуалық пен монотеизмнің көптеген кезеңдерінен өтті.

Діни дастандардағы теонимдерді келесідей топтарға бөліп қарастыруға болады:

1) Құдай сөзімен мағыналас сөздер: Алла, Тәңір, Жаратқан, Жасаған, Жаратушы, т.б.;

2) Періште есімдері: Әзірейіл, Жәбірейіл, Мекайыл, Мәңкір, Нұңкір, т.б.;

3) Пайғамбар есімдері: Мұхаммед, Айуб, Иса, Ыбраһым, Дәуіт, т.б.;

4) Сахабалардың есімдері; Әбубәкір, Омар, Оспан, Әли, т.б.

Бір Алла, тұғры сөйлет тілімізді,

Жаман жолға салдырма көңілімізді [10, 12]

Пайғамбардың әуел асыл түбі – араб,

«Хабибим» деп ат қойған Тәңірім қалап [10, 13].

Жарандар, сол екеуі сондай күшті,

Құдайым душар қылды мұндай істі [10, 16].

Алла, Тәңір, Құдай сияқты мағынасы бір сөздердің бір шығармада кездесуі орын алып жатады. Ол түркі еліне ислам дінінің таралу кезінде дүниеге келуі мүмкін. Өйткені түркі халықтары ислам діні келмей тұрғанда құдіретті күш Тәңірге сенді. «Тәңір» – ол түркілік сөз. Бұл сөздің қалыптасуында мифтік танымның негізі жатқандығын тілші-ғалымдар айтып, «Содержание этого полумифического предания сводилось к следующему: два божества – таң «утренняя заря» и іңір «вечерняя заря», – якобы поочередно берегут покой землян целые сутки. Смены караула производиться перед наступлением сумерек, то есть когда дневное светило уходит на ночлег», – дейді. Одан кейін мақалада қазақ түсінігіндегі «қарауылдардың» ауысуы кезіндегі тілдік қолданыста екі кештің арасында ұйықтамау, күнмен бірге жатпау сенімін білдіретін лексикалық бірліктердің қалыптасуын көрсетеді [11, 316]. «Таң» күннің шығар уақыты мен «іңір» қараңғылықтың түсер уақыты сөздерінің өзара кірігіп, **таң+іңір+таңіңір+тәңір** лексикалық бірлігін құрайтыны айтылады. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» еңбегінде *іңір* лексемасының «вечерняя заря, сумерки, вечерь» деген мағынасымен қоса *іңгір* түрінде «вечерь» кеш мағынасын беретіндігін айтады [12, 960].

М.Қашқаридың «Түрік сөздігі» еңбегінде тәңір сөзінің қалыптасуында *іңір* сөзінің «жарық пен қараңғының өзара шарпысып, астасуы» деген ұғымды білдіретінін және оғы-

здардың *imir-imir* түрінде қолданатындығын жазады [13, 528].

«Тәңір» сөзі қазақ тілімен бірге түркі халықтарының барлығында дерлік бар. Оңтүстік Сібір мен Алтай өңірі халқының таным түсінігіне ортақ аталған лексикалық бірліктің «шығыстың мифологиялық бейнесі» екендігін айтқан Мұрад Аджи шығыс халықтары, қыпшақ тілдік тобындағы халықтар тіліндегі тәңір«Тенгери» немесе «Тенгри», моңғолдарда – «Тэнгер», буряттарда – «Тэнгэри», шуаштарда – «Тура» түрінде әрқалай дыбысталғандығымен осы халықтарда тәңірі мағынасының бір екенін айтады [14, 209].

Бұл сөзге синоним ретінде қолданылып жүрген Алла сөзі арабтың «Әл Иләһ», яғни «құлшылық етуге лайық зат» мағынасынан шығып, «Аллаһ» түрінде грамматикалық өзгеріске ұшыраған. Араб тілінен енген бұл лексикалық бірлік қазақ тілінің тілдік ерекшелігіне бейімделе отырып, Алла деп қолданылып жүр. Ислам энциклопедиясында Алла сөзі «Тіршілік дүниені және қиямет-қайымды жаратушы Құдай есімі. Алла исламда жалғыз Құдай», – деп беріледі. Аллаһ – бүкіл дүниені, адамзатты, жан-жануарды жаратушы ие [15, 36]. Ислам дінінде Алланың тоқсан тоғыз есімі бар. Қазақ ұғымындағы этикалық категориялар – адамгершілік, ізгілік, адалдық, жомарттық, мейірімділік, мәрттік сияқты қасиеттердің абсолюттік субстанциялар жинағы осы бір Алла ұғымына келіп саяды.

Л. Рүстемов Құдай сөзін парсының «хода'и» сөзінен бастау алатындығын айтып, оның екі түрлі мағынасын көрсетеді: 1. Бог, господь. 2. Властелин, хозяин – рел. Бог, господь [16, 167].

Алла сөзімен мағыналас айтылатын Құдай сөзі тілдік қолданыста Алла сөзіне қарағанда ертеректен қолданылады. Өйткені Құдай ұрсын, Құдай төбеңнен ұрсын деген тілдік қолданыстар ислам діні келмей тұрған кездегі мифтік қолданыс, яғни табиғат құбылысына тән қасиеттерді көрсеткен. Түркі жеріне ислам дінінің келуімен арабизмдер ене бастады десек, алайда қазақ тіліне парсы тілінің дін келгенге дейін болғанын да білеміз. Тәңір сөзімен мағынасы бір Құдай сөзі уақыт өте келе Алла сөзімен синонимдес ретінде қолда-

ныс таба бастады. Құдай сөзінің Алла сөзінің алдында енгенін келесі тұрақты сөз тіркестерінен байқауға болады. Мәселен, *Құдай құлқын алды*, яғни пейілін тарылтты, аранын ашты деген мағынада немесе *Құдайдың құтты күні* күнде, күн сайын ұғымындағы сөз орамдарын айтуға болады. Бұл қолданыстарда Алла сөзін Құдай сөзінің орнына қолдана алмаймыз. Ал *Алланың жазуы*, *Алла рақым қылды* фразеологизмдерінде Алла сөзін Құдай сөзімен алмастыра аламыз және ондай қолданыстар бар: *Құдай рақым қылды*, *Құдайдың жазуы*. Бұдан Алла сөзінің Құдай сөзіне қарағанда қолданыс аясының тар екендігін, ал керісінше Құдай сөзінің қолданыс аясы кеңірек екенін байқауға болады.

Құдай сөзінің шындық, ақиқат ұғымымен мәндес қолданысқа түскендігін «құдайшылығымызды айтайын, құдайына қараған» тіркестері шындықты сүйетін, иманжүзді мағынада жұмсалатынын байқауға болады. Ал Алла, Тәңір сөздері қазіргі кездегі мағынасы жаратушы ұғымында сақталғанын көреміз. Яғни Тәңір мен Алла сөздері бір ұғымда тура мағынасында, ал Құдай сөзінің тура мағынасымен қатар ауыспалы мағынаға ие екендігін көруге болады. Сонымен қатар, халық тұрмыс-тіршілігіне тәуелсіздіктің соңғы жылдарында ислам дінінің етене енуіне байланысты ұлт өкілдерінің тілдік қолданысында Алла сөзінің жиі контекстке түсуі байқалады.

*Лат, Манатқа сыйынып тұра келіп,
«Біреуін маған кел» деп шақырады* [10, 95].

Лат (ар.лат *اللات*) – бүкіл ежелгі Арабияда, әсіресе Уадж жазығындағы Таиф маңына ақ тастан пұт мүсін орнатылып, Хиджазда ерекше дәріптелген, исламға дейінгі әйел Құдайдың аты. Пұт тасқа және оның қасындағы киелі ғибадатханаға тәуап етушілер ағылып келіп жатады. Лат «бас ие» және «әмірші» Таифты мекендейтін сакиф тайпасының басты құдайы саналған, сондай-ақ меккелік Құрайыш әулеті де оған арасында Алланың қыздары, арасында Хұбаланың зайыптары делінетін үш әйел құдайдың бірі есебінде сыйынған. Құранда бұл Аллаға серік қосу ретінде үлкен күнәға жатқызылады.

Құрайыш – әл-Надр иби Кинәна ұрпағынан құралған араб тайпаларының бірі. Алғашқы-

да Надр ұлдары өз араларында бөлініп, әр ата өз бетінше өмір кешті. Кейінірек Құсай ибн Киләб есімді адам бытыраңқы Надр ұлдарының басын қосып, өз алдына үлкен тайпаға айналдырады. «Құрайыш» сөзі – араб тіліндегі «Қирш» сөзінің кішірейтпелі атауы. «Қирш» деп арабтарда акуланы атайды. Тайпаның үлкен атасы Надрдың лақап аты «Құрайыш» болған деседі. Оның олай аталуының себебін мынадай аңызбен түсіндіреді: Надр мінген кемеге «Қирш» деп аталатын үлкен су балығы кездеседі. Кемедегілер үрейленіп, байбалам салған. Сонда Надр өзінің найзасын лақтырып, әлгі су хайуанын өлтіреді. Басын кесіп, өзімен бірге Меккеге алып барған екен. Содан халық оны «Құрайыш» деп атап кеткен дейді [15]. Құрайыш – Құранда аты аталатын этностың бірі, онда «Құрайыш» атымен аталатын аят та бар.

Періште есімдері:

*Он сегіз мың ғаламның падишаһы,
Сен кешірмей Әзірейіл кешірет ме?* [17, 95].

Әзірейіл (Ғазірейіл, Ғазірәйіл, Ғазирайыл) (ар.азрайл *عزرائيل*) – ол Аллаға жақын келетін періштелердің бірегейі, сондай-ақ жан алғыш періште болып келеді. Алла адамды жаратар кезде періштелеріне әр жерден саз әкелуін тапсырады. Мекайыл да, Жәбірейіл де, Ысрапыл да жерден бір шөкім саз ала алмаған екен. Оны тек Әзірейіл орындаған және осы мінезі үшін ол жан алғыш періште болып бастаған. Адамның уақыты келгенде Алла Тағаланың қасындағы өсіп тұрған ағаштың сол адамның есімі жазылған жапырақ үзіліп түседі екен. Содан соң Әзірейіл періште оны қырық күн ішінде адам жанын алып, орындауы тиіс.

Ислам дінінің негізінде жан алушы ретінде түсіндірілетін Әзірейіл сөзі Құранда Маяк аль-маут деп аталып, өлім періштесі деп айтылады. Бұл лексикалық бірлік қазақ тіліне араб тілінен қазақ тілінің заңдылығына бағына отырып, дыбыстық өзгеріске ұшыраған. Бұл сөздің араб тіліндегі тура мағынасы Құдай кімге көмектеспеді немесе Құдай көмектесуші деген мағына береді. Әзірейіл сөзіндегі *аз* жайлы Л.Рүстемовтің «Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов» еңбегінде былай беріледі: «Әз а. 1. Ғазиз, ардақты, сыйлы, жақсы; 2. Ауыспалы:

Қасиетті, киелі; 3.Көне бұрынғы» [16, 78]. Татар тілінде раил деген сөз көбіне адам есіміне беріледі. Араб тілінен аударғанда Раиль – «негізін қалаушы», «іргетасын қалаушы» деген мағына беретіндігі айтылады [18]. Өзірейіл теонимі адамның жанын алушы, өлім әкелетін періште мағынасында айтылады. Сондай-ақ Өзірейілді көргенде адамның бойында қорқыныш, үрей сезімдері пайда болады деген түсініктің негізінде тілдік қолданыста аталған сезімдерді сипаттайтын мәндегі қолданыстар да бар. Мысалы: *өзірейілдей көрінді*.

*«Сабыр қып бейшара қыз тоқтасын», - деп,
Елшіге Жәбірейілді жібереді [19, 290].*

*Хазіреті Жәбірейіл жетіп келіп,
Құданың құдіретімен берді хабар [19, 113].*

Жәбірейіл (ар. Жабраил جبرائیل) теонимі «Мұхаммед-Қанапия» дастанында кездеседі. Діни ұғым бойынша, Жәбірейіл де Аллаға жақын болып келеді. Ол Алла мен пайғамбар арасында жүре отырып, Алланың аяндарын айтып отырады екен. Мәселен, Алланың әмірі бойынша Мұхаммед (ә.с.) келіп Құран аяттарын жеткізген де осы Жәбірейіл болып келеді. Ол Адам атаға бейіштен қуылғаннан соң да қамқор болып, Нұхтың құтылуына және оның ұлы Ыбраһымға да көмектескен. Дәуітті сауыт жасауға, Жүсіпке көп тіл үйренуге баулыған.

Қабіріңде не жауап беріп салдың,

Мәңкір, Нүңкір періште келгеннен соң? [19, 97].

Мәңкір, Нүңкір – діни ұғым бойынша, дүние салған адамнан сұрақ-жауап алатын періштелер.

Төртінші қат көк үстінде

Лаух Қалам, Ғаршы Күрсі,

Мені қойма бұ кәпірде ынтызар,

Иә, хазіреті Жәбірейіл, Мекайыл, Ысрапыл, Өзірейіл,

Құданың сүйіп жаратқан төрт мұқарраб періште,

Сіздерден жәрдем тілеймін,

Мені қойма бұ кәпірде ынтызар [19, 106].

Мекайыл – Аллаға табынған бірінші және Аллаға жақын періштелердің бірі. Мұхаммед (ә.с.) көкірегін ашып, жүрегін тазалағандардың ішінде де болған. Бадр түбегінде болған

соңыс кезінде басқа періштелермен қосылып тұсылмандарға көмектескен. Мұсылманның магиялық күшке байланысты ілімінде осы періштенің аты көп қолданылады. Мысалда келтірілген *Лаух қалам, Лаухул қалам, Лаухи қалам, Лаухы қалам, Лауһи қалам* – әр адамның күні бұрын тағдыры жазылған тақта, жазмыш [18, 334]. Ғаршы күрсі – діни ұғым бойынша, жеті қат аспанның үстіндегі Алланың тағы [18, 141].

Ысрапыл, Исрафил (ар. исрафил اسرافيل) – ол қиямет күнін хабайлайтын періште. Ысрапыл Иерусали тауында өмір сүріп, қиямет күні келетінін сырнай аспабымен жеткізіп, қатты дауыл кезінде дүниеден өткен адамдарды қиямет күні тірілтеді екен. Сондай-ақ ол Алла әмірі мен талаптарын басқа періштелерге жеткізеді. Қазіргі ауыспалы мағынадағы «сұрапыл» сөзі де осы араб тілінен енген Исрафил, Ысрапыл сөзінен өрбігендей. Ол алай-дүлей, ойран-топыр мағынасын білдіреді.

Пайғамбар есімдері:

Айуб нәби мұрсалды,

Шығарып қауымы тастаған [10, 270].

Айуб – Құран Кәрімде аты аталатын көнедегі пайғамбардың бірі. Ол Інжілде Иов, Айуб деп келеді және ол Хаурандағы адамгершілі мол адам болған екен. Алла оны сынау мақсатында шайтанды жібергенде, Айубтың денесінде іріңді жара көп болып кетеді. Содан соң әйелі екеуі адамдардан алыс жерде тұруға мәжбүр болады. Сонда да шайтан жасағандарға қарамастан, ол Алланың рақымына деген сенімін жоғалтпаған деседі. Бірде ол көмек сұрағанда Жәбірейіл оған аяғымен жерді тебуін бұйрық етеді, сол кезде жерден бұлақ суы атқылаған. Содан Айубтың жарасы жазылып, шөлі қанған. Осыдан кейін Айуб төзімділік, шыдамдылық пен сабырлылықтың символы ретінде қаралады.

Мұхаммед Құдай досты, Пайғамбарым,

Құрбандық сол тақсырдан менің жаным [19, 211].

Мұхаммед (ар. мухаммад محمد) – ислам дінінің негізін салған соңғы пайғамбар. Ол 570 жылы Меккеде туып, әкесі Абдулла пайғамбар дүниеге келмей тұрып екі ай бұрын қайтыс болған. Анасы Әмина ол алты жасқа

толғанда дүниеден өтеді. Содан соң Мұхаммед (ә.с.) сүт анасы сүт анасы Халиманың, содан соң атасы Ғабдүлмүтәліптің, ол дүние салған соң ағасы Әбутәліптің тәрбиесінде болған. Алғашқы уахи пайғамбар Меккеден үш шақырым жердегі Хира үңгірінде ғибадат етіп отырған кезде таң алдында және рамазан айында түскен екен. Содан соң пайғамбар 610 жылдары 40 жасында Алланы, дінді насихаттай бастайды. Ол кезде арабтардың көбі пұтқа табынған, тіпті олар қарсылық танытып, түрлі қастандық та жасаған. Сол себепті 622 жылы Мұхаммед (ә.с.) өз адамдарымен Меккеден Мәдине қаласына көшеді. Осы жыл ислам жыл санауының басы деп есептелген. «Хижра» оның арабша атауы, яғни «қоныс аудару» дегенді білдіреді. Мұхаммед Мұстафа (ә.с.) бин Абдулла 633 жылы Мәдине қаласында қайтыс болды. Оның «Мұстафа» (таза, нұрлы, сипатты), «Хабибулла» (Алланың сүйіктісі), «Расул» (елші), «Сағидулла» (Алланың көмекшісі), т.б. эпитет есімдері бар.

*Нұх нәби мұрсалдың,
Топанға қауамын алдырып,
Набуд қылдың қирата [10, 269].*

Нұх – Құранның кейіпкері, пайғамбар. Інжілде Ной деп кездеседі. Құранда қырық үш рет аталып, 71-сүре осы пайғамбар мен оның әулетіне арналған. Көп халықтарда пайғамбар топан су оқиғасымен байланысты болып келеді. Ол аңызда жерді топан су басқан кезде Нұх оны Алланың көмегімен алдын ала сезіп, кемені жасап, жануар мен күнәсіз адамдарды жұп қылып алып, кемеге мінгізген. Сол кемеге мінгендер аман қалып, өмірлерін әрі қарай жалғастырған.

- Бір диюдің хан Сүлеймен заманында,
Сөйледі Имлақ: сушының мекені, - деп [19, 223].

Сүлеймен – Дәуіт пайғамбар баласы, Інжілде Соломан болып кездеседі. Ол Иудей патшалығын б.д.д. 965-928 жылдары билеген. Иерусалим қаласында Яхус храмын салдыртқан. Аңыздың желісі бойынша, Дәуіт пайғамбардың отыз ұлы болған, күндердің бірінде балалары дүниеден өте бастаған. Сол кезде отыз ұлға татитын бір ұл осы Сүлейменді берген екен. Ол мұсылман еліндегі дастандарда

аң мен құс, жын мен пері, құрт-құмырсқа, жануардың тілін білгені айтылады.

*Жылаймын, тақсыр Иса, халімді айтып,
Қубасың тіршілікте сондай еді [19,99].*

«Қисса Жұмжұма», «Хисса Тәжілмәлік» дастандарында «Иса» теонимі кездеседі. Иса немесе Айса, Ғайса деп келеді. Иса (Иусус) христиан дінінде кездеседі, ол қасиетті кітап түсірілген төрт пайғамбардың бірі саналады. Христиандар оны Құдай ұлы деп есептеп, Құдай деңгейінде оған құлшылық жасаған.

Кей дінді зерттеушілер (еуропалықтар да) Мұхаммед пайғамбардың христиандарға жақсы қарағанын сөз қылады. Тіпті Иса Мұхаммедтің дүниеге келетінін білгенін және Аллаға шын ниетімен берілетін Пайғамбар ретінде мойындағанын айтады.

*Иә, Ыбраһим – Халел Алла,
Иә, Ысмайыл – Забихул Алла,
Иә, Ыбраһим – Халифа Алла,
Иә, Ыбраһим – Ғалат Алла,
Мені қойма бұ кәпірде ынтызар [19, 106].*

Дәуіт (ар. دوات) – Құран кейіпкері, пайғамбар, Сүлеймен пайғамбардың әкесі. Ыбраһим – пайғамбар, Құран кейіпкері, Құдай жолын алғаш уағыздаушы, арабтар мен еврейлердің ортақ атасы, Інжілдегі Авраам, Халил Алла (Алланың досы) оның кең тараған аты. Пайғамбар бірінші ай, күн, жұлдызға сенген, содан кейін ғана Аллаға сене бастаған. Ол өз сезімін әкесіне де, халқына түсіндіре алмағаннан қасиетті жерлерге кіріп, пұтты зақымдаған. Содан оған бұл әрекеті үшін патша өртеуге бұйырады. Алайда Алла тағала оны сақтап қалады. Сондай-ақ бірде Ыбраһим өзінің қартайғанына қарамай ұлды болатынын болжайды, сөйтіп ол ұлы Ысмайылмен бірге Меккедегі әл-Қағбаны салған. Бірде оған түсінде Алла өз құлын құрбандыққа шалу жөнінде аян береді. Ыбраһим да, ұлы да бұған әзір еді, бірақ Алла олардың сыннан өткендерін, ескеріп, құрбандыққа шалу үшін көк қошқар береді. Ол Алладан өлімге жан бітіретін қасиетті көрсетуді сұрайды. Оған төрт құстың қалдығын төрт тауға апарып қою айтылаы. Алла Тағала шақырғанда сол төрт құсқа жан бітіп, ұшып келеді. Алла Ыбраһымды әр кез желеп-жебеп отырады, оған бірнеше пайғамбар шыққан

ұрпақ сыйлайды. Ыбраһым есімімен әл-Қағбаға тәжім ету ғана емес, қажылықтың барлық рәсімдері байланысты.

Ысмайыл – Құран кейіпкері, пайғамбар, Ыбраһымның баласы, Інжілдегі Исмаил. Ол Алланың әмірімен әкесі Ыбраһым екеуі тақын қиратқан Қағбаны қалпына келтірген.

Жоғарыда келтірілген мысалда Халел Алла, Забих Алла, ХАлифа Алла, Ғалат Алла тіркестері бар. Забих (ар. забих *يذبح*) – құрбандық, құрбандыққа арналған мал. Забихул Алла – Алла жолына шалынған құрбандық (Ибраһимнің баласы Исмайылдың теңеуі) дегенді білдіреді. Ғалат (ар. ғалат *غلط*) – қателік, жаңылыс. Халифа (ар. халифа, халфа *خليفة*) – дін мен үкіметті қатар билеушінің титулы. Бұл тіркестер Алла сөзімен эпитет түрінде келтірілген.

Сахабалардың есімдері:

Ол тауға жетіп барды Әли батыр,

Бірге барды жолдас болып Қанбар пақыр [10, 37].

Қанбар – кейбір дастандарда оны Әлидің атын баптаушы деп әңгімелейді. Ол – Мұхаммед (ә.с.) Расул Алланың сахабаларының бірі.

Қол жайды отыз үш мың сахабасы,

Әбубәкір, Омар мен Ғұсман – басы.

«Әлидің халі нешік болады», - деп,

Мүбарак көздерінен ақты жасы [19, 63].

Төрт жар шаһариарлар тарихта «ал-Хулафа ар-Рашидун» деген атпен белгілі болып келеді, Әбубәкір, Омар, Оспан, Әли – араб мемлекетін бірінен соң бірі кезекпен билеген төрт әділетті халиф. Олар Мұхаммед пайғамбар уағыздаған құдайлық дінді бірінші болып қабылдаған. Сондай-ақ ислам дінін тарату, нығайтуда өз үлестерін қосқан.

Әбубәкір – Мұхаммед (ә.с.) қайтыс болған соң алғашқы халиф болған. Әбубәкір Құрайыш руынан, Мекке жеріндегі белсенді саудагер еді. Мұхаммед (ә.с.) дінге шақырғанда үлкендер мен руластары арасындағы бірінші болып мұсылман болған. Ол Мұхаммед (ә.с.) қайтыс болғаннан соң қиын-қыстау кезеңде мұсылмандарды біріктіре алған. Халифатты басқарған кезде Пайғамбарға түскен Құран аяттарын жинастырған. Араб сөзінен шыққан сөз «Әбубәкір» сөзі «әбу» - әке, «бәкр» - таза,

пәк деген сөздерден біріккен, яғни «Бәкірдің әкесі» деген мағынаны береді.

Осылайша, діни дастандардағы теонимдерді құдай сөзімен мағыналас сөздер, періште есімдері, пайғамбар есімдері және сахабалар есімдері деп топтастырдық.

Нәтижелер

Теонимдер белгілі бір құдайлардың функциялары мен әлеуметтік көзқарастарын түсінуге және қоғам тілінің пайда болуын түсінуге көмектеседі. Теонимдерді талдау бірнеше тілдердің байланысын және мүмкін олардың дінін түсіну үшін пайдалы болды. Барлық тілдерде теонимнің ықтимал этимологиялық шығу тегін талдау оның тарихи шығу теорияларының негізі бола алады. Теонимдер адамның, жануардың, заттың немесе жердің атауы не бөлігі ретінде де пайда болуы мүмкін.

Сөздік құрамның жалпыхалықтық тармағымен байланыстырсақ, теонимдер қазақ халқының ислам дінін қабылдауына орай енген кірме сөздер болып табылады. Алайда қазіргі кезеңде мұны қазақ мәтініндегі қоспа (вкрапления) элемент ретінде қарайтын сыңай бар. Шын мәнінде, ислами теонимдерді қоспа деп емес, сөздік құрамның бір қабаты деп қараған жөн.

Актив және пассив лексика тұрғысынан қарасақ, теонимдерді терминдік кеңістікке енгізуге болады. Бірақ дүниеауи ғылым атаулары емес, дінтану ғылымының еншісіне ғана тиесілі ету керек болады. Бұлар қазақ тілінде әдепкі тірлікте кең қолданылатынын байқасақ, терминдену сүзгісінен өтіп болған жоқ деген пікірмен келісуге тура келеді.

Ислами теонимдердің көркем стиль тармағында ерекше орын алатынына діни дастандар тілі айрықша куәлік болады. Бұлардың қазақ тілінің сөздік құрамынан орын алуына діни фольклор зор ықпал жасады.

Теонимдерді бірыңғай жалқы есімге не болмаса бірыңғай жалпы есімге жатқызу шындыққа сәйкес келмейді. Теонимдердің ішінде жалқы есімге де, жалпы есімге де жататын сөздер баршылық. Діни дастандарда жалқы есімдер ретінде Құдай есімдері ретін-

де Алла, Тәңір, Жаратқан, Жасаған, Жаратушы сөздері кездеседі, мұндағы Алладан басқасы – әдеби тілдегі төлтума сөздер. Пайғамбар есімдері діни дастандарда Құраннан алынғаны көрінеді, бұл есімдер қазақ сөйлеуіне бейімделіп аталған: Айып, Мұхаммет, Нұх, Иса, Ибраһим, Ысмайыл, Дәуіт, Сүлеймен. Сақаба есімдері де осы іспеттес: Әли, Қанбар, Әбубәкір, Омар, Ғұсман.

Қорытынды

Теонимдер – қазіргі заман қажеттілігіне орай арнайы дискурс түзуде ерекше орын алатын атаулар. Алайда бұлар қазақ тілінің сөздік

құрамына қазіргі күні ғана кірген сөздер емес. Олардың өзіндік қалыптасу, даму кезеңдері бар. Бұл кезеңдер ауызша сөйлеу жолынан бастап (діни уағыздар, парыздық насихат т.с.с.) көркем әдебиетте пайдалану, бүгінгі қазақша дінтану тұғырына дейінгі жолдан өтіп келеді. Осы тұрғыдан алғанда, теонимдердің қазақ тіліне сіңуіне діни фольклордың сіңірген еңбегі зор болды. Алайда, қазақ тіл білімінде бұған әлі де тиісінше назар аударылған жоқ деуге болады. Ұсынылып отырған мақала қазақ тіл біліміндегі зәру мәселенің шешіміне қосылған үлес деп санаймыз.

Қазақ тіліндегі теонимдерді арнайы зерттеу тиісті нәтижелер беретініне сенеміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – М.: АСТ; МН.: Харвест, 2002.
2. Зубов Н.И. Древнерусская теонимия (Проблема собственного и нарицательного). Автореф. дис. канд. филол. наук. – Одесса, 1982.
3. Черепанова О.А. Мифологическая лексика русского Севера. – Л., 1983.
4. Grodzinski. Zarus ogolny terii imion wiasnuch. Warszawa: PWW, 1973. - S.311.
5. Русская ономастика и ономастика России: Словарь. / Под ред. академика РАН О.Н. Трубачева. – М.: Школа – Пресс, 1994.
6. Малсагова М. И. Теонимическая лексика как система (на материале художественных текстов). – Назрань: ООО «Пилигрим», 2011 – 144 с.
7. Привалова М.И. Собственные имена и проблема омонимии // Вопросы языкознания. – 1979. - № 5.
8. Карпенко Ю.О. Про критеріј поділу власних і загальних назв. // Пові- домлення Українська ономастичної місії. – Киев: Наукова думка. – 1974. – Вып. № 10.
9. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. - М.: Наука, 1973.
10. Бабалар сөзі: жүз томдық. Т.15. Діни дастандар. – Астана: «Фолиант», 2004. – 320 б.
11. Жұбанов Е., Ибатов А. Анализ этимона ТҰҢҒЫРІ всевышний: (Опыт ретроспективного подхода) // Е.Жубанов, А.Ибатов // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-ата: Ғылым, 1990. - 314-336 б.
12. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Вып.2-3. – Санкт-Петербург, 1889. – 960 с.
13. М.Қашқари. Түрік сөздігі. Т.1. – Алматы: Хант, 1997. – 528 б.
14. Мурад Аджи. Полюнь половецкого поля. – М.: ТОО ПИК-КОНТЕКСТ, 1994. – 209 с.
15. Ислам: Энциклопедия. / Бас ред.: Р.Н. Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 286 б.
16. Рустемов Л. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов. – Алма-ата: Мектеп, 1989. – 319 б.
17. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.16. Діни дастандар. – Астана: «Фолиант», 2004. – 301 б.
18. Қазақ тілінің этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 239 б.
19. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.10. Діни дастандар. – Астана: «Фолиант», 2004. – 333 б.

Reference

1. Noveishii slovar inostrannyh slov i vyrajenii [The latest dictionary of foreign words and expressions] (Harvest, Moscow, 2002).

2. Zubov N.I. Drevnerusskaia teonimiia [Old Russian theonymy]. Abstract of the dissertation of the Candidate of Philology (Odessa, Moscow, 1982).
3. Cherepanova O.A. Mifologicheskaya leksika russkogo Severa [Mythological vocabulary of the Russian North] (Leningrad, 1983).
4. Grodzinski E. Zarus ogolny terii imion wiasnuch (PWW, Warszawa, 1973, 311 p.).
5. Russkaia onomastika i onomastika Rossii [Russian onomastics and onomastics of Russia] Ed. by O.N.Trubasheva (Shkola – Press, Moscow, 1994).
6. Malsagova M. I. Teonimicheskaya leksika kak sistema [Theonymic vocabulary as a system] (Pilgrim, Nazran, 2011, 144 p.).
7. Privalova M.I. Sobstvennye imena i problema omonimii [Proper names and the problem of homonymy], 5 (1979).
8. Karpenko Yu.O. Pro kriterij podilu vlasnih i zagalnih nazv [On the criterion for separating proper and common names] (Naukova dumka, Kiev, 1974).
9. Superanskaia A.V. Obshaia teoriia imeni sobstvennogo [General theory of the proper name] (Nauka, Moscow, 1973).
10. Babalar sozi: zhuz tomдық. T.15. Dini dastandar [The word of ancestors: one hundred volumes. V.15. Religious epics] (Foliant, Astana, 2004, 320 p.).
11. Zhubanov E., Ibatov A. Analiz etimona TÄHPİ vsevyşnii: [Analysis of the etymon TÄHPİ i], (Gylm, Alma-ata, 1990).
12. Radlov V.V. Opyt slovary tyurkskikh narechii [The experience of the dictionary of Turkic dialects] (Saint Petersburg, 1889, 960 p.).
13. Kashgari M. Turik sozdigi [Turkish dictionary] (Hant, Almaty, 1997, 528 p.).
14. Murad Aji. Polyn poloveskogo polya [Wormwood of the Polovtsian field]. (PIK-KONTEKST, Moscow, 1994, 209 p.).
15. Islam: Ensiklopediia [Islam: Encyclopedia]. Ed.: R.N. Nurgaliev (Kazak ensiklopediiasy, Almaty, 1995, 286 p.).
16. Rustemov L. Kazahsko-russkii tolkovyi slovar arabsko-iranskikh zaimstvovannykh slov [Kazakh-Russian explanatory dictionary of Arabic-Iranian loanwords] (Mektep, Alma-ata, 1989, 319 p.).
17. Babalar sozi: zhuz tomдық. T.16. Dini dastandar [The word of ancestors: one hundred volumes. V.16. Religious epics] (Foliant, Astana, 2004, 301 p.).
18. Kazak tilinin etimologialyk sozdigi [Etymological Dictionary of the Kazakh language] (Gylm, Almaty, 1966, 239 p.).
19. Babalar sozi: zhuz tomдық. T.10. Dini dastandar [The word of ancestors: one hundred volumes. V.10. Religious epics] (Foliant, Astana, 2004, 333 p.).

K.S. Karibay, Zh.A. Zhakupov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Theonyms in religious dastans

Abstract. Theonyms for Kazakh linguistics are a relatively new object of lexicology. They occupy a special place in the vocabulary of the Kazakh language. From the point of view of religious studies, they have a terminological character; from the point of view of literary language, they have a passive, borrowed vocabulary; from a stylistic point of view, they form a special substyle; from the point of view of nomination, they have the character of both proper and common names. Therefore, at the first stage of the study, it is necessary to observe the way they enter the vocabulary of the Kazakh language. Religious folklore contributes to this task. Therefore, the linguistic facts of religious dastans as a space for the application of theonyms are brought to the analysis.

Religious dastans are a folklore genre that occupies a special place in oral folk art. The basis of Kazakh religious dastans are Muslim legends and myths, the principles of the Koran, the Sunnah of the Prophet and hadith, legends about Muslim figures and Islamic heroes. The thematic range of religious dastans is very wide: narratives about Muslim heroes, Holy War, service to the Prophet, etc. All of them are dedicated to a specific goal – the popularization and propaganda of Islam. In this regard, we consider it relevant to study the language

of religious works. And the lexical groups that distinguish the language of religious dastans are theonyms. Theonyms are often found in Kazakh religious folklore, especially in religious dastans.

The article contains theonyms in religious dastans, which are divided into words that have meaning with the word of God, the names of angels, the names of prophets and the names of the companions of the prophet. The theonyms of each group are given examples from religious epics, and each lexeme is analyzed separately, while the authors tried to give an interpretation and etymological observations.

Keywords: religious epic, theonyms, onomastics, anthroponym, God, prophet.

К.С. Карибай, Ж.А. Жакупов

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Теонимы в религиозных дастанах

Аннотация. Теонимы для казахского языкознания являются относительно новым объектом лексикологии. Они занимают особое место в словарном составе казахского языка. С точки зрения религиоведения они имеют терминологический характер; с точки зрения литературного языка – пассивной, заимствованной лексики; со стилистической точки зрения они образуют особую подстиль; с точки зрения номинации – характер и собственных, и нарицательных имен. Поэтому на первом этапе исследования необходимо наблюдать способ их вхождения в словарный состав казахского языка. Выполнению этой задачи способствует религиозный фольклор. Поэтому привлечены к анализу языковые факты религиозных дастанов как пространство применения теонимов.

Религиозные дастаны – фольклорный жанр, занимающий особое место в устном народном творчестве. Основу казахских религиозных дастанов составляют мусульманские легенды и мифы, принципы Корана, сунна Пророка и хадисы, легенды о мусульманских деятелях и исламских героях. Тематический диапазон религиозных дастанов очень широк: повествования о мусульманских героях, Священная война, служение Пророку и т.д. Все они посвящены определенной цели – популяризации и пропаганде ислама. В этой связи считаем актуальным изучение языка религиозных произведений. А лексические группы, отличающие язык религиозных дастанов – теонимы. Теонимы часто встречаются в казахском религиозном фольклоре, особенно в религиозных дастанах.

В статье собраны теонимы в религиозных дастанах, которые делятся на слова, имеющие значение со словом Божьим, имена ангелов, имена пророков и имена сподвижников пророка. Теонимам каждой группы даны примеры из религиозных эпосов, и каждая лексема анализируется по отдельности, при этом авторы старались дать толкование и этимологические наблюдения.

Ключевые слова: религиозный эпос, теонимы, ономастика, антропоним, лексика, Бог, пророк.

Авторлар туралы мәлімет:

Жақытов Ж.А. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Кәрібай Қ.С. – «8D02305 – Филология» мамандығының 1-курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Zhakupov Zh.A. – Doctor of Philology, Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Karibay K.S. – 1st year Ph.D. student in Speciality «8D02305 Philology», L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Э.А. Кемельбекова

Г.О. Сыздықова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: e.kemelbekova@mail.ru

Қолданбалы геометриялық «өлшем», «мөлшер» атауларының этнолингвистикалық сипаты

Аңдатпа. Мақала қолданбалы геометрия саласындағы ұлттық болмысымыз бен руханиятынымызды танытатын терминдерді түсіндіру және жасалу жолын анықтау мәселелеріне арналады. Зерттеуде қолданбалы геометрия терминдеріне қатысты ұзындық, арақашықтық, көлем, кеңестік өлшем бірліктерінің этнолингвистикалық, семантикалық табиғаты қарастырылады. «Ғылым тілі» ұғымына ұлттық көзқарасты қалыптастыру мақсатында және қазіргі қолданбалы геометрия терминдердің ішіндегі “өлшем”, “мөлшер” ұғымдарына қатысты атаулардың шығу төркініне, этнолингвистикалық мәніне, мағынасына, тілдің даму барысындағы қолданылу аясына тоқталып талдау осы зерттеу жұмысының негізгі міндеті болып табылады. Осыған байланысты өлшемдік ұғымды білдіретін атауларға қазақ халқының танымымен байланыстыра отырып, түсініктеме беріледі.

Зерттеу жұмысының мақсаты - қолданбалы геометрияның өлшемдік ұғымды білдіретін атауларының (ұзындық, арақашықтық, көлем, кеңестік, қалыңдық, тереңдік, биіктік, т.б.) этнолингвистикалық сипатын халық ауыз әдебиеті, шетелдік және қазақстандық ғалымдардың лингвистикалық, этнографиялық жұмыстары, түрлі сөздіктер мен ғылыми зерттеулер деректері негізінде талдау, сонымен қатар орыс және ағылшын тілдерімен салғастыра зерттеу болып табылады.

Зерттеу нысанына алынған терминдердің этимологиялық қырлары сараланып, этнология, мәдениеттану, когнитологиялық бірліктер аясында талданады. Авторлар “мөлшер”, “өлшем” ұғымдары - сананы ұлттық болмыспен байланыстырушы арна деп санайды. Әлемді “өлшем” “мөлшер” ұғымы аясында таныту тілдік бірліктердің рухани кеңістіктегі мәдени код ретіндегі қызметін айқындайды.

Мақаланы жазу барысында тақырыптың ерекшелігіне және мақсатына сәйкес салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы, когнитивтік, этнолингвистикалық талдау әдістері қолданылады.

Түйін сөздер: өлшем, мөлшер, қашықтық, ұзындық, көлем, аудан, кеңестік, қолданбалы геометрия терминдер.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-55-66>

Кіріспе

Еліміздің тәуелсіздігі қазақ халқының ұлттық қасиеттерінің, өркениетінің, мәдениетінің

асқақтауына ықпал етті. Ұлттық тарих пен мәдениетті жаңғырту және ұғыну оның өзіндік бірегейлігін сақтаудың маңызды шарты болып табылады. Ұлы мұраны жоғалтпау, қолда

бар білімді жүйелеу және халықтың мәдени танымын жас ұрпаққа жеткізу - қоғамның маңызды міндетінің бірі деп санаймыз.

Кеңес өкіметі кезіндегі саяси тұрғыда экономикамен қатар, тілді де орталықтандыруға ұмтылыс жасалғаны, сонымен қатар ХХІ ғасырдағы жаһандану процесі салдарынан ұлттық бояуы бар көптеген құндылықтар жойыла бастағаны бәрімізге мәлім. Әсіресе бұл термин шығармашылығынан, оның ішінде қолданбалы геометрия саласында да байқалады. Бір жағынан орыс тілінің, екінші жағынан шет тілдері терминдерінің интерференциясы көптеген кедергілер жасағанын айтуға болады. Өзіміздің тілдік кеңістігімізді шет тілінің үлгісіне беру арқылы біз төл мәдениетімізді ғана емес, тіліміздің ұлттық нақышын және табиғатын айқын таныта алмай келеміз. Сол себептен жаңа термин жасау барысында осы жоғарыда айтылған себептерді ескеріп, қазақ халқының ежелден келе жатқан ел аузында қалыптасқан терминдері мен атаулардың айтылу жолдарын үлгі ретінде ала отырып, осы терминдерді мүмкін болғанша табиғи қалыптасу қажеттілігі туындады. Бұл зерттеу қоғам ортасындағы ұлттық қасиеттерді, сонымен қатар мәдени және рухани құндылықтарды, тіл және сөз қорын байыту мен сақтау, еліміздің «Мәңгілік Ел» және «Ұлы Дала Елі» идеялары арқылы жүзеге асыру мақсатында ықпал етеді. Осы мәселелер бойынша еліміздің Тұңғыш президентінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында ерекше көңіл бөлінген. Мақалада «Әжептеуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты - сол ұлттық кодыңды сақтай білу» [1, 4].

Бұл біздің жарқын болашағымыз ұлттық құндылықтар мен оның негізін құрайтын кодтарда жатқандығын айғақ көрсетеді. Осыған орай ежелгі заманнан келе жатқан қолданбалы геометрия саласындағы «өлшем» мен «мөлшер» ұғымдарының этнолингвистикалық зерттеулермен өзектестігі айқын көрінеді. Осы мақаланың мақсаты - қолданбалы геометрияның өлшемдік ұғымды білдіретін атауларының (ұзындық, арақашықтық, көлем,

кеңістік, қалыңдық, тереңдік, биіктік, т.б.) этнолингвистикалық сипатын халық ауыз әдебиеті, түрлі сөздіктер мен ғылыми зерттеулер деректері негізінде талдау, сонымен қатар орыс және ағылшын тілдерімен салғастыра зерттеу.

Зерттеу әдістері

Тақырыптың ерекшелігіне және мақсатына сәйкес салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы, когнитивтік, этнолингвистикалық талдау әдістері қолданылды.

Талқылау

Қолданбалы геометрия саласында терминдерді түсіндіру, оны жасауда сонымен қатар қолдануда айтарлықтай туындап отырған өзекті мәселелер өте көп болып отыр. Қолданбалы геометрия ғылымында қазақ тіліндегі терминдер мен атауларының біразы өзге тілдерден енген. Осының өзі салалық терминологиядағы қиындықтардың бірі болып саналады. Сондықтан «ғылым тілі» деген үлкен ұғымға ұлттық нақыш пен көзқарасты қалыптастыру, сонымен қатар бұдан туындайтын мәселерді ұлттық сана және таным ретінде ұлт алдында талқыға салуды дұрыс деп шештік. Мақалада зерттеу нысаны ретінде қолданбалы геометрия саласындағы өлшем және мөлшер ұғымдарына байланысты терминдер мен атауларын ұсынып отырмыз. Қазіргі қолданбалы геометрия терминдердің, оның ішінде өлшем, мөлшер ұғымдарына қатысты шығу этимологиясына, этнолингвистикалық мағынасы мен мәніне, сонымен бірге тілдің даму барысындағы қолданылу аясына тоқталып талдау осы зерттеудің негізгі міндеті болып табылады.

Тілді мәдениетпен байланыстыра зерттейтін және оның қызметі мен қалыптасуын, сонымен қатар дамуындағы лингвистикалық және этномәдени факторлардың бір-біріне әсерін, өзара қарым-қатынасын қарастыратын тіл білімінің ерекше бір саласы - этнолингвистиканың бүгінгі кездегі маңызы өте зор. Этнолингвистика ілімі халықтың ақыл-ой мен сана-сезімінің жемісі мен материалдық әрі ру-

хани мәдениетін, сонымен қатар әдет-ғұрыппен салт-дәстүр тәрізді этносқа сай белгілерін тіл деректеріне байланысты сөйлейтін тіл ғылымының негізгі бір саласы, сонымен қатар ерекше бағыты болып саналады. Этнолингвистикалық ғылымның қалыптасуына үлкен үлес қосқан американың лингвист ғалымы, Эдуард Сепир пікірі бойынша: «Тіл – әлеуметтік шындықты түсінудің негізгі құралы, күнделікті өмір мен дүниені тану амалдары субъектілердің қай тілде ойлауына байланысты; тіл – мінез-құлық нормасын көрсетуші құрал. Халықтың мәдени дәрежесін оның тілін зерттемей тұрып түсіну мүмкін емес» деп түйінге келеді [2, 185]. Қазақ тіл білімінде этнолингвистика туралы іргелі зерттеулер жүргізген тілші-ғалым, академик Әбдуәли Қайдар болатын. Ол этнолингвистика - этностың тілі оның мәдениетімен, дүниетануымен, рухани байлығымен сабақтастығы жайлы тұжырым жасаған [3]. Бұдан біз халқымыздың тілі, яғни рухани мәдениеттің сонымен қатар материалдық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуы, халықтың өткен өміріндегі тұрмысы мен ой-қиялы, сонымен бірге сана-сезімі және дүниетануымен тығыз байланысты екендігі туралы нақты тұжырымға келуге болады.

Қазіргі уақытта термин мәселесін, оның ішінде қолданбалы геометрия терминдерін таным теориясы негізінде қарастыру өте маңызды. Оның себебі белгілі бір ғылымға байланысты терминдер сол тілдің танымдық деңгейін және басқа салаларға қатысты ұғым-түсініктерді кәсіби жағынан белгілейді. Осы тұрғыда Ахмет Байтұрсынұлы мен Құдайберген Жұбановтың термин жасаудағы, сонымен бірге танымға байланысты пікірлерін қарастырған жөн. Қазақ елінің ағартушы-ғалымы Ахмет Байтұрсынұлы тілмен оның танымы туралы теориясын өзара сабақтастырып, «тіл-адамның адамдық белгісінің зоры» [4, 13], - деп тұжырымдайды. Ахмет Байтұрсынұлының ойынша әлемнің тілдік бейнесінің қызыметі «тысқы ғалам турасындағы сөз», басқа сөзбен айтқанда «тысқы ғалам бейнесінің» тіл арқылы көрінуі. Ал тілдің екінші қызыметін, яғни оның орны мен мәнін А. Байтұрсынұлы былай деп түсіндіреді: «ғылым дегеніміз – дү-

ниені тану, басқа сөзбен айтқанда табиғатты дұрыс тану. Егер ғылым жоқ болса, онда дүниені тану дұрыс болмайды». Сонымен ағартушы-ғалым А. Байтұрсынұлы тіл табиғатының сырына терең үңіле отырып, ол таным теориясын адам баласының жаратылысы мен физиологиясына байланыстыра зерттесе, ал ғалым Қ. Жұбановтың айтуынша «әрбір құбылысты адам өз тарихи дәуірі тудырған көзқарастары арқылы көреді. Сондықтан әрбір ұлттың, оның ішінде әрбір топтың өзіне жақын, һәм алыс құбылыстары болады»-деп, яғни ол танымды сыртқы әлем ретінде және тіл теориясымен байланыстыра түсіндіреді. Әрине, бұл жерден біз ежелгі дәуірден-ақ табиғат пен адамның арасындағы тығыз байланысты байқаймыз. Профессор Қ.Жұбановтың еңбектерінде тіл мен танымды және ұлт пен мәдениет ұғымдарын сол ұлттың дүниетануымен түсіндіріледі. Ғалымның пайымдауынша, *бірінші* заттың атын қою үшін, алдымен сол аттың, яғни ұғымның сол елдің тұрмысында өзіндік орны болу қажет деп түсіндіреді. Бұл дегеніміз, тұрмыста қолданбайтын заттың аты болмайды деген ойды білдіреді. Демек, тұрмыста қолданылатын заттар әр түрлі болғандықтан ол заттарға қойылатын аттар да әр түрлі болады. *Екіншіден*, ғалымның айтуы бойынша, таным әлемі адамның өзінен басталады, яғни таным әлемін «кішкене ғарыш дәуірімен» теңестіреді. Адам баласының табиғатында ол әуелі басқаны біліп алып, содан кейін өзін білу қасиеті бар екенін айтады. Ал *үшіншіден*, заттың атын дүниеге көзқарас арқылы да қоюға болады, яғни сөз мағынасының кеңеюі және тарылуы туралы «ескі формаға жаңа мағына беру жолымен де тіл өрлеп отырады» деп ойлайды [5, 39].

Сонымен ғалымдардың пікіріне сүйене отыра, әлемді танып білу адам баласының қоршаған көзі мен оның тілі екенін, сонымен қатар оның басқа да рухани байлықтарымен өзара тығыз қатынаста болуын аңғарамыз. Шынымен, өмірде ауданы мен ұзындығы немесе көлемі жоқ зат немесе нәрсе болмайды. Бұл дегеніміз өлшемсіз және мөлшерсіз зат, яғни дүние болмайды. Яғни, әлем мен табиғаттың өзіндік өлшемі және мөлшері бар.

Барлығымызға белгілі болатын Геометрия ілімі адамдардың жер өлшеу қажеттілігінен пайда болған. «Геометрия» ежелгі грек сөзінен аударғанда «жер өлшеу» деген мағынаны білдіреді. Осылайша алғашқы геометрлер жер өлшеушілер болды. Ежелгі қазақтар мен басқа халықтар қазіргі заманауи салмақты – килограмм мен граммен, ал арақашықты пен ұзындықты – километрмен, метрмен, дециметрмен және сантиметрмен өлшемесе де, әр халықтың өз өлшемдері (ұзындық, қалыңдық және көлемдік, сонымен қатар жолға байланысты қашықтық) мен мөлшерлері бар болғаны мәлім. Осы мөлшерлер мен өлшемдер өзіндік күнделікті тұрмыс-тіршілігінде өмірлік тәжірибесінен таба білген.

Айталық, қазақта «*Жеті рет өлшеп, бір рет кес*» деген мақал бар. Ғалым Р. Джельдыбаеваның пікірі де бұл ойымызды айғақтайды: «Мөлшер» – адамдардың дүниетанымы, оны меңгеру мен бейнелеудегі басты ұғым. Адамдардың дүниетанымы құбылыстар мен заттар, әрекеттер көлемі – барлығы да мөлшерсіз, шамасыз болмайды. Адамдардың дүниені меңгергендегі басты тәсілі – «мөлшер». Объективтік заттар мен құбылыстардың барлығын мөлшер арқылы өлшеп межелеген. Соның арқасында математикалық формулалар немесе әр түрлі өлшеу аспаптары пайда болды [6, 3]. Өлшем ұғымына ең алғаш кең көлемде философия тарихында талдау жасаған немістің ойшыл философы Г. Гегель болатын. Ғалымның анықтауынша: «*Өлшем* дегеніміз – сапаның анықталған саны, өлшемі, бәрінен де бұрын тұрмыс-тіршіліктің аясында анықталған сандар, мөлшерлер, межелер, шамалар жүйесі» [7, 257]. Ал, ғұлама Әл-Фараби геометрия заңдылықтарын зерттеу барысында қолданбалы геометрия ғылымына байланысты терминдерді көптеген еңбектерінде атап көрсеткен. Өлшемге қатысты терминнің бірі «шама» сөзін «узм» деп берген.

Ойымызды жинақтай келе, өлшем мен мөлшер ұғымы - адамзаттың қоршаған ортадағы әлем бейнесінен өзінің танымы арқылы күнделікті тұрмыс-тіршілігінде есептей алу мүмкіндігінің туындауынан пайда болған шама.

Нәтижелер

Қазақ тілінде мөлшер ұғымын білдіретін атаулар (уақытқа, көлемге, қашықтыққа, т.б. қатысты) көптеген зерттеушілердің еңбектерінде түрлі дәрежеде (мақала, диссертация, кітап), әр қырынан зерттеліп, түрліше топтастырылып жүр. Біз солардың ішінде қолданбалы геометрия саласына қатысты ең негізгі өлшем мен мөлшер ұғымдарына тоқталуды жөн санадық.

Қазақ халқының өлшемдері мен мөлшерлері терминдерінің мәнін түсіндіру мақсатында қоғам қайраткері, педогог, публицист Елдес Омарұлы (Тиесов) 1925 жылы «Еңбекші қазақ» газетінің 299 санында «Тайбағар» деген бүркеншік атпен «Метр өлшеуіштері» мақаласын жариялаған [8, 112-116]. Сонымен қатар, Е. Омарұлының 1928 жылы «Пішіндеме» атты алғаш рет геометриядан қазақ тіліндегі оқулығы жарыққа шыққан. Бұл оқулықтарда қазіргі халықаралық өлшемдер метр, сантиметр, грамм, килограмм, тонна мәндерін ол кез, мысқал, қадақ, бұт, аршын, таяқ сияқты халықтық ескі өлшемдер атаулармен және мәнімен салыстырып түсіндіреді. Сонымен қатар геометриядағы аударуға болмайтын сияқты келесі атауларды хорда, биссектриса, диаметр, радиус т.с.с. Е. Омарұлы бұл оқулықтарда өз аудармасын дәл берген *керме, жарма, өре, өріс, қиықша, қостабан* және т.с.с.

XX ғасырдың басында өлшем бірліктері жайлы жүйелі мағлұматтар қоғам қайраткері, ғалым-ағартушы Х. Досмұхамедұлының еңбектерінде кеңінен көрсетілген. Ғалым өзінің «Табиғаттану» оқулығында өлшем бірліктерді «өлшеуіш» деп, *салмақ, аудан, бәсеке, сыйымдылық, қашықтық және тығыздық* өлшемдері туралы айтады [9, 5-26]. Автор оқулығында орыстың және қазақтың ескі өлшемдерін айта келіп, ұзындықтың өлшеуіштерін былай деп келтіреді, ол *убршок, кез, саржан, шақырым*. Х. Досмұхамедұлының пайымдауынша беттің өлшеуіштері былай аталған: *шаршы убршок, шаршы кез, шаршы саржан және шаршы шақырым*. Ал ауданның өлшеуіштерін: *куб убршок, куб кез, куб саржан және куб шақырым* деп келтіреді [9, 17].

Атақты ғалым Ә. Болғанбаевтың «Өлшемдік ұғымдарды білдіретін сөздер мен сөз тіркестері» атты мақаласында мөлшерлердің мәнді сөздер мен сөз тіркестіктерін лексика-семантикалық ерекшеліктеріне қарай үш топқа бөледі: бірінші топқа *уақыт-мерзім* өлшемдері жатса, екінші топқа *ұзындық, қалыңдық, тереңдік және биіктік* өлшемдері жатса, ал үшінші топқа *көлем* өлшемдері жатады [10, 133-142]. Ағылшын зертеушісі Дерек Болл тілді философиялық тұрғыда қарастыра отырып, мөлшерлеу, өлшеу үдірісінің жүзеге асуы, сонымен қатар ұйымдасуын семантикалық теория негізінде қарастырған.

Сонымен, жоғарыда қарастырған пікірлерді негізге алып, *өлшем және мөлшер* макроөрісін құрайтын микросемантикалық бірліктерді төмендегідей жіктеп көрсетуге болады.

«Қашықтық» семантикасы «алыс/жақын» ұғымдары аясында құрылады. «Қашықтық» дегеніміз жазық пен кеңістіктегі кез келген екі нүктенің арақашықтығын айтады. Қашықтық өлшемдері көшпелі халық арасында кеңінен тараған. Осы өлшемдердің ішінде ең жиі қолданатын түрі ол километр өлшемін білдіретін «шақырым» атауына тоқталайық. «Шақырым»

Сурет 1. Өлшем және мөлшер макроөрісінің бірліктері

атауының негізгі төркіні ол айқайлау мен дауыстың естілу өлшемінен шыққан. Ерте кезде адамдар бір-бірін айғайлап шақыратын болған, сол себепті дауыс естілетін ара қашықтықты қолдану арқылы *өлшемдік шама* пайда болды. Сондықтан «шақырым» деген атау айғайлап шақырудағы «шақыру» етістігінен *-ым, -ім* жұрнағы қосылу арқылы пайда болған [11, 89].

Төмендегі кестедегі мысалдардан қазақ халқының арақашықтық өлшемдерін білдіруде қоршаған ортадағы түрлі нысандар арқылы ассоциация жасалғандығын байқауға болады.

Кесте 1. Арақашықтық өлшемдері

Қашықтық өлшемдері	<i>Ара қоным жер шамасы 200-250 км.;</i> <i>Ат шаптырым жер шамасы 20-35 км.</i> <i>Бір көш жер шамасы 10-15 км.</i> <i>Бір бауыр жер шамасы 4-5 км.</i> <i>Бір адым (қадам) шамасы 1 м.</i> <i>Дауыс жететін жер шамасы 250-300 м.</i> <i>Күншік жер шамасы 90-100 км.</i> <i>Құнан шаптырым жер шамасы 8-10 км. (құнанды кейде 10-15 шақырымға шаптырады).</i> <i>Қозы көш жер шамасы 6-8 км.</i> <i>Қой өрісіндей жер шамасы 5-6 км.</i> <i>Қоналғы жер шамасы 70-80 км.</i> <i>Тай шаптырым жер шамасы 4-5 км.</i> <i>Түстік жер шамасы 30-40 км.</i> <i>Таяқ тастам жер шамасы 10-15 м.</i> <i>Көз ұшындағы жер шамасы 2,5-3 км.</i> <i>Әудем жер («Әй» дейтін жер) шамасы 100 м.</i> <u>Алыс-жақын қашықтықты білдіретін ұғымдар түрі:</u> <i>қол созым жер, қарғы адым жер, қамшы салым жер деп өте жақын жер; иек астындағы жер деп бір қыр асты, таяу жер; әудем жер деп тиіп тұрған жер; ит үргені естілер жер; ит өлген жер алыс жер; алты айшылық жер деп Меккеге қажылыққа барар жер.</i>
---------------------------	---

Жоғарыда көрсетілген кестедегі мысалдардан мәселен, *ат шаптырымды*, *құнан шаптырымды* және *тай шаптырымды* жерлер тіркестері арқылы берілетін қашықтық ұғымы бірдей еместігін аңғарамыз. Сондықтан қазақ халқының танымдық деңгейіне орай күнделікті тұрмыс-тіршілікте жан-жануарлардың жынысы мен жасын және олардың физиологиялық қасиеттері мен қабылеттерін ерекше тану арқылы ат шаптырым жер орта есеппен алғанда 20-25 шақырымды білдіретін болса, ал құнан шаптырым жерді шамамен 10-15 шақырымды құраса, 5 пен 10 шақырым арасы тай шаптырым жерді белгілеген меже [12, 607-609]. Бұл дегеніміз, өлшемдердің бірліктерінің пайда болуы қазақ халқының тұрмыс тіршілігінен пайда болған, яғни көргенін, білгенін және ойына түйгені негізі болған. Осы сияқты славян халықтарында да *«ат шаптырым жер»* тіркесіне ұқсас қолданылатын *«упряжка»* деген сөзі бар. Егер аудармасына келетін болсақ, онда бұл сөз *«көсем жегілген аттар»* деген мағынаны білдіреді. Бұл сөздің екі мағынасын В.Г. Романова былай деп көрсетеді: *бірінші* – аттың дем алмай жүріп өткен ара қашықтығын ол шамамен 40 шақырымдай жерді айтса, *екіншіден* – аттың ешнәрсе жемей, доғасыз шауып өткен ара қашықтық межесін айтады [13, 126]. Атқа байланысты арақашықты білдіретін ұғым ағылшын тілінде де бар. 1 *furlong* (*fur*) фарлонг дегеніміз 10 *chains*, 660 *yard*қа немесе 201,17 метрге тең болады. Фарлонг дегеніміз жүгіруде қашықтықты өлшеу үшін қолданылатын ағылшын өлшемдер жүйесіндегі ұзындық бірлігі 220 *yard*қа немесе 201,17 метрге тең. Ескі ағылшын тілінде *furlang* *«furo»* «борозда» + *lang* «ұзын» деген мағынаны береді. Бұл сөз қауымдастық алқаптағы бороздың (соқа аударған ізі) ұзындығынан шыққан (ресми түрде он акр аумақ ретінде есептеледі). Сондай-ақ фарлонг «Римдегі стадион» сөзінің баламасы ретінде қолданылған [14, 56]. Орыс тілінде одан басқа ара қашықтық меже шамасын көрсететін «поприще», кейінгі кезде «верста» деген сөзге айналған ұғым кездеседі. Мұндағы «верста» дегеніміз 1060 метрге тең. Орыс тілінде келесі тұрақты сөз тіркестері бар мысалы, *«За семь верст киселя*

хлебать» «Жеті миль желе үшін» - (ехать, идти далеко без особой надобности) «бару, ерекше қажетсіз алысқа бару» деген мағынаны білдіреді, ал *«Москва верстой далека, а сердцу рядом» «Мәскеу бір миль қашықтықта, бірақ жүрекке жақын» «жақын»* мағынада беріледі [13, 25]. Ағылшын тілінде ұзақ ара қашықты білдіретін ұғымдарға 1 теңіз милі жатады. Ол шамамен 1,85 км. құрайды. Мысалы, *«not a hundred miles away»* (неподалёку, вблизи) – «аса алыс емес, жақын» деген мағынаны білдіреді. Немесе келесі мысал, *«to stretch for miles in both directions»* (расстянуться на много миль и в том и другом направлении) - «екі бағытта да көп мильге созылады деген мағынада қолданылады» [14, 445].

«Қозы көш жер» деген тіркестің қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде екі түрлі мағынасы көрсетілген, *біріншісі* – жақын жер, алыс емес, ал *екіншісі* – қашықтығы қозы жайылым жер [15, 508]. Жоғарыда айтылғандай *«Қозы көш жер»* деген тіркес жазық жерде 6-8 км арақашықтықты білдіреді. Осындай фразеологизм туралы академик Ә. Қайдар өз еңбегінде былай деп түсіндіреді: «Ара қашықтықты өлшеудің бұл формасы ауылдың бір қоныстан екінші қонысқа көшкеніндегі қозының күні бойығы жарық күнде өзінің кәдімгі қарапайым жүрісімен жүріп өткен ара қашықтықты бақылау нәтижесінде қалыптасқан деп тұжырымдайды. Бұл да басқа халықтық өлшем бірліктері сияқты халықтың нақты көшпелі өмірінің абстрактіленуі нәтижесінде пайда болып, тілімізде тұрақтылыққа айналған» [12, 608-609]. Демек, қазақ халқының танымында «қозы» деген ұғым басқа жануарларға қарағанда әлсіз, әрі жас болып келетіндіктен, «қозы көш жер» (қозы қайырым жер, қозы өрісіндей жер...) фразеологизмі жақын және 6-8 шақырым қашықтықты білдіреді.

Келесі кестеде кеңестік өлшемдерді қарастырамыз.

Кеңістік аумағында орналасқан нысандардың арақашықтығы мен қатынасы өлшемдік ұғымдармен анықталады. Яғни, логикалық тұрғыдан қарағанда екі нүктенің арасындағы қашықтықты, ұзындықты, биіктікті, бұрышты, ортаны табуда адам баласының танымындағы

Кесте 2. Кеңістік өлшемдері

Кеңістік өлшемдері	Ұрымтал жер, қол созым жер, ине шаншыр жер, құрық сілтер немесе тастам жер, бөрік тастам жер, байтақ жер.
Тереңдік өлшемдері	Бақайдан, қызыл асықтан (тобықтан), емшектен, белуардан, кіндіктен, тізеден, иықтан, құрық бойы, кісі бойы.
Биіктік өлшемдері	Арқан бойы, найза бойы, қамшы бойы, тұсау бойы, бақан бойы, құрық бойы, сырық бойы, оқ бойы, балта сабы, аттың шашасынан, толарсақтан, ат кекілінен, ат бойынан.

өлшем жүйелері іске қосылады. Ғалымдардың пікірінше, арақашықтық ұғымының мәні, *ара* мен *арасы*, *орта* мен *ортасы*, сөздерінің мағынасы әуел баста осы ұғымымен бірдей болған, екі немесе бірнеше заттың ортасындағы бірдей қашықтықта орналасқан нүктелер орнын айтады. Бұл өлшемдер қолданбалы геометрияда кең қолданыс тапқан. Жоғарыда берілген өлшемдер атаулар *жер* сөзімен байланысты екенін көрсетеді. *Жер* ұғымының тағы бір мағынасы - геометрия (*жерді өлшеу*) сөзінің баламасы болып келеді. Қазақта осы *жер* дегені *көш жер* деп қолданылып, өлшемдік мағынаға ие болған [3,14]. Қолданбалы геометриядағы *кіндік*, *орта* (центр) терминдері ежелгі қазақ халқында кеңістікті анықтау мақсатында қолданылған. Бабаларымыз жердің ортасын Жердің кіндігі деп атаған [15, 297]. Геометрия сөзінің мағынасы да осы ұғыммен ұштасады. *Центр орта*, *орталық* болып саналады. Ол - жалпы ұғым. Қолданбалы геометрияға арналған еңбектерде кездесетін *центр* деген сөздің баламасы ретінде келесі *кіндік*, *орта* және *орталық* сөздердімен ынғайына қарай ауыстыруға болады деп ойлаймыз.

Кеңістік атаулардың құрылымын қарастырсақ, көбінесе құрал сайман атаулары мен бірге *бойы* сөзімен тіркесу арқылы жасалғанын байқаймыз. Кестеде берілген *бойы* сөзімен мысалдар *арқан бойы*, *найза бойы*, *қамшы бойы*, *тұсау бойы*, *бақан бойы*, *құрық бойы* т.с.с қазақ халқының философиялық мәнін, менталдық танымын бейнелейді және де осы құрал өлшеу қызыметін атқарып кеңістіктегі әрі көлденең, әрі тік ұзындық өлшемдерді білдіреді [12, 609].

Адам баласының санасында кеңістік бағытын *ұзындық өлшемі* арқылы анықтайды. Ал қазақ халқы ұзындық өлшемін күнделікті тұрмыс тіршіліктен алған.

Кесте 3. Ұзындық өлшемдері

Ұзындық өлшемдері	Құлаш шамамен - 1,80 м.; Есік пен төрдей шамамен -2,25м.; Аршын шамамен -75 см.; Кез шамамен -50 см.; Қарыс шамамен - 20-22 см.; Сүйем шамамен - 17-18 см.; Сынық сүйем шамамен - 14-15 см.; Сере шамамен - 10-12 см.; Тұтам шамамен – 8-10 см.; Елі шамамен -1,5-2 см.
--------------------------	--

Халқымыз ұзындық өлшемдерін алдымен өз денесінен, яғни өз бойынан алған. Айтып кетер болса *бір елі*, *бір сүйем*, *сынақ сүйем*, *бір қарыс* (*кере қарыс*) *бір құлаш* деген тіркестер қолға қатысты өлшемдік ұғымдарға жатады. Сонымен қатар ұзындық өлшемдерін үй жануарлары арқылы да көрсете білген, мысалға айтатын болсақ *тай шаптырым*, *құнан шаптырым*, *ат шаптырым*, *түйе көш сияқты*. Халқымыз көшпенді өмір сүруіне байланысты келесі ұзындық өлшемдерін қолданған: *аудем жер*, *айгай жетер жер*, *көз көрім жер*, *бір шақырым жер*, *қозыкөш жер*. Ал бұлардан бөлек мысалы *кісі бойы*, *арқан бойы*, *құрық бойы* тіркесімдерді биіктік өлшемдері ретінде атап өтуге болады [12, 607-609].

Жоғарыдағы ұзындық өлшемдердің ең қысқасы ол *елі* болады. Адам баласының саусағының көлденең енін *елі* деп атайды. Бір саусақтың қалыңдығы - *бір елі*, екі саусақтың қалыңдығы - *екі елі*. Сондықтан бір елі дегеніміз қазіргі заманауи бірлігі бойынша 1,5 - 2см. тең болады. Ал егер екі елі болса, онда ол 4-5 см. тең болады. Үш елі 6-8 см болса, төрт елі 8-9 см-ге тең, ал бес елі деген бір қолдағы бес саусақтан қатар тұрғандағы қалыңдығын білдіреді, яғни

10-11 см-ге тура келетінін көрсетеді. Ауыспалы мағынада кең, қалың, мол, көп т.б. өлшем мағынасында жие қолданады [12, 605]. Халқымыздың өмірінде *елі*, *сүйем* және *қарыс* деген өлшемдер өте үлкен орны бар және мағынасы жағынан маңызды бірліктер. Оның себебі киімді пішу және тігу, сырмақ жасау, түскиізді кестелеу, киіз басу, үй ағаш жасау және қолөнер бұйымдарын жасауда жоғарыда айтып кеткен өлшемдер бойынша жасалып отырған. Сонымен, *сынық сүйем* деген өлшем 6-7 см-ге тең, ол қолдың үлкен -кішілігіне саусақ салаларының ұзын-қысқалығы қарай ұзындық шаманы білдіреді [12, 606]. Ал бір қарыс дегеніміз бас бармақпен орган қолдың аралығымен өлшенетін ұзындық. Шамамен 20-21 см. болады [15, 489]. Тілімізде тіркестер құрамында кездесетін өлшемдік ұғымында қолданатын қарыс атауы ауыспалы мағынада қолданылған. Бірақ, ауыспалы мағынада қолданса да өзінің өлшемдік мәнін және мағынасын жоғалтпағанын аңғарамыз. Мысалы, қазақ халқының таным-түсінігінде маңдайы ашық, кең сәби тұылса «*маңдайы кере қарыс екен*» деп болшағы зор болатынына үлкен үмітпен күткен. Ал фольклорлық еңбектерінде кездесетін «*бойы бір қарыс*» деген фразеологиялық бірлік адамның бойының аласа екенін көрсетеді [12, 606].

Қазақ халқында *құлаш* пен *қадам* өлшемдерінің рөлі де өте зор болған. *Құлаш* деп адамның керіле созылған екі қол ұшының ара қашықтығын айтады. *Құлаш* көне заманнан келе жатқан ұзындықты білдіретін өлшем межесі. Қазақ танымында арақашықтық межесін анықтауда салыстырмалы түрде *құлаш созым жер* деп жақын жерді бейнелеген [15, 538]. Әдетте, *құлаш* – 1,5 метр, *қадам бір метр* шамасына тура келеді. Арқан-жіп есуде және басқа кейбір ұзындық өлшеу жұмысында көбірек *құлаш* өлшемі қолданылған. Мысалы, тең жіп көбінде екі құлаш төңірегінде дайындалады. Мұнысы үш метрге тура келеді. Ал арқан 5-6 құлаш төңірегінде есіледі. Мұнысы 9-10 метр шамасына тура келеді. Жер өлшеуде көбірек табан және қадам өлшемі қолданылған. Бір табанның ұзындығы - әдетте, 30-40 см, ал бір қадамның ұзындығы 130-150 метрге тура келетін көрінеді [12, 606].

Қазақ тіліндегі *қар*, *бармақ* және *табан* сөздері, ал орыс тілінде *локоть* және *пядь* сөздер адам денесінің мүшелерінің атауы болса, уақыт өте келе бұл сөздер өлшеуіш құралдарының қызметіне жұмсалуына орай, семантикалық жағынан дамып өлшемдік мәнге ие болған. Сонымен, *қар* деген адам баласының қолының білек пен иық аралығы болады [15, 499]. Адам денесінде қар иыққа тік орналасқан болып келеді. Қолданбалы геометрияда үшбұрыштың катетін қарға ұқсатуға болады. Егер сіз білекті бүтетін болсаңыз, онда білегіміз катетке ұқсайды. Екі бірдей *қар* деп атанған түзулерді қиып өтетін түзуді *қима* дейді. Егер екі үшкіл, қабырғалары бірімен-бірі қатар және кесе болса да, онда өзара ұқсас болады. Яғни бұл жерде кесе-перпендикулярдың баламасы болады. Оған мысал, қазақта кесе көлденең деген тіркес бар. Халық арасындағы *құрақ жастық* пен *құрақ көрпе* деген үй жабдығын матанның қиықшаларынан жасайды. *Құрақ жастық*, *құрақ көрпе* дегендер де осы қиықшалардан тұрады. Ол қиықшамыз көбінесе параллелограммға сай келетін болса, ал *қарынды катетке*, *қиманы гипотенузаға* ұқсату тілімізде бар.

Қазақ тіл білімінде ұзындыққа қатысты тағы бір өлшем атауы бар, ол атау аты адым. Адым атауының мағынасы адамның жүру кезіндегі екі аяқтың ара қашықтығы, яғни қадам болады [15, 18]. Алтай тілдері тобының кейбірінде адым сөзі «із», «адамның ізі» деген мағынаны білдірсе, чуваш тілінде циркуль деген мағынаны білдіреді. Егер адым мен циркуль сөздерін салыстырсақ, олардың қызметінде ұқсастық бар екендігін аңғарамыз. Циркульдің арасын ашып, белгілі бір нәрсені өлшеп, анықтауға болады. Ал екі аяқ арасы арқылы адымдап, белгілі бір нысанды өлшеуге болады. Демек адым сөзі тілдің семантикалық эволюциялық жағынан дамып, дыбысталуы мүлде бөлек “циркуль” деген жаңа сөз тудырып отыр. *Саржан* – 1. Циркуль тәрізді бір, екі метрлік жер өлшеу құралы. 2. Осы құралмен өлшенетін, арасы үш кезге (2 м 12 см-ге) тең ұзындық өлшемі. [15, 710].

Ұлыбританияда, АҚШ-та және басқа да кейбір елдерде ағылшындық өлшем жүйелері пайдаланылады. Бірақ ол елдердегі өл-

шем бірліктері көлемі бойынша бір-бірінен ерекшеленіп отырады. Сондықтан да оларды метрлік жүйе негізіндегі жуықтап алынған бірліктерімен қатар көрсетейік. Ағылшындық ұзындық өлшемдері: **1 ярд** (yard) – 3 фут – 0,91 м.; **1 фут** (foot) – 12 дюйм – 0,30 м; **1 дюйм** (inch) – 12 сызық (линия, line) – 2,54 см; **1 сызық** (линия, line) – 2,1 мм.; **1 ел** (эль; ell) – 114 см. – 1 м. 14 см. болады. Ел (ell) ұзындық өлшемі; ұзартылған ортаңғы саусақтан иықтың жоғарғы нүктесіне дейінгі қашықтық; Англияда ол 45 дюйм немесе 114 см. тең [14]. Бұл өлшемдер атаулармен де ағылшын және орыс тілінде ауыспалы мағынада қолданылады. Мысалы, *“An inch is as good as an ell”* «иногда дюйм дороже ярда» (мал золотник, да дорог), «кейде бір дюйм ауладан қымбатырақ» [16,88]; *“Give him an inch and he’ll take an ell”* «дай ему палец, он всю руку откусит» «оған саусақты берсеңіз, ол сіздің бүкіл қолыңызды тістеп алады» мағыналарды білдіреді [14, 236]. Мәселен, бұрынғы кезде қолданылған дюйм өлшемі бас бармақтың үлкен буынының бүгілгендегі өлшеміне тең келетін болған екен. Яғни бұл өлшем халқымыздың қазіргі кездегі бармақ өлшеміне сай келеді. Мұнан бөлек ағылшын елінде пайда болған фут (foot) өлшемі халқымыздың байырғы табан өлшеміне сай келетін болса, ал парсының аршын өлшеміне біздің шынтақ өлшемі сай келеді. Ал орыс халқының локоть өлшеміне қазақтың қарыс және славян қалықтарына тән келетін пядь өлшеміне қарыс, сүйем атауларына семантикалық жағынан сәйкес келеді.

Заттың көлемі мен сыйымдылығы – қатар жүретін ұғымдар. Көлем сыртқы аумақ болса, сыйымдылық ішкі аумақ. Өмірде қазақ халқы осындай аумақтық өлшемдер арқылы сахара жүзіндегі көлемге қатысты көптеген мәселелерді шешіп, осы өлшем бойынша өз жұмыстарын жүргізіп келген. Көлемдік өлшем ішіне кіретін сөздердің қатарындағы «ұлта-рақтай», «аюдың апанындай», «есік пен төрдей» сияқты сөздер кейде нақты санды емес, жалпы кеңдік мөлшерді білдіреді.

Қолданбалы геометрияда жазықтықтың бетінде жатпайтын жалпы ауқым көлем деп аталса, ал жазықтықтың бетінде жататын ау-

мағы аудан деп аталады. Сондықтан мұндағы «көлем» ұғымы «аудан» ұғымымен байланысты болады. Бірақ бұл ұғымдар өлшем ұғымы жағынан бірдей емес және екеуі болмыстық жағынан, яғни екі әр түрлі геометриялық элемент болады. Себебі заттардың екі басқа қасиетін сипаттайды. Кейде жалпы аудан ұғымын, көлем ұғымы тәрізді, өз ішінен үлкен/кіші тіркесіміне бөлуге болады. Сондықтан біз қарастырып отырған аудан ұғымын білдіретін тілдік бірліктер осындай тіресім негізінде жасалады. Аудан және көлем терминдеріне қатысты тілдік бірліктерді төмендегі кестеде қарастырамыз.

Кесте 4. Көлем, аудан өлшемдері

Көлем, аудан өлшемдері	Үлкен өлшемі: кең, ірі, байтақ, шалқар т.б. Кіші өлшемі: кішкентай, кішкене, шағын, ықшам, титімдей т.б. Көлем өлшемдері: бір тілім, бір түйір, бір қалта, бір шүйке, бір құшақ, бір қап, бір шелек, бір қасық, бір тамшы, бір арқа, бір шана, бір арба, бір табақ, бір шоқ, бір топ, бір қарын, бір сандық т.с.с. Мал саны мен көлеміне қатысты: бір отар, бір қора, бір табын, бір үйір, оншақты, жирма шақты. Заттың көлеміне, аумағына қатысты: бармақтай, шынтақтай, жұдырықтай, құмалақтай, етектей, алақандай. Қалыңдық өлшемдері: Жұқа-қалыңдығына қарай, бұлт, пышақ сыры, қылы сыры (бұл дегеніміз 3- 5 мм шамасы), шынашақ, елі, бармақ (бұлар 1-2,5 см), екі елі, сере, табан (7-10 см) т.с.с.
-------------------------------	--

Қорытынды және тұжырымдама. Қорыта келгенде, тіліміздегі өлшем және мөлшер атаулары қазақ танымында үлкен маңызға ие. Зерттеу барысында тіліміздегі өлшем мәнді сөздердің басқа тілдермен салыстырғанда мағынасы кең, ұлттық бояуға бай екендігі анықталды.

Ғалымдардың қолданбалы геометрия терминдері туралы пікірлері әр түрлі сипатта болған. Сол себепті катет, шкала, циркуль және т.б. терминдердің орнына **қар, меже, саржан** сияқты қазақы таныммен байла-

нысты атауларды қарастырдық. Аталмыш ұғымдарға түсініктеме бере отырып, шығу төркінін анықтап, аталған терминдерді қолданбалы геометрия саласында қалыптастыруды жөн санаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. –2017. –№ 8. – 20 б.
2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию – Москва: Прогресс, 1993. – 656 б.
3. Қайдаров Ә. Этнолингвистика // Білім және еңбек. – 1985. – №10. – 22 б.
4. Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. – Алматы: Сардар, 2009.– 348 б.
5. Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2013. – 640 б.
6. Джелдыбаева Р. Мөлшерлік ұғымды білдіретін сөздердің қытай және қазақ тілдеріндегі валенттік-дистрибутивтік заңдылықтары: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Алматы, 2010.– 140 б.
7. Гегель Г. Наука логики. – Москва: Наука, 1984.–357 б.
8. Омарұлы Е. Көптомдық шығармалары. 1-том (Тілтанымдық мұралары). – Алматы: Лұғат, 2018. – 299 б.
9. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы еңбектері. Избранные труды. – Астана: Полиграфия, 2008. – 400 б.
10. Болғанбаев Ә. Өлшемдік ұғымдарды білдіретін сөздер мен сөз тіркестері // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасау тәжірибелері. – Алматы: Ғылым, 1989. – 183 б.
11. Севортян Э.В. Аффиксы именные словообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1966. – 434 с.
12. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: Сардар, 2013. – 728 б.
13. Романова Г.Я. Объяснительный словарь старинных русских мер. – Москва: Наука, 2017. – 175 с.
14. Мюллер В.К. Новый русско-английский словарь. – Москва: Адрес-Пресс, 2003.– 568 б.
15. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 967 б.
16. Семенова Н.М. Новый краткий словарь иностранных слов. – Москва: Дрофа, 2008.– 615 б.

References

1. Nazarbayev N. Bolashakka bagdar: ruhani zhangyru [Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity], Egemen Kazakstan [Egemen Kazakhstan], 8, 20 (2017).
2. Sepir E. Izbrannye trudy po yazykoznaniiu [Selected works on linguistics] (Progress, Moscow, 1993, 656 p.).
3. Kaidarov A. Etnolingvistika [Ethnolinguistics], Bilim zhane enbek [Education and Labor] 10, 22(1985).
4. Baitursynuly A. Til-kural [The Language Tool] (Sardar, Almaty, 2009, 348 p.).
5. Zhubanov K. Kazak til biliminin maseleleri [Issues in Kazakh Linguistics]. (Abzal-ai, Almaty, 2013, 640 p.).
6. Gildybaeva R. R. Molsherlik ugymdy bildiretin sozderdin kytai zhane kazak tilderindegi valenttik-distributivtik zandylyktary: filologiya gylymdarynyn kandidaty gylimi darezhesin alu ushin daiyndagan dissertaciya [Valence-distributive patterns of words in Chinese and Kazakh languages: dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences] (Almaty, 2010, 140 p.).
7. Gegel G. Nauka logiki [The Science of Logic] (Nauka, Moscow, 1984, 357 p.).
8. Omaruly E. Koptomdyk shygarmalary. 1-tom (Tiltanyndyk muralary) [Multi - volume works] Vol. 1 [Linguistic heritage] (Lugat, Almaty, 2018, 299 p.).
9. Dosmuhameduly H. Tandamaly enbekteri [Selected works], (Astana, Poligrafiya, 2008, 400 p.).
10. Bolganbaev A. Olshemdik ugymdardy bildiretin sozder men soz tirkesteri [Words and phrases expressing dimensional concepts], Kazak tilinin tusindirme sozdigin zhasau tazhiribeleri [Experience in the creation of a Kazakh explanatory dictionary] (Gylim, Almaty, 1989, 183 p.).

11. Cevortyan E.V. Affiksy imennyye slovoobrazovvaniya v azerbaydzhanskom yazyke [Affixes of nominal word formation in the Azerbaijani language] (Nauka, Moscow, 1966, 434 p.).
12. Kaidar A. Kazaktar ana tili aleminde: etnolingvistikalyl sozdik [Kazakhs in the world of their native language: ethnolinguistic dictionary] (Sardar, Almaty, 2013, 728 p.).
13. Romanova G.Y. Obyasnitelnyy slovar starinnykh russkikh mer [Explanatory dictionary of ancient Russian measures] (Nauka, Moscow, 2017, 175 p.).
14. Muller V.K. Novyj russko-anglijskij slovar' [New Russian-English dictionary] (Adres-Press, Moscow, 2003, 568 p.).
15. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] (Daik-Press, Almaty, 2008, 967 p.).
16. Semenova N.M. Novyj kratkij slovar' inostrannyh slov [New Concise Dictionary of Foreign Words] (Drofa, Moscow, 2008, 615 p.).

Э.А. Кемельбекова, Г.О. Сыздыкова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Этнолингвистическая природа терминов прикладной геометрии «мера», «измерение»

Аннотация. Данная статья посвящена одному из актуальных вопросов в области прикладной геометрии, разъяснению терминов, отражающих нашу национальную идентичность и духовность, определению пути их создания. В исследовании рассмотрена этнолингвистическая, семантическая природа единиц измерения длины, расстояния, объема, пространства применительно к терминам прикладной геометрии. В целях формирования национального видения и понимания терминов прикладной геометрии основной задачей данной исследовательской работы является анализ этимологии, этнолингвистического значения и сферы применения вышеперечисленных понятий меры в процессе развития языка. В этой связи даны интерпретация и объяснения названиям, выражающие понятия меры с точки зрения познания казахского народа.

Целью исследовательской работы является сопоставительный анализ этнолингвистической природы названий, выражающих понятие меры прикладной геометрии (длина, расстояние, объем, пространство, толщина, глубина, высота и др.) в казахском, русском и английском языках. Материалом для анализа послужили лингвистические, этнографические, научные работы зарубежных и казахстанских ученых, также в работе были использованы этимологические, толковые словари.

Этимологические аспекты терминов, взятых как объект исследования, проанализированы в рамках этнологии, культурологии, когнитивных единиц. Авторы приходят к мнению, что понятия «меры» и «измерения» – это канал, связывающий сознание с национальным бытием. Представление мира в контексте понятия «меры», «измерения» определяет роль языковых единиц как культурного кода в духовном пространстве.

В данной работе использованы методы сравнительно-исторического, сопоставительного, когнитивного, этнолингвистического анализа.

Ключевые слова: мера, измерение, расстояние, длина, объем, площадь, пространств, термины прикладной геометрии.

E.A. Kemelbekova, G.O. Syzdykova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Ethnolinguistic character of applied geometry terms of «measure», «dimension»

Abstract. This article is devoted to one of the topical issues in the field of applied geometry, the explanation of terms reflecting our national identity and spirituality, the definition of the way to create them. The study considers the ethnolinguistic, semantic nature of the units of measurement of length, distance, volume, space

in terms of applied geometry. In order to form a national vision and understanding of the terms of applied geometry, the main task of this research work is to analyze the etymology, ethnolinguistic meaning and scope of the above-mentioned concepts of measure in the process of language development. In this regard, the interpretation and explanations of the names, expressing the concepts of measures in terms of cognition of the Kazakh people are given.

The purpose of the research is a comparative analysis of the ethnolinguistic nature of names expressing the concept of measures of applied geometry (length, distance, volume, space, thickness, depth, height, etc.) in Kazakh, Russian and English. Linguistic, ethnographic, scientific works of foreign and Kazakhstani scientists served as the material for the analysis, as well as etymological, explanatory dictionaries were used in the work.

Etymological aspects of the terms taken as the object of research are analyzed within the framework of ethnology, cultural studies, cognitive units.

The authors come to the conclusion that the concepts of “measures” and “measurements” are a channel connecting consciousness with national existence. The representation of the world in the context of the concept of “measures” defines the role of linguistic units as a cultural code in the spiritual space.

In this work, methods of measuring historical-comparative, cognitive, ethnolinguistic analysis were used.

Keywords: measure, dimension, distance, length, volume, area, space, terms of applied geometry

Авторлар туралы мәлімет:

Кемельбекова Э.А. – 8D02305 «Қазақ филологиясы» білім беру бағдарламасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Мұңайтпасов көш., 11, Астана, Қазақстан.

Сыздыкова Г.О. – филология ғылымдарының докторы, қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Мұңайтпасов көш., 11, Астана, Қазақстан.

Kemelbekova E.A. – Ph.D. student of the educational program 8D02305 «Kazakh philology», L. N. Gumilyov Eurasian National University, 11 K.Munaytpasov str., Astana, Kazakhstan.

Syzdykova G.O. – Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh linguistics, L. N. Gumilyov Eurasian National University, 11 K.Munaytpasov str., Astana, Kazakhstan.

Қазақ және түрік тілдеріндегі мінез-құлықты сипаттайтын фразеологизмдер: функционалдық-параметрлік талдау

Аңдатпа. Мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі адамның мінез-құлқын сипаттайтын сапа семантикалы фразеологизмдер функционалдық-параметрлік аспектіде талданады. Фразеологизм семантикасын қалыптастыратын бір-бірімен өзара байланысты, тығыз қарым-қатынастағы семалардың үйлесімділігі туралы көзқарастар мен пікірлер интерпретацияланып, фразеологиялық мағына құрылымындағы компоненттер сараланады. Фразеологизм бойында тоғысатын аталым процесінің біріншілік және екіншілік деңгейлері арасын жалғайтын ассоциативтік параллельдер негізіндегі образдың денотативтік, уәжілік компонентті айқындайтыны, бұл компоненттердің фразеологизмдердің тілдік таңба ретіндегі сипатын танытатыны тұжырымдалады. Фразеологизмдердің ішкі формасы – образ арқылы «жақсы-жаман» өлшемімен анықталатын бағалаушылық компонент, «құптау-құптамау» шкаласымен өлшенетін эмотивтік компонент, олардың мазмұнынан туындайтын стилистикалық компонент сипатталады. Адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдер мағынасында этикалық бағалау жататыны, көп жағдайда адамның жақсы мінезіне қарағанда жаман мінезі бағалатыны айтылады. Осыған орай «құптау-құптамау» шегінің арасында жек көрушілік, сөгу, менсінбеушілік, кекесін эмоциялары орын алатыны түйінделеді. Фразеологизмдер жалпытүркілік ортақтықтар мен әр халықтың даралығын ажыратуға мүмкіндік беретін негізгі лингвоиндикаторлар болғандықтан, талдау арқылы әр этностың дүниетанымы танылады. Нәтижеде фразеологиялық мағына құрылымындағы бағалаушылық, эмотивтік және стилистикалық компоненттердің фразеологизмдердің прагматикалық әлеуетін күшейтіп, коммуникативтік функциясын, ал ұлттық-мәдени компоненттің фразеологизмдердің когнитивтік функциясын айқындайтыны тұжырымдалады.

Түйін сөздер: квалитативті семантика, лингвоиндикатор, фразеологиялық мағына, ішкі форма, коммуникативтік-когнитивтік функция, фраземосемантика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-67-78>

Кіріспе

Тіркес тұрақтылығымен, мағына тұтастығымен, даяр қалпында қолдану тиянақтылығымен ерекшеленетін тіл бірліктері – фразеологизмдер этноспен бірге жасасып, оның дүниетанымы, өмір сүру болмысы мен

құндылықтары, әдеті мен әдебі, мәдениеті туралы ақпаратты бойында сақтайды және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді. Образдылық қасиетіне, бағалаушы және эмотивті сипатқа ие фразеологизмдер ойды нақты, нақышты жеткізеді. Сол себепті интегративті әрі көппарадигмалы тіл ғылымында қазақ және түрік

тілдеріндегі адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдерді функционалдық-параметрлік аспектіде салыстырмалы талдау, ең алдымен, түбі бір тектес халықтардың «адам және оның қасиеті мен мінезі» туралы түсінігі мен түйгенін танытады, екіншіден, фразеологизмдердің тілдік таңба ретіндегі коммуникативтік әрі когнитивтік функциясын айқындау арқылы оның лингвистикалық мәнін тереңдетеді. Ал «қазақ фразеологиясын туыс немесе төркіндес тілдер фразеологиясымен салыстыра отырып, олардағы ұқсас фразеологиялық құбылыстарды анықтау» [1,57] қазақ фразеологиясындағы, жалпы түркітанудағы өзекті мәселелердің бірінен саналады.

Түркі тіл білімінде қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдерді салыстыра зерттеу соңғы жылдары қолға алына бастады. Салыстырмалы зерттеулерді арқау еткен үлкенді-кішілі бірнеше еңбектерді атауға болады. Мәселен, Ш.Қ. Құрманбаева «Түрік және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдерге салғастырмалы талдау» атты 1999 жылы жазған кандидаттық диссертациясында түрік және қазақ тілдеріндегі тұрмыс-салтқа, діни наным-сенімдерге байланысты етістікті фразеологизмдерді ұлттық-мәдени ерекшелігіне, құрылымдық, семантикалық сипатына қарай талдайды. Осы жылы А.С.Аманжолов, Ш.Қ.Құрманбаеваның авторлығымен «Түрікше-қазақша фразеологиялық сөздік» жарияланған.

Қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдерге қатысты мәселелерді қарастырған зерттеушілердің бірі – Қ. Кенжалин. Ғалым «Kazak ve Türkiye Türkçesinde deyimlerin karşılaştırmalı incelenmesi» («Қазақ және Түркия түрікшесіндегі фразеологизмдердің салыстырмалы талдауы») тақырыбындағы докторлық диссертациясында фразеологизмдердің варианттылығын, парадигматикалық байланыстарын, сөз таптарымен байланысын салыстырмалы тұрғыдан талдайды.

Салыстырмалы зерттеулердің қатарында зерттеуші Ә.Б.Рысбаевтың «Түрік және қазақ тілдеріндегі тұрақты етістік компоненттердің грамматикалық қатынастары», «Қазақ және түрік тілдеріндегі тірек компоненті сын есім

болып келетін етістік фразеологизмдер», Фатма Өзкан мен Гүлім Шадиеваның «Somatik Deyimler» («Соматикалық фразеологизмдер») тақырыбындағы мақалаларын да атап өтуге болады. Соңғы аталған мақалада ғалымдар фразеологизмдер құрамындағы соматикалық атаулардың метафоралық ерекшелігіне талдау жасайды.

Сонымен қатар 2021 жылы Анкарада жарық көрген «Kazakça Atasözü ve Deyimlerde Eskicil (Aktif Olmayan) Unsurlar» («Қазақ мақал-мәтелдері мен фразеологизмдеріндегі ескі (пассив) элементтер») атты монографиясында Марлен Әділов фразеологизмдер құрамындағы көне сөздерді тарихи тұрғыдан салыстыра зерттейді.

Қазақ және түрік тілдеріндегі сапа семантикалық фразеологизмдерді жинақтап, топтастыру барысында, әсіресе, түрік тілінде адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдердің айрықша көптігін және біршама фразеологизмдердің Түркияның белгілі бір бөлігінде ғана халық аузында қолданылатынын аңғаруға болады. Мысалы: түр. *kırk gün kaynatsan bir damla balı çıkmaz* «жаман адам» «қырық күн қайнатсаң, бір тамшы бал шықпас» фразеологизмі Алания, *ağzının içi yumuş dolu* «тек бұйрық беруді ғана білетін адам» «аузының іші жұмыс толы» Газиантеп, *bir yüzü insan, bir yüzü köpek* «екі жүзді адам» «бір жүзі адам, бір жүзі ит» Чанкыры жерінде мәшһүр екен [2].

Адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдер образ нақыштылығымен, эмотивті, бағалауыштық реңкінің күшті болуымен ерекшеленеді, өйткені «адамның мінез-құлқын, келбетін, іс-әрекеті мен адамдар арасындағы қарым-қатынасын сипаттайтын фразеологизмдерде эмоционалды-бағалаушы қатынасты тудыратын коннотативтік мағына ерекше мәнге ие болады» [3,39].

Қазақ және түрік тілдеріндегі адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдер екі туыс халық дүниетанымындағы жалпытүркілік ортақтықтар мен әрбір халықтың даралығын ажыратуға мүмкіндік беретін негізгі лингвоиндикаторлар қатарынан орын алады. Қазақ және түрік халықтарының тұр-

мыс-салты мен талғам-түсінігіне байланысты қалыптасқан бейнелі ойлау жүйесінің ерекшеліктері көрініс беретін квалитативті фразеологизмдердің мазмұны жалпыадамзаттық моральдық құндылықтарға деген әр халықтың танымдық ерекшеліктерін сипаттай отырып, белгілі бір функционалдық мүддеге бағытталады. Осыған орай зерттеуіміз қазақ-түрік тілдеріндегі фразеологизмдердің мағыналық ерекшеліктерін функционалдық-параметрлік аспектіде талдау арқылы квалитативті семантикалы фразеологизмдердің тілдік таңба ретіндегі функционалдық ерекшелігін анықтау болып табылады. Белгіленген мақсат фразеологиялық семантика мәселесін зерделеу, фразеологиялық мағына құрылымы компоненттерін қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдер негізінде салыстырмалы сипаттау міндеттерін айқындайды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында дәстүрлі салыстырмалы-синхронды талдау әдісі, сипаттау, жүйелеу тәсілдері негізге алынды. Сонымен қатар фразеологиялық мағына құрылымын сипаттауға бағытталған макрокомпонентті талдау әдісі, семантикалық және прагматикалық интерпретация әдістері қолданылды.

Талқылау

Фразеологизм – тіл жүйесінде пішімі, ішкі мазмұны мен мағынасының күрделілігімен ерекшеленетін тіл бірлігі. «Фразеологизм дегеніміз – құрамындағы сыңарлары өте тұрақты болып келетін, қолданысқа әрдайым дайын тұратын тұрақты сөз тіркесі. Мұнда тіркес құраушы сөздер өздерінің бастапқы тура мағыналарынан мүлдем немесе жарым-жартылай айырылып, өзара жымдаса келіп, бір ғана фразеологиялық жалпы мағынаға ие болады. Бұл мағынаға ауыспалылық пен бейнелілік тән» [1,54]. Түрік тілінде фразеологизмдерді мақал-мәтелдерден ажыратып, айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтаған, жинақтап, сөздік шығарған Өмер Асым Аксой фразеологизмдерге мынадай

анықтама береді: «Белгілі бір ұғымды, белгілі бір жағдайды бейнелі мағынада және ерекше бір құрылым ішінде білдіретін, көбінің тура мағынасынан бөлек мағынасы бар қалыптасқан сөздер тобы немесе сөйлем» [4,50]. Ғалым фразеологизмдерге тән белгілерді пішімдік және ұғымдық деп екіге бөледі. Пішімдік белгілеріне фразеологизм компоненттерінің тұрақтылығын, сөз тіркесі немесе сөйлем түрінде қысқа және ықшам түсіндіру құралы болып табылатын ерекшелігін жатқызады. Ұғымдық белгілері ретінде мына ерекшеліктерін атайды:

1. Фразеологизм – бір ұғымды білдіру үшін қолданылатын ерекше бір мағына қалыбы;

2. Фразеологизмдердің мақсаты – белгілі бір ұғымды ықшам, бейнелі, әсерлі білдіру. Ал мақал-мәтелдердің мақсаты ақыл-кеңес беру, бағыт-бағдар көрсету, ғибрат алу үшін шындықты жеткізу болып табылады;

3. Көптеген фразеологизмдердің мағынасы құрамындағы сөздердің мағынасынан тыс жатады. Ал кейбір фразеологизмдердің мағынасы қалыптастырушы сөздердің мағынасымен байланысты болады [4,36].

Қазақ фразеологиясының негізін қалаған Ісмет Кеңесбаев бұлардың біріншісін фразеологиялық түйдектер (идиом), екіншісін фразеологиялық тіркестер деп атайды. «Фразеологиялық түйдектер (идиомалар) құрамындағы компоненттері әуел бастағы лексикалық мағынасынан айырылып, бәрі жиылып бір ұғымды түйдегімен бір-ақ білдіреді. Фразеологиялық тіркестер іштей екіге бөлінеді: түйін тіркес – сыңарларының мағынасы мүлде жойылмағанмен, көмескіленген; түйіс тіркес – сыңарларының мағынасы әнтек солғындаған» [5, 593]. І. Кеңесбаев фразеологизмді екі үлкен арнаға бөлуде оның маңызды үш белгісін негіз етіп, фразеологизмнің бұл релеванттық белгілері кейін фразеологияның негізгі тұжырымы болып қалыптасты: *мағына тұтастығы* (фразеологизмдер құрамындағы жеке сөздердің бірігіп бір мағынаны білдіруі); *тіркестілік* (фразеологиялық мағынаны құрайтын сөздерді өзгертуде немесе орнын ауыстырып қолдануға болмайтындығы); *қол-*

дану тұрақтылығы (фразеологизмдердің үнемі даяр қалпында қолданылуы) [6,13].

Екі ғалымның да теориялық тұжырымдарын зерделеп, интерпретациялау барысында пайымдайтынымыз – фразеологизмдердің лингвистикалық мәні олардың семантикасымен айқындалады.

Фразеологизмдер семантикасы – бір-бірімен өзара байланысты, тығыз қарым-қатынастағы жүйені құрайтын семалардың үйлесімділігі. Бұл үйлесімділік фразеологизмдер мағынасының негізі болып табылады және оның тілдік бірлік ретіндегі функциялық әлеуетін де арттыра түседі. Фразеологизмдердің қолданылуы, «жалпы тұрақты тіркестің қалыптасуы – адамның белгілі бір түсінікті одан әрі жарқын, нақты бейнелі етіп жеткізуге, әңгімелеушінің тыңдаушыға ойын өте әсерлі етуге тырысуының нәтижесі» [6,40]. Мысалы: қаз. *жыланның аяғын көрген* ‘жылпос, қу, пысық’, *жұмыртқадан жүн қырыққан* ‘айласын жұрттан асырған, жоқ жерден үнем тапқан’, *бит ішіне қан құйған* ‘өзгенің білмегенін білетін айлакер’ немесе түрік тіліндегі *şeytanın art ayağı* ‘қу, бұзық’ «шайтанның артқы аяғы», *bildiğini yedi mahalle bilmez* ‘çok kurnaz’ «өте қу – білгенін жеті маһалле білмес» фразеологизмдері беретін мағынаны жеке сөздермен де беруге болады, алайда фразеологизм ойды бейнелі, әсерлі жеткізеді. «Фразеологизмдер мағынасы сөз мағынасына қарағанда бай, себебі идиома-лардың образды мазмұнында ақиқат дүниенің бір ғана элементі жатқан жоқ, онда әлемнің фрагменті – элемент және оның қасиеті, ситуация немесе оқиға жатыр» [7,11]. Жоғарыда берілген фразеологизмдердің образды мағынасынан жай ғана жылпос, қу, пысық, айлакер емес, «асқан жылпос», «өте қу, айлакер», құпталмайтын, жағымсыз 8«пысықтықты» ұғынамыз, яғни фразеологиялық мағынаның бағалауыштық, эмотивтілік сипаты аңғарылады, сонымен қатар этимологиялық тұрғыдан зерттей келсек, мағына уәжінде қандай да бір оқиға, жағдайдың да жатуы мүмкін екенін білеміз. Сондықтан В.Н. Телия фразеологиялық семантика құрылымын бір типті ақпарат беретін, қасиеттердің «шоғыры» болып табылатын макрокомпоненттердің рет-

телген тізбегі құрайтынын айтады және фразеологиялық мағынаның негізгі компоненті ретінде коннотативті семеманы атайды, оған экспрессивті, бағалауыштық, эмоционалды, стилистикалық семаларды жатқызады [8,34]. Фразеологизмдердің семантикасын зерттеген ғалым Р. Авакова: «Сөз мағынасының үстеме макрокомпонентін ғалымдар эмоциялық, коннотаттық, прагматикалық деп атайды. Бұлардың ішінде үстеме, қосымша мағынаны дәл беретін – коннотаттық компонент. Коннотациялық мағына эмоция мен бағалауыштық компоненттерден тұрады. Коннотацияның негізгі қызметі – сөйлеу прагматикасымен тікелей байланысты әсер ету функциясы» [9,207], – деген тұжырым жасайды. Е.А. Маклакова мағынаны денотативтік және коннотативтік макрокомпоненттерге бөледі және мынадай анықтама береді: «Денотаттық макрокомпонент – аталған зат немесе құбылыстың белгісін, қасиетін көрсететін негізгі макрокомпонент. Ол негізгі, коммуникативтік маңызды ақпарат береді. Коннотаттық макрокомпонентте субъектінің номинация объектісіне бағалауыштық және эмоционалдық қатынасы туралы ақпарат жатады» [10,38].

Фразеологизмдердің осындай күрделі ішкі құрылымын «ғылыми тұрғыдан талдау тілдік бірліктердің пайда болуының жалпы заңдылықтарын ойлау, тіл, шындық болмыспен қатыстықта түсіндіретін номинация теориясымен ұштастырылады. Тілдегі әрбір фразеологизм – белгілі бір ұғым-түсінікке берілген суреттемелі, бейнелі атау. Оның бойында атау берудің екі дәрежесі де тоғысып жатады. Фразеологизмнің түп негізінде жатқан еркін тіркес лексикологиялық деңгейдегі алғашқы атау болады, себебі ол қандай да бір жағдаятты, құбылысты жай ғана сипаттайды, хабарлайды, мәлімдейді, баяндайды. Еркін тіркестің тура мағынасы фразеологизмнің фондық мағынасы деп аталады. Ал еркін тіркестің тура мағынасы арқалаған ұғым-түсініктің этностың танымдық әрекеті барысында келесі бір ұғымға, түсінікке телінуінің нәтижесінде пайда болып, фразеологиялық деңгейде тұрақталып, тиянақталатын екінші бір ұғым-түсініктің бейнелі атауы – фразеологиялық бірлік кей-

інгі атау болып табылады» [1,67]. Фразеологизм бойында тоғысатын аталым процесінің біріншілік және екіншілік деңгейлері арасын «қоғам – табиғат – адам», «табиғат – төрт түлік мал – адам», «кеңістік – уақыт – адам», «салт-дәстүр – әдет-ғұрып – адам» т.б. ұштағандық тұтастықтардың тағанаралық қарым-қатынастары арқылы сипатталатын ассоциативтік параллельдер жалғайды [9,186]. Бұл ассоциативтік параллельдердің негізінде фразеологиялық образ жатады. «Фразеологиялық образ – ішкі форма, ономазиологиялық аспектіде оны фразеологизм семантикасының негізін құраушы негізгі компонент деуге болады. Образсыз, яғни ішкі формасыз фразеологизм мағынасы жоқ, демек оның өзі де жоқ. Сондықтан ішкі формасыз фразеологизмдер өзінің коммуникативтік функциясын атқара алмайды. Фразеологизм функциясын анықтайтын образдың негізгі рөлі мыналар: 1) образ фразеологизмнің шынайы мағынасын уәждейді; 2) образ фразеологизм мағынасының бағалауыштық және эмотивтілік сипатын береді; 3) образ фразеологизмнің мәдени коннотациясын танытады» [11,33].

Фразеологизмдердің ерекше мағына қалыбын, мағына тұтастығын қалыптастыратын семалардың үйлесімділігі мына компоненттерден құралады: 1) бойынан аталымның бірінші және екінші деңгейі орын алатын фразеологизмдердің мағына құрылымында денотаттық компонент жатады; 2) екі деңгей арасындағы ассоциативтік параллельдер негізінде жатқан образ фразеологизмнің шынайы мағынасын уәждейді: мағына құрылымынан уәжділік компонент орын алады; 3) идиомалар – микромәтіндер, онда шындық болмыстағы таңбаланушы фрагментінің образды сипаттама-сымен бірге үстеме мағыналар (тіл білімінде коннотация деп аталады) да болады. Образ мағынаның бағалауыштық сипатын береді, соған орай бағалауыштық компонент болады; 4) «көптеген идиомалар айтушының бағалауыштық қатынасынан басқа эмоционалдық қатынасын да білдіреді, ол да образ арқылы көрінеді» [7,14]. В.И. Зиминнің «Эмоция – адамға тән, оның психикалық жағдайын білдіреді, ал енді осы эмоцияның тілдік бірліктер

арқылы сипатталуы – эмотивтілік» [11,46], – деген пікіріне сүйеніп, эмотивтілік компонент деп атаймыз, фразеологиялық мағына құрылымында эмотивтілік компонент бар; 5) айтушының таңбаланушыға бағалауыштық және эмоционалдық қатынасының мазмұны идиомаларға экспрессивтілік әсер береді, ал экспрессивтілік идиомалардың стилистикалық реңкімен байланысты [7,14]. Мағына құрылымынан стилистикалық компонент орын алады; 6) фразеологизмдердің образды мағынасы әлемді танудың ұлттық-мәдени эталондары мен стереотиптерін бейнелейді, сондықтан фразеологиялық мағынада ұлттық-мәдени компонент болады.

Нәтижелер

Денотаттық компонент – мағына құрылымындағы объективті дүниедегі заттар мен құбылыстарды, олардың амал-әрекеті мен түрлі қасиеттерін белгілейтін элемент.

В.Н. Телия: «Шындық болмыстағы объектіні белгілемесе, таңбалық функция жоқ», – дей келе, денотацияның барлық мағына типіне тән екендігін айтады [12,104]. Фразеологиялық мағынаның денотаттық компоненті алдында айтып өткен ұштағандық тұтастықтардың ассоциацияланып, образға айналуы арқылы айқындалады. Мысалы: қаз. *басқан ізіне шөп шықпайды* ‘қу, арам, ниеті теріс кісі’, түр. *baştığı yerde ot bitmez* ‘gittiği yeri yıkıp yakar, gittiği yerin bereketini kurutur, uğursuz, zalim’ «басқан жеріне шөп шықпас – келген-кеткен жерін қиратқан, берекесін алған, зұлым, зәлім» деген фразеологизмдерді айтқан кезде ең бірінші ойымызға келетіні – фразеологизмнің фондық мағынасы: ‘басқан ізіне, басқан жеріне шөп шықпайды’, бұл – бірінші объективті белгі (денотат-1), осы белгі ассоциацияланады, образға айналып, екінші белгі – қазақ тілінде *арам, ниеті теріс*; түрік тілінде *зұлым, зәлім* адамның сипаты шығады (денотат-2). «Фразеологиялық номинацияның объектісі денотат-2 болып табылады» [13,51].

«Фразеологизмдер өзінің құрамындағы компоненттерінің мағынасымен емес, образбен уәжделеді (В.Н. Телияның көзқарасы

бойынша белгілердің ассоциативті-образдық кешенімен)» [11,39]. *Уәжділік компонент*, алдында айтып өткеніміздей, фразеологизмнің ішкі формасы – образға негізделеді. Шындық болмыстағы объективті заттар мен құбылыстар, олардың қасиеті мен белгілері адамның дүниетанымына, тәжірибесі мен түсінігіне қарай образға арқау болып, осы образ фразеологиялық мағынаға уәж (мотив) болады. Тұрақты тіркестердің пайда болуы мен шығу негіздерін атаған ғалым К. Аханов кейбір фразеологизмдердің жасалуына түрлі аңыздардың да негіз болатынын айтады, яғни фразеологизмдердің шынайы (қазіргі) мағынасын уәждейтін образ белгілі бір оқиғадан, жағдайдан тууы да мүмкін. Мысалы: Ғ.Мұсабаевтың тіл тарихына қатысты еңбектерінде жүрек жұтқан, елден шыққан ала аяқ фразеологизмдері туралы мынадай деректер кездеседі: «Айталық, батыр, батыл адамды «жүрек жұтқан» дейміз. Оның шығу жайы сол күндегі қоғамдық құрылысқа, ақиқат өмірдің қажетіне сай. Жас жігіт қолдың қатарына, санатына қосылу үшін жорықта алғашқы соққан жауының ең алдымен қанын ұрттайды, кейін жүрегін жылыдай жұтып, оң қолдың қар терісін сыпырып алып, жалаңаш қылышына қынапқа жарататын болған, ал бас терісін сыпырып, аттың терін сүртуге арнайды, құлағын кесіп, өлтірілген адамның санын есептеуге пайдаланады. «Қан ішер», «жүрек жұтқан», «бастан құлақ садаға» тіркестері осыдан шыққан» [14, 152]. Сол сияқты «біреудің бұзық мінезін айтқанда «елден шыққан ала аяқ» дейтінімізді ертедегі хун деп аталған түрік тайпаларының дәстүрімен салыстырсақ қана түсінікті болмақ. Сол кезде қылмыстың ауыры тұсаулы атты ұрлау екен де, жазаның ауыры елден шығару екен. Ел жиналып, айыпкердің бетін тіліп, екі аяғына екі түсті аяқ киім кигізіп, «елден шық» деп қоя береді екен. «Елден шыққан ала аяқ» деп, міне, осыны айтқан» [15,150]. Түрік тілінде *yufka yürekli* 'acıklı durumlara hiç dayanamayan çok asiyan' «аянышты жағдайларға төзе алмайтын, жаны қатты ашитын», яғни жүрегі нәзік мағынасын беретін фразеологизмдегі *yufka* сөзі жұқа, жіңішке дегенді, екінші өте жұқа етіп пісірілген нан атауын

білдіреді. Бұрындары бұл нанды көп етіп қыс күндеріне даярлайды екен. Күз айларында ауылдың қыз-келіншектері күнде жиналып, кезекпен әр үйге осы нанды пісіретін болған (қазақтарда киіз басуға жиналған сияқты), бұл арада әңгіме-дүкен құрылып, жас қыздарға өсиет, өнегелік әңгімелер айтылып, тәрбиелік жұмыстар да жүргізілген. *Yufka* образы фразеологизм мағынасына мотив болып тұрғанын топшылауға болады.

Қазақ және түрік тіліндегі адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдер мағынасына көп жағдайда соматикалық, зооморфтық атаулармен қатысты образдардың мотив болғанын көреміз. Мысалы: қаз. *ақылы алқымынан аспаған* 'өзінен өзгеге ақылы артылмаған, өзгені танырлық ақыл бітпеген адам', түр. *aklı başından bir karış yukarı* 'aklına gelen şeyleri düşünmeden yapan' «ақылы басынан бір қарыс жоғары – ойына келгенді ойланбастан жасайтын», қаз. *аузы ауыр* 'өсек айтпайтын, сыр сақтағыш, әңгімеге құмарлығы жоқ', түр. *ağzı killitli* 'sır saklayan' «аузы кілттеулі – сыр сақтаған», қаз. *аузы жаман* 'не болса соны айта беретін бейпіл ауыз', түрік тілінде бұл мағына *ağzı kalabalık* фразеологизмі арқылы беріледі. *Калабалық* сөзі түрік тілінде «адамдардың тобы, керексіз, ретсіз заттар жинағы, өте көп» деген мағынаны білдіреді, осы образ *ağzı kalabalık* фразеологизміне арқау болып, 'anamlı, anlamsız çok konuşan' «мағыналы, мағынасыз, ретсіз көп сөйлейтін» мағынасын береді. Сол сияқты түрік тіліндегі *ağzının perhizi yok* 'aklına geldiği gibi konuşur' «аузының диетасы жоқ – ақылына не келсе, соны сөйлейтін адам» фразеологизмінде «аузының диетасы жоқ» образы аузына не келсе, соны айтатын адам сипатын береді. Қаз. *аузынан сөзі, қойнынан бөзі түскен* 'екі ауыз сөздің басын құрай алмайтын ебедейсіз кісі', аузын ашса, жүрегі көрінеді 'ақкөңіл, аңқылдаған', түр. *eli bayraklı* 'edepsiz, kavgacı olarak tanınmış' «қолы байрақты – әдепсіз, дау-дамайшы», *eliyle koynunun arası kırk yıllık yol* 'eli kesesine uzanmaz, çok cimri' «қолы мен кеудесінің арасы қырық жылдық жол – өте сараң», *gök gözlü* 'insafsız, zalim' «көк көзді – ынсапсыз, зәлім» фразеологизмдерінде ауыз, жүрек, қол,

алқым, кеуде, көз атауларына қатысты образ орын алған.

Сонымен қатар екі тілде де жан-жануар, құс атауларымен байланысты образ адам мінезін сипаттайды: түр. *gemi aslanı* 'hiçbir işe yaramayan gösterişli adam' «кеме арыстаны – өзін күшті санайтын, бірақ ешбір іске ебі жоқ адам» фразеологизмінің мағынасына қанша күшті көрінсе де, ештеңе жасай алмайтын кеме арыстаны уәж болған, яғни түз жыртқышы – арыстан кемеде болса, қамауда болғаны деп топшылаймыз. *Aslan yürekli* 'çok yigit, hiçbir şeyden korkmayan' «арыстан жүректі – нағыз жігіт, ешнәрседен қорықпаған», бұл фразеологизм қазақ тілінде де бар, осы мағынада жұмсалады: *арыстан жүректі* 'қаймықпайтын, тайсалмайтын, өжет'. Түр. *haymana öküzü* 'tembel' «хаймана өгізі – жалқау», түрік тілінде хаймана – жануарлар еркін жайылатын шалғын, яғни жалқау адам сипатын ішіп-жеуді ғана білетін, жайылып жүрген өгіз образы берсе, *cennet öküzü* 'temiz yürekli, ama budala denecek kadar saf kişi' «жұмақ өгізі – жүрегі таза, бірақ ақымақ дейтіндей аңғал» мағынасын білдіреді. Түр. *it dişi domuz derisi* 'ikisi de hırpalanması gereken aşağılık kişi' «ит тісі, шошқа терісі – арамы адам», түр. *yüzü eşek derisi* 'utanması, arlanması olmayan, yüzsüz' «жүзі есек терісі – ұяты, ары жоқ», қазақ тілінде бұл мағына *бетін тілсең, қан шықпайды, беті қалың* фразеологизмдері арқылы беріледі. Түр. *horoz akıllı* 'akılsız, beyinsiz, aptal' «қораз ақылды – ақылсыз, бейінсіз, ақымақ», қазақ тілінде бұл мағынаны *тауықтың миындай миы жоқ* фразеологизмі береді. Қазақ тілінде: *қой аузынан шөп алмас* 'момын, жуас', *қойдан қоңыр, жылқыдан торы* 'момын, жуас', *мұрнын тескен тайлақтай* 'көнгіш, ырыққа ергіш, жуас', *тойған қозыдай* 'өте әдепті, артық қылығы жоқ, жуас', *қолынан қой жарысы келмейді* 'сылбыр', *қуды мініп, құланды құрықтаған* 'өте епшіл, әбжіл адам' фразеологизмдері актив қолданылады. Халықтың тіршілігі мен тәжірибесінен орын алатын төрт түлік малға қатысты түйгені мен түсінігі фразеологизмдер мағынасынан орын алғанын көреміз, өйткені фразеологизм мағынасына уәж болып отырған – шындық болмыстың образдалған фрагменті (ситуациясы).

Фразеологизмдер мағынасында шындық болмыстың образдалған фрагменті ғана жатпайды, сонымен бірге сөйлеушінің осы фрагментке, ситуацияға қатысты оң немесе теріс пікірі, «жақсы-жаман» диапазонымен өлшенетін бағасы, яғни *бағалауыштық компонент* те жатады. Мысалы: қаз. *tas бауыр* 'мейірімсіз, ешкімге жаны ашымас', түр. *bağrı taş* 'merhametsiz, acımasız' «бауыры тас – мейірімсіз», қаз. *азуын айға білеген* 'мейлінше айбарлы, батыл', *ішкі сарайы ашық* 'ешкімге жамандық ойламайды, ақжарқын' немесе *шық бермес Шығайбай*, *шық татырмас* 'өте сараң', түр. *taştan yağ çıkar, ondan çıkmaz* 'çok cimri' «тастан май шығар, одан шықпас – өте сараң», *umurtadan yonga soymak* 'çok cimri' «жұмыртқадан жаңқа жонған – өте сараң», *cebinde akrep var* 'çok cimri' «қалтасында сарышаян бар – өте сараң» фразеологизмдерінде адамның жақсы-жаман мінезі бағаланып тұр. В.И. Зимин бағалаудың бірнеше типін атап, қысқаша анықтамасын береді: этикалық, эстетикалық, гедонистік, утилитарлық, базалық бағалау. «Этикалық бағалау адамгершілікпен байланысты сезімдерді қанағаттандырумен байланысты. Этикалық бағалаудың объектісі адамның мінез-құлқы, іс-әрекеті болып табылады, осыған сәйкес адамның өзі де бағаланады» [11, 42]. Демек адамның мінез-құлқына қатысты фразеологизмдер мағынасында этикалық бағалауыштық компонент жатады. Оң немесе теріс бағаның берілуі де тіл иесінің дүниетанымына байланысты. Мысалы: қазақ тіліндегі *қоян жүрек* 'қорқақ, ынжық' мағынасын уәждейтін образға қоянның қорқақтығы негіз болып тұрса, «үркек, өте қорқақ» мағынасын түрік тілінде *deve yürekli* «түйе жүректі» фразеологизмі береді, бұл арада түйе малының үркектігі денотат болғанға ұқсайды, өйткені қазақ тілінде де *үріккен түйе көзденді* 'екі көзі шатынап шықты, ежірейді' фразеологизмі кездеседі. Сол сияқты түрік тілінде *gözü dar* 'kıyımsız, kimseye bir şey vermek istemez' «көзі тар – біреуге бірдеңе бермейтін, сараң» фразеологизмі бар, қазақ тілінде «көзі тар» деп айтылмайды, *іші тар, ішіне пышақ // қыл // шынашақ айналмайды* фразеологизмдері 'өзгелерді көре алмайтын, қызғаншақ' мағынасын береді. Түрік тіліндегі *kafasında kırk tilki dolaşıyor*

kırkının da kuyruğu birbirine değmiyor «басында қырық түлкі, қырқының құйрығы бір-біріне тимейді» фразеологизмі ақылды, айлакер адамға қатысты қолданылады, алайда бұл образдың қазақ танымында ақылды дегеннен гөрі «өте айлакер, құлығында шек жоқ» бағасын беретінін аңғарамыз.

Екі тілде де, әсіресе, түрік тілінде теріс бағалауға ие фразеологизмдер көп кездеседі. Мұның себебі адам «адам» болғандықтан, жақсы қасиет иесі болуы керек, яғни оң баға – қалыпты жағдай, болуы тиіс құбылыс, сондықтан «адамгершілік кодексінде» құпталмайтын жаман қасиеттер бағалау нысаны болады.

Осы «құптау-құптамау» шкаласымен *эмотивтілік компонент* айқындалады. Фразеологизм семантикасының компоненті ретінде *эмотивтілік* субъектінің таңбаланушыға қатысты сезімдік қатынасымен байланысты барлық ақпаратты біріктіреді. «Құптау» және «құптамау» – шкаланың шеткі нүктелері, олардың арасында жек көру, менсінбеу, сөгу, кекесін сияқты сипаттар жатады [11, 43]. Мысалы: қаз. *мұрнын // танауын көкке көтеруге* 'өзіне ешкімді тең, шақ көрмейтін, тәкаппар', *үзегі бауы алты қабат екен* 'тәкаппар, өркөкірек, менменшіл', түрік тіліндегі *burnu yere düşse almaz* 'kibirli' «мұрны жерге түссе алмас – тәкаппар», *burnu kaf dağında* 'kibirli, etrafındakilere üstün bakan' «мұрны Каф тауында – тәкаппар, жан-жағындағылардың үстінен қарайтын», *biyiği yelli* 'kibirli, gururlu' «мұрты желді – тәкаппар» адамның өркөкірек, менмен мінезін сипаттайтын фразеологизмдер мағынасынан *эмотивтілікті* білдіретін кекесін мәнін, қаз. *ұя бөріктеу кісі* 'тартыншақ, именшек' дегенде менсінбеушілікті, түр. *dünya yıkılsa umurunda değil* 'sorumluluk duygusu yok, tasasız' «дүние құласа бәрібір – жауапкершіліксіз, уайымсыз» дегенде сөгу мәнін, түр. *cehennem kütüğü* 'cehennemde yanıma layık kişi' «тозақ бөренесі – тозақта жануға лайық адам», *yüzüne tükürseler yağmur yağıyor sanır* 'çok arsız ve onursuz, çok yüzsüz' «жүзіне түкірсең, жаңбыр жауғандай көрер – өте арсыз, бетсіз» мағыналарынан сөйлеуші тарапынан қатты жек көрушілікті аңғарамыз.

Ғалым І. Кеңесбаевтың: «Мол тіл қазынасының бір алуаны – фразеологизмдердің

жалпы тіл жүйесіндегі орнын сөз еткенде, ең алдымен олардың стилистикалық қызметі көзге түседі. Некен-саяқ кездесер бірді-екілі фразеологизмдерді есептемегенде, тиянақты тізбектердің бәрі дерлік өзгеше стиль қызметін атқарады десек, қателеспейміз. Мысқыл-кекесін болсын, налу-жабырқау болсын, алғыс-қарғыс, т. б. болсын – бәрі де фразеологизмдерді шебер қолданудан келіп шығатын құбылыстар. Тиянақты тіркестің өн бойы тілдегі, сөйлеудегі өз еншісіне тиер меншік қасиеті – стильдік ерекшелік» [5,601], – деген пікіріне және В.Н. Телияның: «Фразеологизмдер мағынасындағы бағалаушылық және *эмотивтілік* компоненттер мазмұны қосылып фразеологизмнің *экспрессивтілік*, *мәнерлілік* мәнін айқындайды, ал *экспрессивтілік* фразеологизмдердің стилистикалық бояуымен байланысты» [7,14], – деген тұжырымына сүйеніп, фразеологизмдер мағынасында *стилистикалық компоненттің* ерекше маңызды орынға ие екендігін айтамыз. «Фразеологизмнің образды-уәждеуші негізінің сипаттамасының өзі – оның кітабилігі немесе ауызекі тілде қолданылу қарапайымдылығы, тіпті әдептілік шегінен шығатын өрескелдігі стилистикалық маңызды мәнге ие» [7,14]. Мысалы: сараң мағынасын білдіретін қаз. *жұмыртқадан жүн қырыққан* фразеологизмі мен түр. *burnunun bokunu yemiş* «мұрнының боғын жеген» немесе *kapısı kuş bokuyla sıvanmış* «есігі құс боғымен сыланған» (есігін ешкім ашпау үшін) фразеологизмдерінің өзіндік қолданылу ортасы бар. Сөйлеушінің тыңдаушыға әсер ету үшін ойды бейнелі жеткізу функциясын атқаратын тіл бірліктері – фразеологизмдер белгілі бір әлеуметтік ортаға қарай қолданылуымен ерекшеленеді. Түрік тілінде көптеген фразеологизмдер халық аузында қолданылу сипатына ие және осы сипатына қарай мақал-мәтелдер сияқты фольклор мұрасына жатқызылады. Түрік тіліндегі фразеологизмдердің тағы бір стилистикалық ерекшелігі – белгілі бір аймаққа тиесілі болуы, соған орай «Bölge ağızlarında Atasözleri ve Deyimler» 'Бөлге аузындағы мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер' атты фразеологиялық сөздік жарық көрген.

Фразеологизмдердің образды негізі, яғни ішкі формасы ұлттық дүниетаным негізінде қалыптасады, сол себепті фразеологиялық мағына құрылымынан міндетті түрде орын алатын негізгі компонент – *ұлттық-мәдени компонент*. Алдында айтып өткеніміздей, фразеологиялық мағынада этностың өмір сүру болмысы мен тұрмыс-тіршілігі туралы ақпарат жатады. Мысалы: қаз. *жеті атасын мал өлтірген* «дүниеқор, дүниеқоңыз» фразеологизміндегі жеті ата ұғымы қазақ танымына етене жақын. Түр. *kös dinlemiş deve gibi* 'кауғисыз, soğukkanlı' «көс тыңдаған түйе сияқты – қайғысыз, суыққанды» фразеологизмінің мағынасын «көстің» не екенін білетін түрік халқы түсінеді. Бұл фразеологизмнің пайда болуының мынадай оқиғасы да бар екен: «Көс – даусы қатты, үлкен дауылпаз. Ол бір жерден екінші жерге атпен немесе түйемен тасылатын болған. Ұзақ жылдар Османлы ордасында осы көсті тасыған бір түйені әбден қартайғанда мойнына «бұл түйеге тиіскен адам жазаланады» деген жарлық іліп, қоя беріпті. Ол түйе бір күні бір адамның бақшасына кіріп кетеді, бақша иесі де оған қатты тиісуге қорқып, ыдыс қақпақтарын бір-біріне соғып, оны алыстан үркітіп, қумақ болады, алайда түйе бұл дауысқа міз бақпайды. Сонда әлгі адамның көршісі: – Босқа әуре болма, оған ыдыс қақпағының даусы түк емес, қанша жыл көс тыңдаған», – деген екен» [16,81]. Сол сияқты қазақ тіліндегі *көн көңілді* 'тас бауыр, селт етіп, шіміркенер сезімі жоқ, қатыгез адам', *қу бастан қуырдақ ет алады* 'екі басынан ұстап, ортасынан тістейтін сараң', *қулығына найза бойламайды* 'қулығы күшті адам' фразеологизмдеріндегі образға арқау болған көн, қуырдақ, найза ұғымдары қазақ халқының тұрмысынан алынған.

Түрік халқының тұрмыс-тіршілігіндегі өзіндік бір ерекшелік – тағам түрінің көптігі, осыған орай мінез-құлыққа қатысты фразеологиялық образға тағам және сусын атауларының негіз болғанын көреміз. Мысалы: *her köfteye maydanoz olmak* 'her işe burnunu sokan, her şeye karışkan', «әр көфтеге шалғам болмақ – әр іске мұрнын тығып, әр нәрсеге араласқан», *ağzı açık ayran delisi* 'gördüğü şeylere aptal aptal bakan' «аузы ашық айран жыңдысы – ақымақ», *ağzına*

ayran durmaz «аузында айран тұрмас», *ağzında bakla islanmamak* 'hiç sır saklayamamak' «аузында бұршақ суланбайды – еш сыр сақтай алмайтын», *en akıllısı değirmende yoğurt öğütüyor* 'hepsi budala' «ең ақылдысы диірменде йогурт үгітер – отбасымен ақымақ», *süt anamın yoğurt oğlu* 'temiz, soylu anamın temiz oğlu' «сүт анамның йогурт ұлы – таза, текті ананың адал ұлы», *et kafalı* 'anlayışsız, aptal' «ет басты – ештеңені түсінбейтін, ақымақ», *suyuна pırınç salınmaz* 'çok güvenilmez' «суына күріш салынбас – сенуге болмайтын адам». Ал *elinin kınası, yüzünün karası* 'pis ve tembel kimse' «қолының қынасы – жүзінің қарасы – лас, жалқау» мағынасын беретін фразеологизмге қыздың қолына жағылған қына мотив болған, яғни бұл тіркес алғашқыда жас келіннің жалқау болып шыққанын білдірген, кейін жалпы лас, жалқау адам сипатын берген. Жалпы «қына жағу» дәстүрі түрік халқында маңызды дәстүрлердің бірінен саналады. Қызды ұзатарда міндетті түрде «қына кеші» ұйымдастырылып, қыздың қолына қына жағылған, осы кеште қыз анасымен, әпке-сіңлілері, құрбыларымен қоштасқан, жиналғандар қызға сыйлық берген. Тарих ғылымдарының докторы, проф. Неслихан Дурак бізге бұл дәстүрдің мәнін былайша түсіндірді: «Ескіден түркілер танымында жер, топырақ – құтсал, осы жерден шыққан қына да қасиетті болып есептелген. Сол себепті ұзатылатын қызға, әскерге аттанар ұлға «пәле-жаладан қорғасын» деген ниетпен қына жағылады. Қайтыс болған адамды жуындырып, аруаған соң қына себелеу де әлі күнге дейін сақталған, бұл да «о дүниеде қиындық көрмесін, тозақ отына түспесін» деген сенімнен туған». Халықтың наным-сенімінен туған салт-дәстүрлердің осылайша тілдік бірліктер арқылы сақталуы және синхронды, диахронды зерттеулерге нысан болуы өз кезегінде ұлттық менталитет пен мәдениетті адамзатқа кеңінен таныстыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Қазақ және түрік тіліндегі адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдер семантикасын функционалдық-параметрлік аспектіде салыстырмалы талдау нәтижесін

түйіндеп, қорытындылайтын болсақ, біріншіден, ұлттық-мәдени компонент арқылы фразеологизмдердің дүние туралы білім беретін бейнелі-танымдық функциясы, бойына ақпарат жинап, оны сақтайтын кумулятивтік функциясы, дүниенің ұлттық-мәдени бейнесін сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін этномәдени функциясы анықталды, бұлардың бәрі жалпылай алғанда фразеологизмдердің когнитивтік функциясын сипаттайды.

Екіншіден, эмотивті және бағалауыштық компоненттер арқылы фразеологизмдердің эмоционалды-экспрессивті функциясы, сонымен бірге фразеологиялық мағынадағы адам мінезінің «жақсы-жаман», «құпталу-құпталмау» сипатының мазмұнынан туындайтын стилистикалық компонент арқылы прагма-

тикалық функциясы ажыратылды. Эмоционалды-экспрессивті және прагматикалық функция жинақталып, фразеологизмдердің коммуникативтік функциясын көрсететіні түйінделді. Ал мағынадағы уәжділік, денотативтік компоненттер фразеологизмдердің тілдік таңба ретіндегі сипатын айқындайды. Демек фразеологизмдер семантикасын функционалды-параметрлік талдау, мағынаның туу үдерісін ғана емес, оны интерпретациялау үдерісін де жүзеге асыру арқылы фразеологизмдердің лингвистикалық мәнін айқындайды. Мағынаны интерпретациялау үдерісі фразеосемиозис мәселелерін ортаға шығарады және алдағы уақытта түркітану ғылымында осы мәселелерді қарастыру міндеттерін жолға қояды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазіргі қазақ тілі / Оқулық. – Алматы: Нур-Принт, 2012. – 535 б.
2. Türk Dil Kurumu. Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler / Türk Dil Kurumu. – Ankara: TDK, 2019. – 494 s.
3. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц / Е.Ф.Арсентьева. – Казань: Казанский университет, 1989. – 128 с.
4. Aksoy Ö.A. Deyimler sözlüğü / Ö.A. Aksoy. – İstanbul: İnkilap Kitabevi, 2020. – 1205 s.
5. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / І. Кеңесбаев. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
6. Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда / Г. Смағұлова. – Алматы: Елтаным, 2020. – 256 б.
7. Аристова Т.С., Ковшова М.Л., Рысева Е.А. Словарь образных выражений русского языка / Т.С. Аристова, М.Л. Ковшова, Е.А. Рысева. – Москва: Отечество, 1995. – 368 с.
8. Телия В.Н. Семантика идиом в функционально-параметрическом отображении. Фразеография в Машинном фонде русского языка / В.Н. Телия. – Москва: Наука, 1990. – С. 32-48.
9. Авакова Р. А. Фразеосемантика / Р.А. Авакова. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 246 б.
10. Маклакова Е.А., Стернин И.А. Теоретические проблемы семной семасиологии / Е.А. Маклакова, И.А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2013. – 277 с.
11. Алефиренко Н.Ф., Зимин В.И., Василенко Т.Н., Федуленикова Т.Н., Добровольский Д.О., Мелерович А.М., Мокиенко В.М. Современная фразеология: тенденции и инновации / Н.Ф. Алефиренко, В.И. Зимин, А.П. Василенко, Т.Н. Федуленикова, Д.О. Добровольский, А.М. Мелерович, В.М. Мокиенко. – Брянск: Новый проект, 2016. – 200 с.
12. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – Москва, 1996. – 288 с.
13. Алефиренко Н.Ф., Семенов Н.Н. Фразеология и паремиология / Н.Ф. Алефиренко, Н.Н. Семенов. – Москва: Флинта, 2009. – 344 с.
14. Мұсабаев Ғ.Ғ. Бір сөздің тарихы // Жұлдыз. -1963. - №11. б.153-154.
15. Мұсабаев Ғ.Ғ. Жұмбақ сан – жұмбақ тіркестер // Жұлдыз. -1965. - №11. б. 149-152.
16. Yüksel F. Deyimler ve ilginç hikayeleri / F. Yüksel. – Ankara: Egemen yayınları, 2015. – 223 s.

References

1. Kazirgi kazak tili [Modern Kazakh language] (Nur-Print, Almaty, 2012, 535 p.).
2. Türk Dil Kurumu. Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler [Proverbs and idioms in regional dialects] (TDK, Ankara, 2019, 494 p.).
3. Arsentieva E.F. Sopostavitel'nyj analiz frazeologicheskikh edinic [Comparative analysis of phraseological units] (Kazan University, Kazan, 1989, 128 p.).
4. Aksoy Ö.A. Deyimler sözlüğü [Dictionary of idioms] (İnkilap Kitabevi, İstanbul, 2020, 1205 p.).
5. Kenesbaev I. Kazak tilinin frazeologiyalyk sozdigi [Phraseological dictionary of the Kazakh language] (Gylym, Almaty, 1977, 712 p.).
6. Smagulova G. Kazak frazeologiyasy lingvistikalyk paradigmalarda [Kazakh phraseology in linguistic paradigms] (Eltanym, Almaty, 2020, 256 p.).
7. Aristova T.S., Kovshova M.L., Ryseva E.A. Slovar' obraznykh vyrazhenij russkogo yazyka [Dictionary of figurative expressions of the Russian language] (Otechestvo, Moscow, 1995, 368 p.).
8. Teliya V.N. Semantika idiom v funkcional'no-parametricheskom otobrazhenii. Frazeografiya v Mashinnom fonde russkogo yazyka [Semantics of idioms in functional-parametric mapping. Phraseography in the Machine Fund of the Russian Language] (Nauka, Moscow, 1990, 32–48 p.).
9. Avakova R. A. Frazeosemantika [Phraseosemantics] (Kazakh University, Almaty, 2013, 246 p.).
10. Maklakova E.A., Sternin I.A. Teoreticheskie problemy semnoj semasiologii [Theoretical problems of seminal semasiology] (Istoki, Voronezh, 2013, 277 p.).
11. Alefirenko N.F., Zimin V.I., Vasilenko T.N., Fedulenkova T.N., Dobrovol'skij D.O., Melerovich A.M., Mokienko V.M. Sovremennaya frazeologiya: tendencii i innovacii [Modern Phraseology: Trends and Innovations] (Novy proekt, Bryansk, 2016, 200 p.).
12. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguoculturological aspects] (Moscow, 1996, 288 p.).
13. Alefirenko N.F., Semenenko N.N. Frazeologiya i paremiologiya [Phraseology and paremiology] (Flinta, Moscow, 2009, 344 p.).
14. Musabaev G.G. Bir sozdin tarihy [The history of a word], Zhuldyz [Star], 11, 153-154 (1963).
15. Musabaev G.G. Zhumbak san – zhumbak tirkester [Puzzles and word combinations], Zhuldyz [Star], 11, 149-152 (1965).
16. Yüksel F. Deyimler ve ilginç hikayeleri [Idioms and interesting stories] (Egemen yayınları, Ankara, 2015, 223 p.).

A.K. Kolpenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**Phraseology describing behavior in Kazakh and Turkish languages:
functional and parametric analysis**

Abstract. The article analyzes qualitative semantic phraseologisms describing human behavior in Kazakh and Turkish languages in a comparative way from functional and parametric aspects. It is formulated that denotative and motivational components in the structure of phraseological meaning reflect the character of phraseologisms as language symbols. Characterized by an evaluative component determined by the criterion «good – bad» through the image, an emotional component measured by the scale «approving-disapproving», and a stylistic component derived from their content. It is concluded that within the boundaries of «approving-disapproving» emotions such as hatred, reproach, contempt, and mockery take place. Phraseologisms are recognized as the main linguoindicators that allow us to determine general Turkic commonalities and to distinguish between the individuality of each nation recognized. As a result, it is concluded that the evaluative, emotional and stylistic components in the structure of phraseological meaning strengthen the pragmatic potential of phraseologisms and determine their communicative function, and the national-cultural component determines the cognitive function of phraseologisms.

Keywords: qualitative semantics, linguoindicators, phraseological meaning, internal form, communicative and cognitive function, phrasemosemiosis.

А.К. Колпенова

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

**Фразеологизмы на казахском и турецком языках, характеризующие поведение:
функционально-параметрический анализ**

Аннотация. В данной статье фразеологизмы, характеризующие поведение человека, анализируются в функционально-параметрическом аспекте. Рассматриваются релевантные признаки фразеологизмов, показано, что лингвистическое значение фразеологизмов определяется его семантикой. Интерпретируются точки зрения и мнения о соответствии связанных между собой, тесно взаимодействующих сем, формирующих семантику фразеологизмов, анализируются компоненты в составе фразеологического значения. Сделан вывод, что образ, лежащий в основе ассоциативных параллелей, определяет денотативный, мотивационный компонент, а эти компоненты в свою очередь проявляют характеристику фразеологизмов в качестве языкового символа. Определяется оценочный компонент в измерении «плохо-хорошо», эмоциональный компонент, измеряемый шкалой «одобрение-неодобрение», характеризуется стилистический компонент. Сообщается, что в значении фразеологизмов, характеризующих поведение человека, лежит этическое оценивание, в основном оценивается отрицательное поведение человека, нежели положительное. Поэтому в пределах шкалы «одобрение-неодобрение» имеют место такие эмоции, как ненависть, осуждение, презрение, насмешки. В ходе сравнительного анализа устанавливаются определенные сходства, характеризуются мировоззрение, жизнедеятельность и опыт, традиции и обычаи каждого этноса. В результате подчеркивается, что оценочные, эмоциональные и стилистические компоненты в составе фразеологического значения усиливают прагматический потенциал фразеологизмов, определяют коммуникативные функции, а национально-культурный компонент – когнитивные функции фразеологизмов.

Ключевые слова: квалитативная семантика, лингвоиндикаторы, фразеологическое значение, внутренняя форма, коммуникативно-когнитивная функция, фраземосемиозис.

Автор туралы мәлімет:

Колпенова А.К. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 2-курс докторанты, Астана, Қазақстан.

Kolpenova A.K. – 2nd year Ph.D. student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

И.Н. Новгородов¹А.И. Яковлев²К.М. Яковлева²¹ФИЦ «Якутский научный центр Сибирского отделения
Российской академии наук», Якутск, Россия²Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова», Якутск, Россия

*Автор для корреспонденции: i.n.novgorodov@mail.ru

Язык, праздник ыһыах и гаплотип как показатели идентичности якутов в динамике культурного ландшафта Якутии: XIV-XXI вв.

Аннотация. На фоне процессов научно-технической революции и глобализации много внимания уделяется рискам и фобиям быстро изменяющегося современного мира и месту человека, коренного общества в нём. Указанные явления обнаруживаются и в Российской Федерации, а также в её субъектах, в том числе и в Республике Саха (Якутия). В Якутии происходят различные очевидные материальные изменения, которые требуют пристального внимания. Главным вопросом нашей статьи выступает проблема: если происходит изменение культурного ландшафта у якутов, то приводит ли это к изменению их идентичности? В обсуждении использованы данные междисциплинарного подхода: антропология, лингвистика, генетика. Используются методы: сравнительной лингвистики, популяционно-статистической генетики, включенное наблюдение, глубинное интервью и интерактивный диалог антропологии.

Якуты мигрировали с юга на север, произошло коренное изменение культурного ландшафта с южного на северный. Значительное изменение культурного ландшафта в Якутии происходит, начиная с 1950-х гг., что приводит к изменению идентичности у отдельной, довольно скромной части якутов, проявляющееся прежде всего в языке, то есть в смене родного якутского языка на русский. Вместе с тем, начиная с 1991 г., происходит возрождение и ревитализация традиционной культуры саха. Изменения генетического содержания якутов в виде набора гаплотипов не происходит. Обнаружение единственного преобладающего гаплотипа (как конструктивного элемента идентичности) N1c1 у 93 % якутов свидетельствует о чрезвычайной генетической устойчивости саха, несмотря на продолжительные контакты с русским народом, начиная с XVII века.

Авторы приходят к выводу, что вместе со значительной трансформацией культурного ландшафта с XIV по XXI в. происходит изменение идентичности у незначительной части якутов. Вместе с тем развитие якутской идентичности выявляется в культуре в виде ревитализации традиционных праздников, обрядов, верований, фольклора и т.п., а также в появлении якутского кино. Наиболее консервативным элементом идентичности якутов выступает генетическое содержание в виде однообразного гаплотипа, а не набора различных гаплотипов, что свидетельствует об отсутствии изменений в этой сфере.

Ключевые слова: якуты, культурный ландшафт, идентичность, язык, верования, праздник, ыһыах, гаплотип.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-79-91>

Введение

На фоне процессов научно-технической революции и глобализации изучение идентичности различных народов является актуальным. В частности, много внимания уделяется месту коренных народов в Российской Федерации, в том числе титульному народу Республики Саха (Якутия) – якутам.

Саха – народ Северо-Востока Евразии, живущий в бассейне рек Лена, Анабар, Оленёк, Яна, Индигирка, Алазея и Колыма. Численность народа по результатам переписи 2010 г. в РФ составляет 478085 человек. Якуты проживают в экстремальных климатических условиях вечной мерзлоты и годовой температурной амплитуды более 100 градусов по Цельсию.

Мы сконцентрировали своё внимание на культурном ландшафте и идентичности якутов.

Понятие «культурный ландшафт» достаточно широкое. Исследователи считают, что культурный ландшафт есть результат взаимодействия человека и природы. В рамках нашего проекта понятие «культурный ландшафт» будет опираться на работы Ю.А. Венедина, а именно: культурный ландшафт как объект наследия [Vedenin, Kuleshova, 2001].

Вопросы идентичности рассмотрены в монографиях ведущих российских ученых, например, В.А. Тишкова [Тишков, 2013], Ю.В. Попкова [Попков и др. 2003], Д.Г. Брагиной [Брагина, 2016]. В этих трудах описываются механизмы и алгоритмы идентичности. Известно, что под понятием «идентичность» понимается отношение человека себя к определенным общностям (политическим, социальным, профессиональным, культурным, языковым, этническим, генетическим, религиозным и т.п.). Конструктивными элементами идентичности популяций *homo sapiens*, кроме языка, религии, расового типа могут являться: самосознание, самоназвание, культура (понимаемая как совокупность специфических человеческих способов сознательной деятельности и её результатов, выраженная обычаями, обрядами, праздниками, типом хозяйства (охота и т.п.), образом жизни

(осёдлый, кочевой, полукочевой), формами орудия труда, одежды и др.) [Садохин, 2005: 151-163], генотип (гаплогруппа, гаплотип, примеси), рассматриваемые в совокупности. Включение данных генетики предопределяет новизну в изучении идентичности якутов. Одни из указанных элементов более подвижны, так как сама по себе человеческая культура находится в зависимости от адаптации к изменяющимся природным условиям и социальным явлениям. Однако сам по себе человек, его биологическая сущность более стабильны по отношению к его культуре, поскольку зависят от законов эволюции биологических видов. В последнем случае, с точки зрения популяционной генетики, мы можем иметь дело с разнообразием гаплотипов и их субкладов, которые являются необходимым атрибутом каждого этноса как носителя идентичности.

Целью исследования является изучение влияния культурного ландшафта на конструктивные элементы идентичности якутов – язык, гаплотип, выдающийся праздник *ыһыах* – взятых в совокупности.

Материалы и методы

В исследовании был использован авторский материал, а также опубликованные источники, охватывающие период развития Якутии: начиная с XIV века по настоящее время.

При обсуждении идентичности якутов мы используем междисциплинарный подход, включающий сравнительно-историческое языкознание, генетику, антропологию.

О сравнительно-историческом языкознании имеются многочисленные сведения в различных трудах прошлого и настоящего. Широко используются методы: сравнительный, ареальный, типологический. Сравнительно-историческое языкознание тесно связано с историей конкретного народа. Последняя обычно изучается по письменным источникам, данным археологии и антропологии, но в самом языке запечатлены факты доисторических связей носителя конкретного языка.

Однако все данные об обществе находились и находятся в постоянно текущем состоянии, в постоянном движении в зависимости от изменяющихся конкретных материальных, биологических, культурных и иных условий жизнедеятельности популяций *homo sapiens*. Но вместе с тем в нём самом имеется область, где все его данные, связанные с его прошлым, остаются в неизменном виде. Этой областью является его генофонд. Изучением этой сферы человека занимается популяционная генетика, обладающая своим популяционно-статистическим методом и процедурой исследования в отборе доноров, согласно данным языкознания и этнологии, в целях установления гаплотипа, гаплогруппы, примесей. При сборе полевого материала использован ряд основных методов современной антропологической науки: включенное наблюдение, глубинное интервью и методы интерактивного диалога. Главным критерием при антропологическом анализе, обобщении, изложении фактического материала для написания этой статьи выступают классические принципы историзма, системный подход в освещении изучаемой проблемы.

Обсуждение

В Якутии обнаруживается несколько периодов развития культурного ландшафта, повлиявшие на организацию якутов: 1) XIV – XVI вв. 2) XVII – XX вв. 3) 1917 – 1950 гг. 4) 1950-е гг. – 1990 г. 5) 1991 г. по настоящее время.

Период XIV – XVI вв. Известно, что традиционная якутская культура произошла от пратюркской на юге. Пратюрки имеют много сходств в культуре с древнейшими народами южной Сибири – скифами и хунну. Через посредство пратюркской цивилизации у якутов обнаруживаются материальные и духовные параллели с культурой скифов и хунну.

В связи с движением предков якутов с юга на север происходит коренное изменение южного культурного ландшафта на экстремальный северный. В этот период начинается освоение края якутами, мигрировавшими компактной массой. Начинается адаптация к

северному культурному ландшафту. Осуществляется сочетание присваивающих и производящих типов жизнеобеспечения в виде собирательства, рыболовства, охоты, оленеводства, скотоводства, коневодства. Происходит широкомасштабное развитие якутских технологий железного века. Более детальное представление в этих событиях можно получить в публикации [Яковлев 2014: 37, 38].

Период XVII – начало XX вв. Этот период состоит из двух подпериодов: 1) XVII – первая половина XIX вв.; 2) конец XIX до начала XX вв., предопределённых политическими, экономическими и социальными условиями. Несколько подробнее о событиях этого времени можно ознакомиться в публикации [Яковлев 2014: 38, 39].

В XVII веке в Якутии появляются казаки и начинается широкомасштабное взаимодействие якутов с ними. Возникает земледелие, происходит освоение техники и финансовой системы, осуществляется каменное строительство. С конца XIX века возникает золотодобыча и кредитно-денежная система. Осуществляются электрификация и телефонизация, почтовая и телеграфная связь, печать. Появляются речной пароходный транспорт, звероводство и птицеводство, овощеводство, вводится генплан в городах Якутии.

В начале XX века мы наблюдаем базовые черты городского культурного ландшафта, которые существуют и в XXI веке.

Немаловажным фактом является то, что город Якутск становится столицей, где вопросы Якутской области Иркутской губернии Российской империи решает гражданский губернатор. Также начинает работать Степная Дума, закладывающая основы для якутского самоуправления. Это время частной собственности на землю, которая принадлежала царю Российской Империи на всей её территории. В целях сохранения самодержавия якутяне принимают участие в Первой мировой войне. Необходимо отметить, что якуты были освобождены от массовой мобилизации в действующую царскую армию, так как они были заняты поставками в казну пушнины и мамонтовой кости, на золотые прииски –

мяса, молока, рыбы, и, непосредственно участвуя в добыче золота, выполняли задачи государственной повинности в условиях войны.

Период 1917 – 1950 гг. Великая Русская революция 1917 г. коренным образом меняет жизнь как сельских жителей, так и городских. Происходит изменение отношения к земле, если ранее она принадлежала в рамках частной собственности царю России, то в это время она стала общественной, социалистической по форме, что повлекло коренное изменение всех сторон жизни народов России. После Февральских событий 1917 г. весь чиновничий аппарат царской России, политические ссыльные, часть горожан, специалисты выезжают в Центральную часть России. После прихода большевиков в октябре 1917 г. в Якутии, находящейся в условиях экономической, политической неразберихи, начинается гражданская война, очаги которой затухают на Севере Якутии в 1928 г. События 1917 г. коренным образом ломают структуру старой повседневной жизни скотоводов, оленеводов, а также жизнь городских обывателей, которые освобождаются от оков самодержавия. 27 апреля 1922 г. образована ЯАССР в составе РСФСР. В этот период важной силой, влияющей на культурный ландшафт, является фактор внутренней миграции, население города Якутска увеличивается в разы, например, если в 1917 году численность населения составляла 7 тысяч человек, то в 1939 г. она увеличилась до 57 тысяч человек. Основной миграционной силой, развивающий столичный город края, помимо внутренних мигрантов из села, являются кадровые мигранты, которые направляются или переезжают добровольно в новую Советскую Автономную Республику. Возникают всеобщая грамотность, высшее образование и здравоохранение, радиовещание, перерабатывающая, легкая и пищевая промышленность, автомобильный, авиационный и морской транспорт. Организован филиал академии наук СССР, развиваются различные виды национального искусства и спорта. Якуты, как и все народы СССР, участвуют и побеждают во Второй мировой войне. Наряду с

новыми проявлениями в жизни у якутов остаются традиционные виды хозяйства в виде коневодства, животноводства, оленеводства, охоты и рыболовства. В это время проявляется особенность влияния якутской традиционной культуры на ландшафт. Речь идёт о рыболовстве, отлове карасей, специально разводимых в близлежащих озёрах. Последние могут быть искусственного происхождения и образованы путём сооружения канала для стока естественного водоёма в алаас (“поле, окружённое лесом”).

Период 1950-е гг. – 1990 г. Вплоть до 50-х годов XX века г. Якутск, по сути, не сильно отличался от крупных сёл Якутии. К главным отличиям можно отнести крупные площади, широкие улицы, церкви и монастыри, где в основном жили чиновники и купцы различного уровня и гильдии. Что же касается сельской местности, отметим, что становление современного сельского культурного ландшафта начинается с процесса поселкования с конца 50-х годов XX века. В это время из отдельных алаасов, где находились несколько семей и имелись колхозы, начали формировать одно поселение, в первую очередь в местах, где была удобная площадка для посадки самолёта или выгрузки речных барж. Здесь строятся школы, больницы, новые фермы для совхозов, животноводческие комплексы, начинается планирование расположения улиц, домов и дворовых построек. Используются современные методы и материалы – шифер, облицовочный лист, появляются в наслехах пилорамы. В это время отмечаются приход ж/д транспорта, развитие крупномасштабной горнорудной промышленности, а также телевидения и спутниковой связи в Якутии. Кульминационным событием этого времени становится декларация государственного суверенитета Якутской-Саха ССР от 27 сентября 1990 г. Земля, её недра, воды, леса, растительный и животный мир, другие природные ресурсы, воздушное пространство и континентальный шельф на территории республики являются её исключительной собственностью. При этом указывается, что основу экономиче-

ской системы Якутской – Саха ССР составляют многообразные формы собственности, включая частную и интеллектуальную собственность. Это привело к тому, что в Якутии республиканские власти стали выделять все больше средств на социальную жизнь. Например, ремонт старых и строительство новых дорог, что в свою очередь отражается на культурном ландшафте якутского села. Оно получает новое обличье – вместо серых крыш из шифера ландшафт обогащается разноцветным профилированным листом, заборы делают из металла и профилированного листа, каждый двор имеет спутниковую антенну. В отдельных деревнях появляются солнечные батареи, солнечный подогрев воды. Кардинально повседневную жизнь селян меняет появление в селе газопровода. Частные владельцы строят двух- трехэтажные дома с большими окнами из стеклопакета, благоустроенные, с разнообразной планировкой и значительным увеличением жилых и нежилых площадей. Изменения касаются и муниципального строительства. Происходит масштабное строительство благоустроенного каменного жилья и школы, как на намывных грунтах в 202 мкр. г. Якутска. В сельской местности строятся каменные школы, больницы, многопрофильные дома культуры, в которых находятся сельская администрация, почта, библиотека и сельский клуб. Все это свидетельствует об отрыве от традиционного образа жизни якутов – отгонного *алаасного* скотоводства. Но, невзирая на отступление от традиций, сохраняется частное животноводство и коневодство, осуществляются охота и рыболовство, продолжается оленеводство. В культурном пространстве якутского села традиционные элементы присутствовали всегда. К ним относились обрядовые ритуальные *сэргэ* ‘коновязь’, *отох* ‘родовые места, ныне оставленные’, захоронения шаманов и иные сакральные места.

Период 1991 г. – настоящее время. Начало современного культурного ландшафта якутов мы предполагаем с начала 90-х гг., когда все сферы человеческого взаимодействия начинают меняться после распада Советского Союза.

Якутская – Саха ССР в 1991 г. была переименована в Республику Саха (Якутия). Была принята Конституция Республики Саха (Якутия) её Верховным Советом 4 апреля 1992 года. Политические, экономические изменения привели к тому, что пройдя через кризис 90-х гг., в Якутии республиканские власти вновь стали выделять все больше средств на социальную жизнь. Продолжено массовое строительство многоэтажного благоустроенного жилья, например, освоение 203 мкр. в г. Якутске на намывных грунтах, снос ветхого и аварийного жилья. Приходит трубопроводный транспорт, развиваются судостроение, мобильная связь, интернет, различные мессенджеры. Возникает якутское кино, ставшее уникальным явлением якутской идентичности в российском киноискусстве. Появляется якутская наука, изучаются проблемы искусственного интеллекта и генетических биотехнологий. Развивается этнический туризм. Происходит акклиматизация овец, калмыцких коров, яков, овцебыков и бизонов для создания плейстоценового парка для восстановления высокопродуктивных пастбищных экосистем в Арктике и борьбы с изменением климата. Внедряется система круглогодичного тепличного комплекса для овощеводства, созданы высокотехнологичные предприятия по переработке дикоросов. Вместе с тем у якутов сохраняются традиционные виды хозяйства в виде коневодства, животноводства, оленеводства, охоты и рыболовства и развиваются традиционные верования. Устанавливается верховенство законов Российской Федерации на всей её территории. Согласно статье 9 Конституции Российской Федерации земля и другие природные ресурсы могут находиться в частной, государственной, муниципальной и иных формах собственности.

Как показал анализ, культурный ландшафт Якутии и якутов претерпел коренные изменения с XIV по XXI век. Обсуждение вопросов развития якутов с XIV по XXI вв., с учетом трансформации культурного ландшафта, можно провести на базе конструктивных элементов идентичности: язык и ДНК (гаплотип, генетическая примесь), а также данных по празднику *Ыһыах*, взятых в совокупности.

Период XIV – XVI вв. В XIV в. якуты компактной массой мигрируют в Центральную Якутию с юга. У якутов не происходит изменение идентичности в связи с миграцией в новые северные места проживания в междуречье Лены и Алдана, они называли и продолжают называть себя этнонимом *сах*, который сохранился в фольклоре, отражающем время до прихода русских в Якутию. Этноним *сах* своеобразно отражается у окружающих якутов средневековых народов, например, монгольских и тунгусо-маньчжурских. Первые называют якутов *яхад* и *дзахын улас*, последние – *яко* [Новгородов 2009].

С точки зрения лингвистики языковая ситуация у якутов в прошлом была неоднозначна. Так, обнаруживаются следы якутско-монгольского на юге (циркумбайкальский регион) и якутско-эвенкийского двуязычия на севере (центральная Якутия). Однако это не привело к утрате родного тюркского языка у якутов, который обогатился монголизмами и эвенкизмами. Адаптация указанных заимствований свидетельствует о том, что конструктивные признаки, ядро якутского языка сформировались задолго до XIV в., то есть до движения предков якутов в Якутию.

О происхождении якутской народности на юге и её развитии в центральной Якутии свидетельствуют материалы якутского языка и его диалектной системы. Якутский язык, несомненно, тюркского происхождения и является идиомой тюркского праязыка [Щербак 1994: 12, 41, 42]. Его диалектные особенности сложились на юге в результате контактов с языком древних уйгуров [Новгородов 2019]. В центральной Якутии происходит конвергенция акающих и окающих диалектов [Иванов 2016: 291].

Была установлена идентичность якутов по генетическим данным [Pakendorf et al. 2006; Крюбези, Алексеев 2012 : 201, 204]. Так, был обнаружен гаплотип N3 (N1c1) в виде модифицированного субклада N1c1a1a у современных и средневековых мужчин-якутов. Причем у первых идентичность гаплотипа составляет 93 % из всего репрезентативного материала

доноров, что свидетельствует о едином основателе и чрезвычайной генетической устойчивости якутов несмотря на продолжительные контакты с русским народом начиная с XVII века. Была установлена уникальная генетическая примесь якутов (*сах*), которая свидетельствует об их ранних связях с народами южной Сибири и Монголии [Pugach et al. 2016]. Примечательно, что гаплотип N3 (N1c1) прослеживается и у народов южной Сибири.

Данные по верованиям якутов, почерпнутые из фольклора, свидетельствуют об их политеизме (тенгрианстве), имеющем параллели у народов южной Сибири.

Идентичность якутов можно проследить и на празднике поклонения божествам *ыһыах*, который имеет параллели у народов южной Сибири. Якутский *ыһыах* не имеет в силу объективных причин прямых фиксаций в археологии, однако он отмечается в фольклоре. Первый *ыһыах* был проведен Элэй Боотуром, одним из легендарных прародителей якутов, до прихода русских в Якутию. Места проведения *ыһыахов* в это время были органично связаны с природным ландшафтом, в частности с *алаасом*.

Эти обстоятельства свидетельствуют о том, что якутская народность, её идентичность, сформировались ранее на юге до XIV в.

Период XVII – XX вв. Идентичность якутов в это время подтверждается не только археологическими, филологическими и генетическими данными, но и прямыми свидетельствами письменной истории.

С точки зрения демографии численность мужчин якутов была 1530 человек в 1648-1649 гг. [Башарин 2003 : 56].

Интересна языковая ситуация в Якутии, возникают языковые контакты якутов и русских. Последние впервые о *сах* на севере узнали от монгольских народов, о чем свидетельствует этноним *якут*. Якутский язык стал языком межнациональных связей в Восточной Сибири, отмечается русско-якутское двуязычие. В замечательном труде О.Н. Бётлингка «О языке якутов» осуществлена фиксация его особенностей. Этот же автор впервые создал литературный язык якутов.

Сохраняются традиционные верования якутов. Практически у всех исследователей этнографов, изучавших Сибирь [Серошевский 1993; Маак 1994], отмечается праздник *Ыһыах*. Только одно это свидетельство позволяет нам утверждать о сохранении традиционных верований якутов.

1917 – 1950 гг. Якутская идентичность была усилена образовательными процессами, например, ликвидацией всеобщей безграмотности и формированием якутской интеллигенции – людей с высшим образованием, влиявших на политическую и экономическую жизнь края. Вместе с тем наблюдаются процессы отказа от традиционных верований как элемента духовной культуры предшествующих периодов развития, формируется массовый атеизм.

Якутский язык стал государственным языком наряду с русским и внедрён в делопроизводство и сферу образования ЯАССР. Языковая ситуация у якутов изменяется, интенсивно развивается якутско-русское двуязычие. В этой связи заметим, что у якутов двуязычие выступает естественной реакцией и сопутствующим явлением в окружающей языковой ситуации в том или ином регионе в данное время.

Наличие якутоязычного населения в составе городского населения, однако, не означало наличие специального места в черте городов и сел Якутии специального места для проведения традиционного летнего праздника. *Ыһыах* проводился или в сельской среде, или в отдельных местностях вокруг г. Якутска или же в близлежащих деревнях в открытом поле.

1950-е гг. – 1990 г. Значительным событием стала декларация государственного суверенитета ЯСССР, которая повлекла усиление идентичности якутов и народов Якутии.

Особенностью языковой ситуации является то, что якутско-русское двуязычие приобретает значительный размах, тем не менее это не привело к исчезновению родного языка. Традиционные верования наблюдаются в отдельных проявлениях, например, кормление духа огня, почитание священных мест, кото-

рые обозначаются завязываем *салама* на деревьях.

Ыһыах проводился как в 1917 – 1950 гг. в отдельных местностях вокруг Якутска или же в близлежащих деревнях в открытом поле. В этот период в сельских условиях как раз и появляются современные места проведения традиционного обрядового праздника *Ыһыах*. В связи с исторической конъюнктурой советской эпохи праздновать обрядовый религиозный праздник в открытую было запрещено. Празднование *Ыһыах* проводилось в парке культуры и отдыха в деревнях, завуалировано, скорее, как отчетные собрания колхозов, спартакиады, праздник или фестиваль лета и т.д., то есть не несли конкретно религиозной и обрядовой нагрузки.

1991 г. – настоящее время. Происходит возрождение и ревитализация традиционной культуры народов Якутии. В это время идентичность якутов можно рассматривать как реакцию на процессы научно-технической революции и глобализации.

Якутский язык стал государственным языком Республики Саха (Якутия) наряду с русским. Для якутов родной язык является важнейшим элементом идентичности, которая находит государственную поддержку в виде статьи 46 Конституции: государственными языками Республики Саха (Якутия) являются язык саха и русский язык. Языки коренных малочисленных народов Севера являются официальными в местах компактного проживания этих народов.

Прилагаются усилия общественности и государства для развития системы подготовки специалистов и аттестации кадров, которая должна обеспечивать выполнение статьи 46 основного закона Республики Саха (Якутия), включающую и диссертационный совет по якутскому языку. Совет является высшим уровнем в иерархии системы подготовки и аттестации специалистов для научной и образовательной сферы; рекомендует органу государственной власти присуждение учёной степени; осуществляет научное и кадровое обеспечение государственного языка. Следу-

ет отметить, что в последнее время, в связи с невозможностью функционирования совета при ФГБУН ФИЦ «ЯНИЦ СО РАН» начиная с осени 2021 г., а также планов по его закрытию в 2022 г., наблюдается отсутствие защиты диссертаций на соискание ученой степени кандидата и доктора филологических наук по специальности 10.02.02 - «Языки народов Российской Федерации (якутский язык)» в г. Якутске. Нужно отметить, что и ранее происходили перебои в работе совета. Вследствие этого время от времени прекращалось систематическое широкомасштабное обновление докторов и кандидатов наук для предприятий науки и высшего образования, то есть тех организаций, где готовятся кадры для общеобразовательных школ, среднего специального образования, детских дошкольных учреждений и различных областей общественной жизни якутов. Из-за указанных процессов обнаруживается отрицательная динамика в виде утраты идентичности: 5,5% якутов считают родным языком русский [Алексеев и др. 2012, с. 131]. 71959 (15,05%) якутов не владея родным языком, но понимая его, говорят на русском. Следовательно, происходят процессы размывания сущности государственности Республики Саха (Якутия), которая закреплена в Конституции в статье 1, часть 1: «Республика Саха (Якутия) является демократическим правовым государством, основанным на праве народа на самоопределение» и часть 2: «Республика Саха (Якутия) имеет свою территорию, население, Конституцию и законодательство, систему органов государственной власти, а также государственные символы и государственные языки». Заметим, что статьи Конституции имеют силу обязательного исполнения. В решении насущной проблемы совета в г. Якутске необходимо объединение усилий политического руководства Республики Саха (Якутия) и лингвистов, неравнодушных к судьбам якутского языка, а также представителей бизнеса и общественности, стремящихся к процветанию якутской культуры. Несмотря на имеющиеся трудности якутский язык активно функционирует в

традиционных верованиях и хозяйстве: животноводство, коневодство, собирательство, охота и рыболовство. Так как жизнедеятельность значительной части якутов происходит в условиях городской и промышленной цивилизации, то язык используется в политике, науке, искусстве, литературе, образовании, добывающей промышленности, транспорте, юриспруденции, средствах массовой информации и т.п. Для того, чтобы якутский язык функционировал как государственный необходимо проведение научных исследований, в том числе фундаментальных, способствующих развитию идентичности.

Языковая политика осуществляется не только в отношении языков, указанных в Конституции Якутии, но и в отношении английского языка, который признан рабочим языком согласно Указа Президента РС (Я) М.Е. Николаева № 931 «Об объявлении английского языка рабочим языком Республики Саха (Якутия)» от 27 декабря 1999 г. Английский язык внедряется во всю систему образования, но в этом направлении успехи довольно скромные. В Якутии отсутствует массовое якутско-английское двуязычие по сравнению с якутско-русским.

В постсоветский период происходит восстановление связей между культурой и верованиями. В 90-е годы XX века, переживая религиозный ренессанс, деятели якутской гуманитарно-творческой интеллигенции предпринимают усилия по возрождению традиционных религиозных воззрений якутов в модернизационном варианте, в направлении таких этнических форм верований, как, например, “*Кут-сүр*”, “*Айыы*”, “*Танара*” (“культ неба”). В XXI в., из-за научно-технической революции, ускорения процесса глобализации, наблюдается ответная реакция среди коренных народов Якутии, которые начинают производить новые формы культурной идентичности, опираясь на традиции, самобытные религиозные воззрения, создавая новые формы культуры [Брагина 2016].

На современном этапе тема *ыһыах* не теряет своей актуальности [Романова 2012].

В этот же период *ыһыах* возрождается как национальный обрядовый праздник. Но в связи с экономическими трудностями периода, частичной неготовности населения отойти от “спартакиадного”, “фестивального” формата, *ыһыах* проводился, в парках культуры и отдыха, на площадях и стадионах. Каноничным для современных *ыһыах* по своей пространственной организации к концу XX века становится “*Ыһыах Туймаады*” в г. Якутске, в местности *Ус Хатын*. Выбор места был не случаен, согласно некоторым преданиям, Элэй, один из предков якутов, устроил первый *ыһыах* на священной равнине *Ус Хатын*, расположенной в долине Туймаада.

Заключение

Культура якутов является одним из примеров взаимовыгодного «сотрудничества» природы и человека в экстремальных климатических условиях. Данное явление находит отражение в якутской культуре как способе жизнеобеспечения.

Якуты мигрировали с юга на север, а именно, в центральную Якутию в XIV в. компактной массой. В этой связи у якутов произошло коренное изменение культурного ландшафта с южного на северный. В новых местах первоначально влияние на ландшафт осуществлялось традиционным животноводческим, охотничьим и рыболовецким хозяйством. Влияние на ландшафт значительно усилилось в результате присоединения Якутии к Российскому государству в XVII в.

Значительное изменение культурного ландшафта в Якутии происходит, начиная с 1950-х гг. и приводит к изменению языка как конструктивного элемента идентичности якутов: 5,5% якутов считают родным языком русский; 71959 (15,05%) якутов аудируют родной язык, но говорят на русском. Вместе с тем заметим, что у якутов двуязычие выступает естественной реакцией и сопутствующим явлением в окружающей языковой ситуации в том или ином регионе в данное время, ср. следы средневекового якутско-монгольского в циркумбайкальском регионе, якутско-эвен-

кийского в центральной Якутии билингвизма у предков саха, стремление изучить английский язык до состояния двуязычия.

Вместе с тем, начиная с 1991 г., происходит возрождение и ревитализация традиционной культуры саха в виде праздников, обрядов, верований, фольклора и т.п., особое место в этом ряду занимает праздник *ыһыах*. Также возникает якутского кино, являющееся новым показателем идентичности якутов. Указанные конструктивные элементы идентичности якутов и её проявление можно рассматривать как реакцию на процессы научно-технической революции и глобализации.

Изменения генетического содержания якутов в виде набора гаплотипов не происходит. Обнаружение единственного преобладающего гаплотипа (как конструктивного элемента идентичности) N1c1 у 93 % якутов свидетельствует о чрезвычайной генетической устойчивости саха, несмотря на продолжительные контакты с русским народом, начиная с XVII века.

Авторы приходят к выводу, что вместе со значительной трансформацией культурного ландшафта с XIV по XXI вв. происходят изменения идентичности у отдельной, довольно скромной части якутов, проявляющиеся прежде всего в языке, то есть в смене родного якутского языка на русский. Вместе с тем развитие якутской идентичности выявляется в культуре в виде ревитализации традиционных праздников, обрядов, верований, фольклора и т.п., а также в появлении якутского кино. Наиболее консервативным элементом идентичности якутов выступает генетическое содержание в виде однообразного гаплотипа, а не набора различных гаплотипов, что свидетельствует об отсутствии изменений.

Предпринятое исследование, произведённое на базе языка, гаплотипа и самого выдающегося праздника популяции *ыһыах*, позволяет более точно устанавливать изменение идентичности традиционных обществ в условиях произошедшей миграции, существенного и значительного изменения культурного ландшафта, современной научно-технической революции и глобализации.

Список литературы

1. Алексеев Н.А. и др. (ред.). Якуты (Саха). – М.: Наука, 2013.
2. Башарин Г.П. История аграрных отношений в Якутии: в 2 т. / Отв. ред. Иванов В.Н. Т.1. Аграрные отношения с древних времен до 1770-х г. – М.: Арт-Флекс, 2003.
3. Брагина Д.Г. Трансформация традиционной культуры якутов. – Новосибирск: Наука, 2016.
4. Иванов С.А. Образование диалектной системы якутского языка. Рукопись – Якутск, 2016.
5. Крюбези Э., Алексеев А.Н. (ред.) Мир древних якутов: опыт междисциплинарных исследований (по материалам саха-французской археологической экспедиции) / Под ред. Эрика Крюбеза и Анатолия Алексеева. – Якутск: Издательский дом СВФУ, 2012.
6. Маак Р.К. Вилюйский округ Якутской области. 2- изд. – Москва: АО «ЯНА», 1994.
7. Новгородов И.Н. О гипотезе языковых контактов якутов и эвенков в раннем средневековье в связи с этнонимом саха (якут) // Восток. Афро-Азиатские общества: история и современность. – 2009. – № 2. – С. 105-107.
8. Новгородов И.Н. Сходства и различия устойчивого словарного фонда древнеуйгурских памятников и якутского языка // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики: гуманитарные науки. Научные технологии. – 2019. – № 10. – С. 153-159.
9. Попков Ю. В., Костюк В. Г., Тутужекова В. Н. Этносы Сибири в условиях современных реформ (социологическая экспертиза). – Новосибирск: Нонпарель, 2003 г.
10. Романова Е. Н. Священные места Якутии: традиции и современность // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2012. – №.3 (37) – С.309-316.
11. Садохин, А.П. Этнология: учебник. 2-е издание переработанное и дополненное. – М., Гардарики. – 2005. – 287 с.
12. Серошевский В.Л. Якуты: Опыт этнографического исследования. 2- изд. – Москва: РОССПЭН, 1993.
13. Тишков В.А. Российский народ. История и смысл национального самосознания. М.: Наука, 2013.
14. Щербак А.М. Введение в сравнительное изучение тюркских языков. – Санкт-Петербург: Наука, 1994.
15. Яковлев А.И. Основные этапы становления культурного ландшафта Якутии. В кн.: Тенденции формирования науки нового времени: сборник статей Международной научно-практической конференции. 27-28 декабря 2013 г.: в 4 ч. Ч.3 / Отв. ред. А.А. Сукиасян. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2014. – 346 с.
16. Pakendorf B., Novgorodov I.N., Osakovskij V.L., Danilova A.P., Protodiakonov A.P., Stoneking M. (2006). Investigating the effects of prehistoric migrations in Siberia: genetic variation and the origins of Yakuts // Human Genetics. Vol. 120 – P. 334-353.
17. Pugach I., Matveev R., Spitsyn V., Makarov S., Novgorodov I., Osakovsky V., Stoneking M., Pakendorf B. (2016). The complex admixture history and recent southern origins of Siberian populations // Molecular Biology and Evolution. Vol. 33, Issue 7, – P. 1777–1795.
18. Vedenin Y.A., Kuleshova M.E. Cultural landscape as the object of cultural and natural heritage. // Известия Российской академии наук. Серия географическая. – 2001. – № 1. С. 7-14.

References

1. Alekseev N.A. and others (ed.). Yakuty (Saha). [The Yakuts (Sakha)] (Nauka, Moscow, 2013). [In Russian]
2. Basharin G.P. Istoriya agrarnykh otnoshenij v Yakutii: v 2 t. [A history of agrarian relations in Yakutia: in 2 volumes]. Vol.1. Agrarnye otnosheniya s drevnih vremen do 1770-h g. [Agrarian relations from ancient times to the 1770s] Ed. Ivanov V.N. (Art-Flex, Moscow, 2003). [In Russian]
3. Bragina D.G. Transformaciya tradicionnoj kul'tury yakutov [Transformation of the traditional culture of the Yakuts] (Nauka, Novosibirsk, 2016). [In Russian]
4. Ivanov S.A. Obrazovanie dialektnoj sistemy yakutskogo yazyka. Rukopis' [Formation of the dialect system of the Yakut language. Manuscript] (Yakutsk, 2016). [In Russian]
5. Krubezi E., Alekseev A.N. (ed.) Mir drevnih yakutov: opyt mezhdisciplinarnyh issledovanij (po materialam saha-francuzskoj arheologicheskoj ekspedicii) [The world of the ancient Yakuts: the experience

of interdisciplinary research (based on the materials of the Sakha-French archaeological expedition). Ed. Eric Krubeza and Anatoly Alekseev] (NEFU Publishing House, Yakutsk, 2012). [In Russian]

6. Maak R.K. Vilyujskij okrug YAKUTSKOJ oblasti. [Vilyui district of the Yakutsk region. 2nd ed. (JSC «YAN», Moscow, 1994). [In Russian]

7. Novgorodov I.N. O gipoteze jazykovyh kontaktov jakutov i jevenkov v rannem srednevekov'e v svyazi s jetnonimom saha (jakut) [On the hypothesis of linguistic contacts between Yakuts and Evenks in the early Middle Ages in connection with the ethnonym Sakha (Yakut)], Vostok. Afro-Aziatskie obshchestva: istoriya i sovremennost' [East. Afro-Asian Societies: History and Modernity], 2, 105-107 (2009). [In Russian]

8. Novgorodov I.N. Shodstva i razlichija ustojchivogo slovarnogo fonda drevneuygurskikh pamjatnikov i jakutskogo jazyka [Similarities and differences of the Leipzig-Jakarta list of the ancient Uigur monuments and the Yakut language], Sovremennaya nauka: aktual'nye problemy teorii i praktiki: gumanitarnye nauki. Nauchnye tekhnologii [Modern Science: actual problems of theory and practice: humanities. Scientific technologies], 10, 123-159 (2019). [In Russian]

9. Popkov Yu. V., Kostyuk V. G., Tuguzhekova V. N. Etnosy Sibiri v usloviyah sovremennykh reform (sociologicheskaya ekspertiza) [Ethnicities of Siberia in the context of modern reforms (sociological expertise)] (Nonparel, Novosibirsk 2003). [In Russian]

10. Romanova E. N. Svjashennye mesta Jakutii: tradicii i sovremennost' [Sacred places of Yakutia: traditions and modernity], Problemy istorii, filologii, kul'tury. [Problems of history, philology, culture], 3 (37) 309-316 (2012). [In Russian]

11. Sadokhin A.P. Etnologiya: uchebnik. 2-e izdanie pererabotannoe i dopolnennoe [Ethnology: textbook. 2nd edition revised and enlarged] (Gardariki, Moscow, 2005, 287 p.). [In Russian]

12. Seroshevsky V.L. Yakuty: Opyt etnograficheskogo issledovaniya [The Yakuts: Experience of Ethnographic Research]. 2nd ed. (ROSSPEN, Moscow, 1993). [In Russian]

13. Tishkov V.A. Rossijskij narod. Istoriya i smysl nacional'nogo samosoznaniya [The Russian people. History and meaning of national identity] (Nauka, Moscow, 2013). [In Russian]

14. Shcherbak A.M. Vvedenie v sravnitel'noe izuchenie tyurkskikh yazykov [An introduction to the comparative study of the Turkic languages] (Nauka, St. Petersburg, 1994). [In Russian]

15. Yakovlev A.I. Osnovnye etapy stanovleniya kul'turnogo landshafta Yakutii. In the book: Tendencii formirovaniya nauki novogo vremeni: sbornik statej Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii [The main stages of the formation of the cultural landscape of Yakutia. In the book: Trends in the formation of science of modern times]. In 4 parts. Part 3 December 27-28, 2013. Ed. A.A. Sukiasyan (BashSU, Ufa, 2014, 346 p., p. 36-40). [In Russian]

16. Pakendorf B., Novgorodov I.N., Osakovskij V.L., Danilova A.P., Protodiakonov A.P., Stoneking M. Investigating the effects of prehistoric migrations in Siberia: genetic variation and the origins of Yakuts. Human Genetics, 120, 334-353 (2006).

17. Pugach I., Matveev R., Spitsyn V., Makarov S., Novgorodov I., Osakovsky V., Stoneking M., Pakendorf B. The complex admixture history and recent southern origins of Siberian populations. Molecular Biology and Evolution, 7 (33), 1777-1795 (2016).

18. Vedenin Y.A., Kuleshova M.E. Cultural landscape as the object of cultural and natural heritage. Izvestiya Rossijskoj akademii nauk. Seriya geograficheskaya [Proceedings of the Russian Academy of Sciences. Geographical series], 1, 7-14 (2001).

И.Н. Новгородов¹, А.И. Яковлев², К.М. Яковлева²

¹«Ресей Ғылым академиясының Сібір бөлімінің якут ғылыми орталығы» ФЗО, Якутск, Ресей

²М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс Федералды университеті, Якутск, Ресей

Тіл, ыһах мерекесі және гаплотип Якутияның мәдени ландшафты динамикасындағы якут бірегейлігінің көрсеткіштері ретінде: XIV - XXI ғасырлар

Аңдатпа. Ғылыми-техникалық революция және жаһандану үрдістері аясында тез өзгеріп жатқан заманауи әлемнің қауіптері мен фобияларына және ондағы адамның, байырғы қоғамның рөліне көп көңіл бөлінеді. Бұл құбылыстар Ресей Федерациясында, сондай-ақ оның субъектілерінде, соның ішінде Саха

(Якутия) Республикасында да кездеседі. Якутияда ерекше назар аударуды қажет ететін түрлі айқын материалдық өзгерістер орын алуда. Мақаланың басты мәселесі – якуттардың мәдени ландшафты өзгерсе, бұл олардың бірегейлігінің өзгеруіне әкеле ме деген сұрақ.

Якуттардың оңтүстіктен солтүстікке қоныс аударуымен байланысты, мәдени ландшафтта да түбегейлі өзгерістер болды. Якутияда 1950 жылдардан бастап мәдени ландшафттағы елеулі өзгерістер якуттардың жекелеген, біршама бөлігінің бірегейлігінің өзгеруіне, соның ішінде ең алдымен тілде, яғни жергілікті якут тілінің орыс тіліне ауысуына әкелді. 1991 жылдан бастап дәстүрлі саха мәдениетінің жандануы мен қайта өркендеуі жүріп жатыр. Якуттардың генетикалық мазмұнында гаплотиптер жиынтығы түрінде ешқандай өзгеріс жоқ. Якут халқының 93%-да N1c1 жалғыз басым гаплотипінің (бірегейліктің конструктивті элементі ретінде) анықталуы XVII ғасырдан бастап орыс халқымен ұзақ мерзімді байланысына қарамастан, сахалардың арнайы генетикалық тұрақтылығын көрсетеді. Авторлар XIV-XXI ғасырлардағы мәдени ландшафттың айтарлықтай өзгеруімен қатар якуттардың тек шағын бөлігінде бірегейліктің өзгеруі байқалады деген қорытындыға келеді. Сонымен қатар якут бірегейлігінің дамуы дәстүрлі мереке-лердің, әдет-ғұрыптардың, наным-сенімдердің, фольклордың т.б. қайта жандануы және якут киносының шығуы арқылы мәдениетте көрініс табады. Якут бірегейлігінің ең консервативті элементі түрлі гаплотиптер жиынтығы емес, біртектес гаплотип түріндегі генетикалық мазмұн болады, яғни бұл жағынан өзгерістің жоқтығын көрсетеді.

Түйін сөздер: якуттар, мәдени ландшафт, бірегейлік, тіл, наным-сенім, мереке, ыһах, гаплотип.

I.N. Novgorodov¹, A.I. Yakovlev², K.M. Yakovleva²

¹Federal Research Centre "The Yakut Scientific Center of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Yakutsk, Russia

²M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Russia

Language, holiday yhyakh and haplotype as indicators of Yakut identity in the dynamics of the cultural landscape of Yakutia: XIV - XXI centuries

Abstract. Against the background of the processes of the scientific and technological revolution and globalization, much attention is paid to the risks and phobias of the rapidly changing modern world and the place of man, the indigenous society in it. These phenomena are found in the Russian Federation, as well as in its constituent entities, including the Republic of Sakha (Yakutia). Various obvious material changes are taking place in Yakutia that require close attention. Goals and objectives of the study. The main question of our article is the problem: if there is a change in the cultural landscape of the Yakuts, does this lead to a change in their identity? Materials and methods. The discussion used the data of an interdisciplinary approach: anthropology, linguistics, genetics. Methods used: comparative linguistics, population-statistical genetics, participant observation, in-depth interviews and interactive dialogue of anthropology. Results. The Yakuts migrated from south to north, there was a radical change in the cultural landscape from the south to the north. A significant change in the cultural landscape in Yakutia has been taking place since the 1950s, which leads to a change in identity among a separate, rather modest part of the Yakuts, manifested primarily in the language, that is, in the change of the native Yakut language to Russian. At the same time, since 1991, the traditional Sakha culture has been revitalized. There is no change in the genetic content of the Yakuts in the form of a set of haplotypes. The discovery of the only predominant haplotype (as a constructive element of identity) N1c1 in 94% of the Yakuts indicates the extreme genetic stability of the Sakha, despite long-term contacts with the Russian people, starting from the 17th century. Conclusions. The authors come to the conclusion that, along with a significant transformation of the cultural landscape from the XIVth to the XXIst centuries there is a change in identity among a small part of the Yakuts. At the same time, the development of the Yakut identity is revealed in culture in the form of revitalization of traditional holidays, rituals, beliefs, folklore, etc., as well as in the appearance of a Yakut cinema. The most conservative element of the Yakut identity is the genetic content in the form of a uniform haplotype, rather than a set of different haplotypes, which indicates the absence of changes in this area.

Keywords: the Yakuts, cultural landscape, identity, language, beliefs, holiday, yhyakh, haplotype.

Сведения об авторах:

Новгородов И.Н. – доктор филологических наук, член диссертационного совета Д 003.076.01 на базе ФГБУН ФИЦ «ЯНЦ СО РАН», ул. Петровского, 1, Якутск, Россия.

Яковлев А.И. – кандидат исторических наук, зам. декана по научной работе, исторический факультет, Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, ул. Белинского, 58, Якутск, Россия.

Яковлева К.М. – кандидат исторических наук, доцент, кафедра «Всемирная, отечественная история, этнология, археология», Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, ул. Белинского, 58, Якутск, Россия.

Novgorodov I.N. – Doctor of Philology, a member of specialized council for doctoral dissertations D 003.076.01 on the base of the Federal Research Centre “The Yakut Scientific Centre of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences”, 1 Petrovsky str., Yakutsk, Russia.

Yakovlev A.I. – Candidate of Historical Sciences, Deputy Dean for Scientific Work, Faculty of History, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 58 Belinsky str., Yakutsk, Russia.

Yakovleva K.M. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of «World, National History, Ethnology, Archeology», M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 58 Belinsky str., Yakutsk, Russia.

¹З.Х. Шахпутова*

²Н.Ф. Алефиренко

¹М.Б. Нуртазина

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Белгородский государственный национальный исследовательский университет,
Белгород, Россия

*Автор для корреспонденции: zukhrakhad@mail.ru

Механизмы экспликации этнокультурной ауры автохтонного и переводного текста

Аннотация. В статье рассматривается проблема восприятия и понимания этнокультурной ауры художественного текста. Доказывается, что восприятие художественного текста как совокупности этноязыковых образов требует эмоционального и интеллектуального включения реципиента в мысленный диалог с автохтонным миром текста. Подчеркивается значение предметно-чувственного восприятия для адекватной интерпретации концептуально значимых смыслов текста. Этноязыковыми образами, излучающими автохтонную ауру, представляются концепты «қоңыр күз» и «ақ жауын». Восприятие происходит посредством осмысления языковых средств, создающих в воображении предметно-чувственные образы. Внимание сосредоточено на создании в повести этноязыковых образов автохтонного художественного текста и на когнитивно-метафорических истоках его этнокультурной ауры. В ходе анализа выявлено, что понимание текста представляет собой поэтапный процесс, включающий эмоционально-чувственное восприятие образа на уровне ощущений, переживание как текстовосприятие на основе субъективного жизненного опыта (включение его в свое смысловое пространство) и интерпретацию как мысленное разложение целостного текста на его компоненты и мысленное соединение этих компонентов в целое. Лингвокультурологическая интерпретация ключевых концептов «жауын», «қоңыр», «күз» выявила индивидуально-авторский смысл дискурсопорождающего концепта «қоңыр күз», который метафорически раскрывается в тексте через образ белого дождя (ақ жауын). Определяются изобразительно-выразительные средства языка, способствующие воплощению рассматриваемых этноязыковых образов. Проведенный анализ позволил выявить имплицитно представленную в тексте концептуальную метафору «жизнь – извилистая дорога» как важнейший конституент нарративного дискурса повести.

Ключевые слова: автохтонный художественный текст, этнокультурная аура, нарративный дискурс, концепт, этноязыковой образ, метафора.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-92-105>

Введение

Постановка проблемы. Художественные тексты казахских писателей, посвященные жизни родного края, наполнены ярким эт-

нокультурным колоритом, освоение которого служит глубинному постижению веками сформированного автохтонного жизнеустройства. Такие тексты, с одной стороны, обогащают самосознание современного молодого

поколения, а с другой – являются источником приобщения инофонов (носителей других этнокультур) к автохтонной картине мира казахов через переводы текстов казахских авторов на английский и русский языки. Во втором случае для когнитивной лингвопоэтики важно выявить те речевые средства, которые сохраняют этнокультурную ауру переводимого художественного текста. Этнокультурная суггестия исследуемых художественных текстов (далее – ХТ) зиждется на внутренних свойствах словесного творчества (образности, эстетическом воздействии, наличии подтекста, субъективности восприятия, множественности интерпретаций), которые интенционально обращены к воображению и интеллекту читателя. Самобытные тексты казахских писателей мы называем автохтонными. Этнокультурная аура автохтонного ХТ нуждается в комплексной адаптации для адекватного её восприятия читателем-инофоном. Это вызвано не только своеобразной речевой архитектурой автохтонных ХТ, но и их экстралингвистическим подтекстом, национально-культурной спецификой содержательно-смыслового целого. В свете представленных суждений перманентной актуальностью характеризуется проблема механизма экспликации, адекватного понимания и интерпретации автохтонного ХТ иноязычными реципиентами. Основной целью предпринятого дискурсивно-герменевтического анализа этнокультурной ауры нарративного дискурса повести Калихана Исакова «Қоңыр күз еді» («Белые дожди» / «A Quiet Autumn») является выявление и описание тех ментальных конструкторов в памяти казахского этноса, которые служат источниками отбора этнокультурных маркеров ценностно-смысловой ауры текстопорождающего дискурса речевого произведения в его автохтонной и переводной версиях.

Методология и методика исследования

Методологической основой исследования служит положение о производности языкового сознания субъекта дискурсивной деятельности от этнокультурной памяти, в основе которой хранится некая сетка цен-

ностно-смысловых координат этнокультуры. Материалом лингвокультурологической интерпретации послужила повесть Калихана Исакова «Қоңыр күз еді» в оригинале [1] и переводных версиях на русский и английский языки [2; 3]. Этнокультурная аура автохтонного ХТ исследуется на основе дискурсивно-герменевтического подхода, синтезирующего в себе дискурсивно-концептуальный, контекстуальный анализ текста с использованием приема словарной идентификации.

Результаты и обсуждение

Этноязыковые образы автохтонного художественного текста

Каждый автохтонный ХТ – это совокупность уникальных словесных образов, трансформирующаяся при ее рецепции в дискурс, который есть коммуникативно-когнитивное взаимодействие между автохтонным миром ХТ и внутренним миром реципиента. Эффективность художественной коммуникации определяется преимущественно способностью реципиента эмоционально и интеллектуально включиться в диалог с автором ХТ, что и понимается как умение интерпретировать смысл воспринимаемого текста. Взаимодействие читателя с автохтонным ХТ осуществляется как на когнитивном, так и на эмоциональном уровне. Ему приходится не только делать смысловые умозаключения, но и адекватно воспринимать образно-событийные представления персонажей [см. 4, 188 с.]. Учитывая, что такой текст нацелен на формирование художественного (эмоционального) переживания реципиента, нам представляется чрезвычайно актуальной идея о важности его предметно-чувственного восприятия для адекватного понимания смысла текста. Эмоции и переживания несмотря на то, что они проецируются этнической культурой, способны универсальному восприятию уникальных образов и ауры ХТ. Под художественным переживанием мы, вслед за А. Bezrukov, О. Bohovyk, понимаем «высокий эмоциональный уровень восприятия коммуникативного события, который превращает смысловое содержание дискурса в факт читательского

сознания, создавая в нём мысленную модель коммуникативного пространства текста» [5, 4 с.]. Коммуникативное пространство ХТ характеризуется как диалоговое взаимодействие писателя и читателя / реципиента, в ходе которого возникает эмоционально окрашенная ментальная репрезентация фрагмента мира. Именно из такого эмоционально согретого воспоминания далекого детства формируется особая эмоциональная аура нарративного дискурса повести Калихана Исакова «Қоңыр күз еді».

Нарративный дискурс данной повести можно охарактеризовать как своего рода «рассказ-настроение», в котором первостепенны чувства, эмоции и настроения переживаемого события. Он состоит из воспоминаний о послевоенном детстве, интернате и родном ауле на Алтае, где проходило формирование личности героя-нарратора Касыма. Проиллюстрируем примером: «Сөйтіп мен де ел санатына қосылып қалған сияқтымын. Өзімді-өзім емін-еркін ұстап, жаңа бір өмірге еңгендей сезіндім. Осы бір кішкентай ауыл өмірі де, кем-кетігі бола тұрса да, әзірге менің қара-шаңырағымның орнын жапқан интернат тіршілігі де кең жазира көлдей шалқынған үлкен

дүниенің тынысындай болып көрінді. Көптің ортасы, мінгесіп-ұшқысып бір төсекте жатамыз, таласып-тармасып бір қазаннан ас ішеміз, кейде қағысып, кейде шекісіп қап жүрсек те, бір ошақтың басынан тарап, бірге өреміз. Осы көптің ортасында мен де өсе бастаған секілдімін» [1, 22 с.].

Этнокультурная аура вышеприведенного фрагмента оригинального текста отражает особенности казахского этноязыкового сознания: понимание того, что человек может жить (выжить) и достигать своих целей только объединившись с другими людьми, т.е. в обществе, и поэтому важно **найти свое место в обществе**. Касым, оказавшись в интернате, окупился в большой мир, влился в новую жизнь, стал полноправным членом общества.

Становление личности многих аульных детей послевоенных лет формировалось в интернате, ставшем для них общим домом, откуда каждый пошел в большой мир своей дорогой: согревались у одного очага, ели из одного казана; несмотря на то, что иногда сталкивались, спорили, они выросли вместе. Этим ощущением единства и солидарности проецируется тональность нарратива. В переводных версиях (русской и английской) для

Перевод на русский язык	Перевод на английский язык
«С этого дня я ощутил себя равным среди своих сверстников , как бы приобщился к новой интересной жизни . И все, что происходило в этом маленьком ауле, носящем название Топкаин, что означало Березовая роща, все заботы, которыми жил интернат, ставший моим домом , мне казалось, несли в себе дыхание и ритм огромного мира . Я находился среди множества людей . Мы, ребята, жили и спали в одной комнате, по двое на кровати. Это было похоже на то, как мы по двое усаживались в ауле на коня. Ели в тесной столовой , одному доставалось больше еды, другому меньше, бывали и обиды, случались драки, но нашу интернатскую жизнь мы, наверное, не согласились бы променять ни на какую другую, будь она самая что ни на есть прекрасная. Я чувствовал, что взрослею на глазах, узнаю жизнь все больше и обретаю уверенность » [2, 307 с.].	From that day on I felt myself to be an equal among my peers, involved, as it were, in a new and interesting life . And everything that happened in that little auyl bearing the name of Topkajyn – which meant 'birch grove' – all the concerns that made up the life of the breath and rhythm of the enormous world . I found myself among a multitude of people . We, the lads, lived and slept in one room, two to a bed . It was similar to the way we mounted up two to a horse in our auyls . We ate in a cramped canteen, where one would get more food, another less, and sometimes there were grievances, too, fights would break out, but we would probably not have agreed to exchange our boarding school life for any other, even one utterly wonderful . I felt I was maturing dramatically, learning more and more about life, and gaining confidence » [3, 91 с.].

передачи атмосферы переполненного детьми интерната, когда дети спали по двое на кровати, используются образные ассоциации, как дети в ауле, бывало, катались по двое на одной лошади (*«Это было похоже на то, как мы по двое усаживались в ауле на коня»*). Кроме этого, переводчик для выражения теплого отношения Касыма к интернатской жизни расширяет оригинальный текст словами *«не согласились бы променять ни на какую другую, будь она самая что ни на есть распрекрасная»*. Английский вариант идентичен русскому тексту, поскольку перевод на английский язык, вероятно, осуществлялся через русский язык.

Тем не менее воспоминания о днях далекого детства, проведенных в интернате, несмотря на тесные, неудобные условия жизни в переполненном общежитии (*спали на одной кровати, ели из одного казана*), а также пренебрежительное отношение к сиротам некоторых взрослых (директора интерната Маймуруна, его жены Куляш – учительницы и воспитательницы, тестя Маймуруна завхоза Зейнуллы), излучают ауру теплоты и благодарности судьбе и Родине, предоставившей детям-сиротам возможность получить образование и стать полноправными людьми. Эмоциональная компонента посредством глагола *чувствовать* выражает ощущение радости и гордости одновременно: главный герой, чувствуя себя равным рядом с другими интернатскими детьми, получая знания и опыт, обретая уверенность, взрослея, вливается в новую жизнь.

Приятные воспоминания о родном ауле, интернатской жизни передаются через образ осени, отношение к которой заложено в самом заглавии произведения, содержащем наряду с концептом *күз / осень* цветоконцепт *қоңыр / коричневый*. В казахском этноязыковом сознании цветолексема *қоңыр / коричневый* несет символический смысл, передавая теплые, приятные, романтические ощущения: *қоңыр ән* (приятная, нежная песня), *қоңыр дауыс* (низковатый, приятный голос), *қоңыр жел* (прохладный, летний ветерок), *қоңыр самал* (слабый нежный ветерок), *қоңыр салқын* (легкая и приятная прохлада), *қоңыр күз* (бабье лето, поздняя осень) [6]. В отличие от узу-

ального ощущения осени *«қоңыр күз – бабье лето, поздняя осень»* [там же] писатель вкладывает в данное сочетание свой, индивидуально-авторский смысл, эксплицируемый из цветолексема *қоңыр* – «приятный». Ш.К. Жаркынбекова разъясняет, что цветолексема *қоңыр*, используется казахами для выражения особой теплоты, приятности, мягкости. *«Это – сама камерность, нечто интимное, когда человек остается наедине со своими сокровенными мыслями и желаниями»* [7, 163 с.]. Из текста повести следует, что именно приятные воспоминания о моментах уединения с самим собой, своими мечтами, связанными с первой любовью, заложены в основе текстового концепта *«қоңыр күз»*.

Следовательно, адекватное понимание авторского смысла достигается через призму этнокультурной семантики лексема *қоңыр*, на основе которой раскрывается индивидуально-авторское значение словосочетания *қоңыр күз*. Индивидуально-авторский смысл концепта *«қоңыр күз»* раскрывается через образ белого дождя (ақ жауын – продолжительный мелкий дождь [6]). Концепт *Ақ жауын* (*ақ жаңбыр*) / *белый дождь / white rain*, характерный для Алтайского края, предстает региональным концептом. Такой дождь наблюдается при прохождении теплого циклона в лесостепных, полупустынных и высокогорных районах Казахстана и характеризуется непрерывной длительностью (от нескольких часов до нескольких суток), равномерным темпом [см. 8, 61 с.]. Языковой образ белого дождя взят за основу при переводе заглавия повести на русский язык: *Белые дожди*. В русском переводе предпринята попытка сохранить автохтонность поэтической ауры: приятного и легкого мироощущения белесого дождя. При переводе заглавия на английский язык *‘A quiet autumn’* (букв.: тихая осень) акцент делается, прежде всего, на состоянии души героя-нарратора в моменты уединения со своими мыслями и мечтами, ощущения блаженства и тихой радости под монотонное звучание нескончаемого белого дождя. Эти моменты уединения приходились на выходные дни и каникулярное время, когда все дети разъез-

жались по домам в свои аулы, а в интернате оставались только три сироты: Касым, его друг Жарыкжұлдыз и одноклассник по кличке Горбатый. Они были предоставлены сами себе. В общежитии, где царила полная тишина, каждый был занят своим любимым делом: Горбатый все выходные не выходил из кухни; Жарыкжұлдыз решал логические задачи; Касым наслаждался ничегонеделанием, наблюдая за моросящим за окном дождем и мечтая: «Қоңыр күз. Мен терезенің алдында отырмын. Ақ жауын толассыз себелеп тұр [1, 49 с.] / *Тихая осень. Я сидел у окна и смотрел на улицу. Моросил долгий, нескончаемый дождь* [2, 343 с.] / *The quiet autumn. I sat by the window and looked outside. There was a long, unending drizzle of rain*» [3, 116 с.]. Нарративно-дискурсивное восприятие тишины соответствует коммуникативно-событийной реалии: аул Топкаин, где находился интернат, был тихим местечком, спрятавшимся в густом таежном лесу.

Осень в образе белого дождя ассоциируется с особо значимым периодом в жизни Касыма. Той осенью, незабываемой, по-особенному дождливой, когда, приехав учиться в интернат, Касым находит верных друзей; здесь он испытывает чувство первой любви; здесь он постигает красоту художественного слова. Языковой образ осени раскрывается в тексте повести на основе чувственного восприятия и создается сочетанием зрительных, слуховых, тактильных представлений: *ақ жауын себелеп тұр, жол лайсаң, соқыр тұман жұтып қойыпты, әрі ұзақ, әрі жауынды куз, ақ жауын толассыз себелеп тұр / моросил белесый дождь, дорогу развезло, плотный туман поглотил, и долгая и дождливая осень, сеет мелкий (моросящий) нескончаемый белый дождь* / *white rain was drizzling, the road was impassable, thick mist had screened, there was a long, unending drizzle of rain*. Кроме этих языковых образов, в повести используются другие репрезентанты концепта «осень»: *қоңыр күз, лекіте соққан жел, жөңкіле көшкен бұлт, қалтырап ұшқан жанырақ* / *приятная осень, порывами дул ветер, по небу караванами неслись тучи, летали дрожащие листья* / *a quiet autumn, the wind was blowing in gusts outside, caravans of storm clouds were rushing across the sky, trembling leaves were flying in the air*.

На основе представленных языковых единиц складывается образ продолжительно дождливой осени. Дождь, который, по словам самого персонажа-нарратора Касыма, на Алтае называют белым, своей продолжительной монотонностью завораживает его. Вспомним, что Касым, созерцая моросящий за окном дождь, плывущие в небе тучи и летающие листья или слушая монотонный звук дождя в теплой постели, всегда мечтал. В своих мечтах он парил вместе с Алтын среди звезд, гостил в неведомых краях. Мечты его перетекали в сказочные сны, и это казалось ему раем. Поэтому дождливая осень у него ассоциировалась со сладостными мечтами и сокровенными желаниями. «Тыстағы терезені сабалаған жауынның сыртылын, лүпілдеген өз жүрегенің соғысын тындап қана жылы төсекте жатсаң-ау шіркін!» [1, 28 с.] / «Что может быть лучше, чем лежать в теплой постели и слушать, как **монотонно стучит дождь** в оконное стекло и как **вторит ему твое сердце?**» [2, 314 с.], – вопрошает главный герой. Данный фрагмент русского переводного текста, представленного в вопросительной форме, адекватно транслирует яркую эмоциональную окрашенность оригинального текста, эксплицируемую возгласом «*шіркін*» (о! эх!) – выражением чувства восторга, удовлетворения, заветного желания о том, как прекрасно лежать в теплой постели и слушать звук бьющего в окно дождя и учащенный стук своего сердца.

Кроме субъективного отношения героя к дождливой осени, важно подчеркнуть, что оно отражает доминанты казахского этноязыкового сознания: *дождь* и *снег* символизируют *благоденствие, благодать*, ниспосланные с неба на землю. Соответственно, дождь воспринимается героем как *благодать*, особое расположение небес к нему, своего рода благоприятный знак на счастье и удачу. Именно в ту пору его юности зарождается чувство любви (любовь к Алтын), понимание значимости дружеского плеча (дружба с Жарыкжұлдызом и Алтын), что более важно, осознание своего предназначения в жизни (любовь к литературе). Первая любовь и верная дружба, окрыляя его, вдохновили на словотворчество. Слова-

ми самого нарратора можно заключить, что однажды осенью произнесенные *теплые слова, памятный жест, единственный взгляд* дали благополучный старт в большой мир и, как животворные токи твоего неустанного движения по линии судьбы, продолжают вести по извилистой дороге жизни. Таким образом, этнокультурный смысл макроконцепта «қоңыр күз», реализуемый через концепт «ақ жауын», символизирующий благодать, можно интерпретировать как благодатное время года. В то же время образ белого дождя репрезентирует Алтай, восточный регион Казахской земли – благодатный край, любовью к которому пронизаны описания природы малой родины в разное время года.

Когнитивно-метафорические истоки этнокультурной ауры художественного текста. Метафоризация этнокультурных маркеров нарративного дискурса, как и его проектируемые речевые контексты, позволяют писателю осуществлять на основе образного мышления индивидуально-авторскую интерпретацию сложных элементов дискурсивной ситуации «путем переосмысления базисных знаний когнитивно-дискурсивного опыта» [9, 319 с.]. Взаимосвязь образного мышления автора автохтонного текста и этноязыкового сознания читателя осуществляется через метафоризацию коммуникативного события, благодаря которой происходит синергичное слияние в сознании реалий осмысливаемого события и их образного восприятия. Продуктом такой синергии является когнитивная метафора, представляющая собой результат сигнификативной репрезентации какого-либо предмета мысли через референтное видение другого предмета [см. 10, 174 с.], которая используется в ХТ для того, чтобы мысль получила яркую образную репрезентацию, трансформирующую когнитивную картину мира в художественную. Так, в повести Калихана Исакова «Қоңыр күз еді» используемая в её названии когнитивная метафора «қоңыр күз» позволяет произвести смысловую интерпретацию переживаемого события через его предметное соотнесение с осенним дождём. Оязыкование когнитивной метафоры становится

возможным потому, что лежащий в его основе перенос происходит на основе произвольных ассоциаций [11], которые реконструируются только с помощью нарративно-дискурсивного анализа вертикального контекста, в рамках которого этот перенос произошёл. Словесные метафоры в анализируемой повести, как показывает проведённый нами анализ, своим возникновением обязаны метафоре когнитивной.

Словесная метафоризация по сути своей лингвокогнитивный процесс отображения в повести коммуникативного события, способ репрезентации его фрагментов через призму ранее интуитивно воспринятого опытным путём предметного мира [12, 288 с.]. Контаминацией этих двух типов метафоры (когнитивной и словесной) в повести К. Исакова как раз и создаётся её этнокультурная аура. Она играет важную роль для понимания художественной картины мира казахов на переломе эпох как в тексте оригинала, так и в его переводной версии. Активизируя работу эмоционального и интеллектуального уровней мышления, метафора позволяет лаконично и самобытно выразить трудновыразимое. По мнению Н.Ф. Алефиренко, «метафора регулярно служит знакообозначению объектов «невидимых миров», средством выражения внутреннего мира человека, моделей его поведения, нравственных качеств, состояний сознания, эмоций и поступков» [10, 174 с.]. Когнитивная метафора в автохтонном ХТ может являться носителем концептуального смысла всего текста. Как утверждает В.В. Красных, метафора может скрываться за произведением, а произведение само может предстать развернутой метафорой [13, 196 с.].

Так, в анализируемой повести когнитивная метафора «қоңыр күз» находится в эпицентре макроконцепта «жизнь». Следовательно, за произведением можно увидеть концептуальную метафору «жизнь – извилистая дорога», которая ассоциируется с длинной извилистой дорогой со множеством ухабов, на которой встречается и хорошее, и плохое. Каждый персонаж произведения по-своему проходит эту дорогу, полную чередующихся встреч и

разлук. Путеводителем на дороге жизни служит любовь: любовь к дорожному сердцу человека, к любимому делу, к родной земле. В таком своём смысловом наполнении это чувство образует в повести художественный концепт «любовь». Любовь к малой родине объективируется различными языковыми образами, дающими живописные изображения природы Восточного Казахстана с помощью различных тропов. Так, в описании осенней поры широко представлены олицетворения: слепой туман, туман проглотил, раскрыв крылья, прикрыв, горы словно осели. Ср. в автохтонном контексте: «Ақ жауын себелеп тұр. Жол лайсаң. Алтай өңірінің ең бір жүден шағы, көңілсіз шағы. **Соқыр тұман** оның биік сілемдерін жым-жылас қып **жұтып қойыпты**. Енді бөктерлеп келіп **қанат жайып, күргейлеп алған. Тау да бірте-бірте аласарып**, адырлы жота-қыратқа айналып шөгіп бара жатқан сияқты. Әр жерде селдіреген ойдым-ойдым шоқ ағаштар болмаса, етекте бұрынғыдай ну орман жоқ, үркіп барып сонау жоғарыдағы алқым-алқымдарға тығылып қалыпты» [1, 12 с.] / «Сеял мелкий нескончаемый дождь, который у нас называют белым. Дорогу развело. На Алтае это самая неприглядная и скучная пора. **Плотный туман укрыл** высокие горные вершины и теперь **навис своими крыльями над** пологими склонами. **Горы** словно **осели** и **смирились** с тем, что о красоте местности теперь станут судить по угрюмым увалам и неуклюжим сопкам. Внизу уже не осталось былого густого леса, разве что зеленели то тут то там группы деревьев; колки эти упорно выбирались наверх по склонам, постепенно, исподволь сливаясь друг с другом, и образовывали густые лесные чащи на террасах и седловинах гор» [2, 291 с.] / «There was a sprinkling of that unending drizzle we call 'white rain'. «The road was impassable. This is the most unattractive and miserable time in the Altaj. A **thick mist** had screened the high mountain summits and had now **hung its wings over the gentle slopes**. It was as if the **mountains had sunk** and resigned themselves to the beauty of the area now being judged by sullen ridges and clumsy knolls. Down below, there was no longer anything left of the former dense forest, there were only maybe clumps of trees showing green here or there; these outliers were stubbornly making

their way up across the slopes, gradually, by degrees, merging with each other and forming dense forest thickets on the terraces and saddles of the mountains» [2, 80 с.].

В этом же фрагменте автохтонного текста важную роль в формировании этнокультурной ауры играют языковые образы: **соқыр тұман жұтып қойыпты** (букв.: слепой туман проглотил), **қанат жайып, күргейлеп алған** (букв.: раскрыв крылья, закрыл их), **тау да бірте-бірте аласарып** (горы постепенно понизились, осели), **шоқ ағаштар сонау жоғарыдағы алқым-алқымдарға тығылып қалыпты** (группы деревьев спрятались в шейках верхушек гор). Речевые репрезентации этих образов в оригинальном и переводном текстах различаются этноязыковой ментальностью автохтонов и инофонов. Казахское метафорическое словосочетание содержит эпитет **соқыр** / слепой, который в русском и английском переводах представлен прилагательным 'плотный' / thick; казахский эпитет **соқыр** создает яркую олицетворённую образность, тогда как его переводные соответствия её лишены, что частично компенсируется расширяющим этот метафорический образ выражением **навис своими крыльями над пологими** склонами. Казахскому лингвопоэтическому образу (**тұман**) **қанат жайып** (букв.: раскрыв крылья) в русском переводе соответствует совсем другая когнитивная метафора «туман навис», что мотивируется этноязыковым образом раскрытых крыльев парящей (висящей в воздухе) птицы; казахский языковой образ **тау да бірте-бірте аласарып** (постепенно понижаясь, оседая), в основе которого лежит когнитивная метафора «иллюзия оседания хребта» передается в русском и английском переводах эквивалентным словосочетанием **горы осели** / *the mountains sunk*, где глагол *оседать* / *to sink* означает 'опускаться', 'медленно снижаться'. Переводные версии наделяют языковой образ, лежащий в основании когнитивной метафоры, человеческими ощущениями: (горы) словно **осели** и **смирились** с тем, что о красоте местности теперь станут судить по **угрюмым перевалам и неуклюжим сопкам** [2, 291 с.] / (*mountains*) **had sunk and resigned themselves to the beauty of the**

area now being judged by sullen ridges and clumsy knolls [3, 80 с.]. Во второй части этого фрагмента переводы содержат более широкую интерпретацию картины иллюзорного восприятия окутанных туманом горных хребтов. Ср.: в оригинале: «Өр жерде селдіреген ойдым-ойдым шоқ ағаштар болмаса, етекте бұрынғыдай ну орман жоқ, үркіп барып сонау жогарыдағы алқым-алқымдарға тығылып қалыпты» [1, 12 с.] (букв.: Повсюду местами редуют группы деревьев, нет того густого леса у подножия гор, как это было раньше; они, пугаясь, спрятались в шейке / у горловины гор), в русском и английском переводах: «Внизу уже не осталось былого густого леса, разве что зеленели то тут, то там группы деревьев; колки эти выбирались вверх по склонам, постепенно, исподволь сливаясь друг с другом, и образовывали густые лесные чащи на террасах и седловинах гор» [2, 291 с.] / *Down below, there was no longer anything left of the former dense forest, there were only maybe clumps of trees showing green here and there; these outliers were stubbornly making their way up across the slopes, gradually, by degrees, merging with each other and forming dense forest thickets on the terraces and saddles of the mountains* [3, 80 с.].

Языковые образы-олицетворения нередко в переводных версиях служат также основанием для возникновения метафорических эпитетов – тропов, обладающих признаками эпитета и метафоры. Такие тропы таят в себе скрытые необычные сравнения, благодаря которым создаётся рельефная и поэтически зримая аура языковых образов: *угрюмые перевалы, неуклюжие сопки / sullen ridges, clumsy knolls*. Такое приращение человеческих свойств и признаков элементам природного ландшафта одушевляют также неодушевленные объекты: *террасы и седловины гор*. Терраса здесь как горизонтальный уступ на склоне гор ассоциируется с открытым помещением человеческого жилища с крышей, седловина – полого-выпуклое понижение в горном хребте напоминает прогиб, вогнутость в спине лошади. В соответствующем фрагменте оригинала когнитивная метафора вербализуется метафорическим словосочетанием *сонау жогарыдағы алқым-алқымдар* (букв.: ‘шейки горных

вершин’, напоминающие изгиб под подбородком). Такой метафорический образ позволил переводчику ассоциировать вогнутость в горном хребте с седловиной. Если осенний пейзаж навеивает грусть, то наступление долгожданной весны вызывает радость: «Біздің Алтай баурайына көктем кешігіп келеді. Сарғайтып барып, сағынтып барып бір-ақ келеді. Ызғар табын күрт сындырып, тіршіліктің буын-буынын босатып, балқытып әкелер шуағы бар» [1, 37 с.]. Весна приходит запоздало, истомив долгим ожиданием, заставив тосковать (*сарғайтып барып, сағынтып барып*). В то же время резкое потепление представлено действием весны, сносящей остатки зимы: *күрт сындырып* (букв.: резко ломать), смысл которого передает русский фразеологизм *рубить под корень* и английское словосочетание *chops the remains of winter*. Весна своим теплом высвобождая всё живое, вызывает приятную истому. В переводных версиях этого дискурса данный языковой образ усиливается узусными фразеологизмами: рус. *терять голову* и *испытывать блаженство* / англ. *loses its head, experiences (hitherto unknown) bliss*. Кроме того, эти языковые образы в переводе обогащаются индивидуально-авторскими фразеологизмами *забываться в сказочной неге / forgets itself in fabulous contentment*.

Необыкновенная красота стремительно пробуждающейся после крепкого зимнего сна природы вызывает восхищение красотой и гордость персонажа (Касыма) за свой родной край. Его отношение к родному аулу Топкаин, частице его души, красноречиво транслируется метафорическим представлением аула как живого существа (человека). Аул, словно человек, наделяется способностью замыкаться в себе, погружаться в сон, просыпаться: «Қыс бойы жым-жұрт ұйықтап қалады да, көктем жете ол да жылымен таласа оянатын еді» [1, 37 с.] / «Долгой зимой он (аул) замкнут в себе, будто погружен в глубокий сон, а весной с первыми солнечными лучами мгновенно оживает» [2, 327 с.] / «*In the long winter it withdraws into itself, as if sunk into a deep sleep, but in spring, with the first rays of sunshine, it instantly comes to life*» [1, 105 с.]. Ср.: *жым-жұрт* (букв.: ста-

новится тихим, безмолвным) / замкнут в себе / *withdraws into itself*; ұйықтап қалады / погружен в глубокий сон / *sunk into a deep sleep*; оянатын / оживает / *comes to life*. Олицетворённый языковой образ дома создаётся множественной персонификацией: дома проглядывали сонными глазами, которые на фоне деревьев казались скрытыми под ресницами: «Үйлері ағаш арасынан селдіреп қана көрінеді» [1, 46 с.] / «**Дома проглядывали через деревья, напоминая сонные глаза, скрытые под ресницами**» [2, 339 с.] / The houses looked out through the trees, reminiscent of sleepy eyes hidden behind their lashes [3, 113 с.]. Возникает триединый языковой образ: глаза проглядывали, глаза сонные, глаза, скрытые под ресницами.

В анализируемых ценностно-смысловых фрагментах переводного текста содержится информация, без понимания которой инофонам сложно ощутить этнокультурную ауру автохтонного текста, поскольку она является ключом к проникновению в специфику языкового сознания писателя. Анализ переводов рассматриваемой повести убеждает нас в том, что они не только транслируют эту информацию, но и передают колорит представленной в повести отдаленной эпохи и даже, говоря словами В. фон Гумбольдта, «дух языка». Поскольку «каждый язык представляет собой особую, неповторимую, не совпадающую ни с каким другим языком систему, по-своему отражающую и закрепляющую в себе наше восприятие окружающего мира» [14, 188 с.], неуместным считается «буквальный» перевод. Нельзя признать эффективным для передачи этнокультурной ауры и «свободный», или «вольный» перевод (это две крайности, не позволяющие считать трансфер «адекватным»), так как появляется риск вообще утратить колорит переводимого текста. Для его сохранения в переводном тексте оказывается важной экспликация авторских дискурсивно-ситуативных смыслов. А поскольку анализируемая повесть излагает биографические события, то эффективным является нарративно-дискурсивный подход к осмыслению её переводных версий. Такой подход ориентирован на исследование переводного текста как «вторичного

литературного творчества» [15, 18 с.], учитывающего такие важные для передачи этнокультурной ауры автохтонного текста аспекты, как его поэтика и стилистика. Он способствует также ощущению психологической самобытности персонажей повести, которая, по мнению В.Г. Белинского, обнаруживается «в особенном, одному ему принадлежащем образе мыслей и взгляде на предметы, в религии, языке... в формах домашней и общественной жизни, причина коих скрывается в верованиях, поверьях и понятиях народа, и без них народ есть образ без лица, мечта, небывалая и несбыточная» [16, 35-36 с.].

Представляется важным и перспективным выделение принципов, на основе которых возможно выявление особенностей демонстрации этнокультурной ауры переводного текста: 1) **принцип адекватности** при рассмотрении соответствия переводимого текста переводному позволил выяснить, насколько соответствуют передаче этнокультурной ауры используемые идиомы, обозначаемы реалии, лексическая сочетаемость, речевая синонимика, игра слов, раскрывающие скрытый подтекст; 2) **принцип**, сохраняющий ауру автохтонного ХТ, помог раскрыть **соответствие** элементарных **языковых образов** предметам реальной действительности, понимание их ассоциативных связей друг с другом. «В результате возникают сложные языковые образы, представляющие собой вторичные, третичные образования по степени удаленности» от автохтонных представлений [см.: 17, 11 с.]. Такая удаленность наблюдается и в переводах повести с казахского языка на русский и английский, что позволяет избежать опасной крайности: воспроизведение языковых образов ради образов любой ценой. Наблюдения В. Беньямин показывают: «Погоня за воспроизведением образов ради образов – болезнь перевода, и она засоряет и запутывает язык [18, 47 с.]; 3) **принцип**, позволяющий передать во вторичном тексте колорит эпохи, – **сохранение** в переводах его **функционального назначения**, когда создающие языковой образ автохтонные признаки проявляются «в

Рисунок 1. Механизмы экспликации этнокультурной ауры

психологии персонажей, в их отношениях к окружающей среде, в их действиях, поступках, чувствах и т.п.» [19, 218 с.]. Применяемые нами три принципа не только способствуют пониманию того, как и насколько сохраняется в переводах этнокультурная аура, но и демонстрируют её сущность. Становится ясно, что этническое в ценностно-смысловом содержании текста повести является не просто выражением национального характера или народного менталитета, а функциональным феноменом, проявляющимся в её вертикальном контексте.

Алтай, с любовью изображённый в различных изобразительно-выразительных красках, тем не менее, представлен писателем в ракурсе одной ассоциативной доминанты – образа белого дождя – символа благодати, ниспосланной Тенгри, небесным духом, верховным божеством, в которое верили древние тюрки (ср. «Кок Тенгри» – небесный Бог). Такой языковой образ белого дождя помогает адекватно воспринимать весь нарративный дискурс, создаваемый писателем: людей, вещи, поступки, переживания персонажей на фоне природы. Подобное изображение природы, на фоне которой действуют персонажи, формирует мир их мыслей и представлений. Таким образом, понимание реципиентом автохтонного и переводных текстов, исходящего из его субъективного опыта, осуществляется посредством осмысления языковых средств, создающих в воображении образы: *осень – белый дождь – Ал-*

тай – родной аул Топкаин – интернат – Алтын и Жарыкжұлдыз – дружба и любовь, что в целом и олицетворяют концепт 'жизнь'.

Теоретическое обобщение изложенного можно представить в следующей схеме (рис. 1).

Соответственно, восприятие этнокультурной ауры художественного текста происходит последовательно в три этапа: 1) на основе ощущений в форме образа (*осень, дождь*); 2) как переживание (восприятие текста реципиентом в соответствии с его жизненным опытом и включение его в «свое смысловое поле»); 3) в виде интерпретации переживаемого этнокультурного макроконцепта «*қоңыр күз*», представленного в названии повести (мысленного разложения целого смыслового содержания текста на его составляющие и их мысленное соединение в целое).

Заключение

Этноязыковые образы автохтонного художественного текста являются предметно-чувственными экспликаторами самобытной картины мира, где универсальные концепты получают этноязыковой смысл. Уникальный автохтонный мир произведения воспринимается как целостный образ, проживается, сопереживается и интерпретируется на основе субъективного жизненного опыта коммуникантов. Эмоциональная тональность автохтонного текста и его переводных вер-

сий способствует адекватному пониманию этнокультурного своеобразия универсальных концептов («осень», «дождь», «любовь»), детерминированных этноязыковым сознанием. Эффективным способом создания этноязыковых образов, излучающих автохтонную ауру,

служит когнитивная метафора, которая чаще всего вербализуется экзотической лексикой, олицетворениями и метафорическими эпитетами в соответствии с изобразительно-выразительными возможностями казахского, русского и английского языков.

Список литературы

1. Ысқақ Қ. Қоңыр күз еді: әңгіме, повесть, роман. – Алматы: Атамұра, 2003. – 251 б.
2. Искаков К. Кедры высокие: роман, повести, рассказы / Пер. с каз. С. Санбаева. – Астана: Аударма, 2010. – 573 с.
3. Contemporary Kazakh Literature: Prose. Cambridge University Press, National Bureau of Translations (Kazakhstan), 2019. – 628 p.
4. Lovrovic L., Kolega C-Th. Teaching Culture through Reading Literature in English Language Teaching // ELOPE: English Language Overseas Perspectives and Enquiries. – 2021. – Vol. 18. – Iss. 2. – P. 185-203.
5. Bezrukov A., Bohovyk O. Creating communicative space and textual reality via emotiogenic means in fictional discourse // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2021. – Vol. 13. – Iss.1. – P. 1-14.
6. Казахско-русский словарь: Ок. 50 000 слов / Под ред. член-кор. НАН РК Р.Г. Сыздыковой, проф. К.Ш. Хусаин. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 1008 с.
7. Жаркынбекова Ш.К. Цвет-сознание-менталитет: реконструкция цветовой картины мира в казахской и русской лингвокультурах. – Астана: ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, 2011. – 188 с.
8. Манапбаева Ж.Ж. С. Елубайдың «Ақ боз үй» романындағы ұлттық реалиялардың орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларының барабарлығы: PhD дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация: 6D020700. – Алматы: Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2022. – 423 б.
9. Алефиренко Н.Ф., Нуртазина М.Б., Стебунова К.К. В поисках когнитивно-лингвистической методологии учения о дискурсе // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Язык и литература. – 2021. – Т.18. – № 2. – С. 313-338.
10. Алефиренко Н.Ф. Дискурс: смыслопорождающий механизм текста. – Градец-Кралове: Gaudeamus, 2019. – 228 с.
11. Выготский Л.В. Мышление и речь. – Изд. 5, испр. – М.: Изд-во «Лабиринт», 1999. – 352 с.
12. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind. – Chicago and London: The University of Chicago Press. – 1987. – 631 p.
13. Красных В.В. Всегда ли метафора это только «сжатый сюжет»? // Критика и семиотика. – 2019. – № 2. – С. 194-205.
14. Бархударов Л.С. Язык и перевод: (Вопросы общей и частной теории перевода). – М.: Междунар. отнош., 2015. – 240 с.
15. Эткинд Е.Г. Художественный перевод: искусство и наука // Вопросы языкознания. – 1970. – № 4. – С. 15-29.
16. Белинский В.Г. Собр. соч. в 9 т. Т.1. – М.: Худ. лит-ра, 1976. – 736 с.
17. Бибихин В.В. К проблеме определения сущности перевода // Тетради переводчика. – М.: Междунар. отнош. – 1973. – С. 3-14.
18. Benjamin W. Die Aufgabe des Übersetzers // Schriften. – Frankfurt a. M., 1955. – P. 40-54.
19. Ширинова Р.Х. Национальная картина мира в художественном переводе // Вестник Тамбов. ун-та. Серия: Гуман. науки. – 2012. – С. 218-223.
20. Кравцова Ю.В. Метафорическое моделирование мира в художественном тексте: семантико-когнитивный анализ. – Киев: Изд-во НПУ им. М.П. Драгоманова, 2014. – 320 с.

References

1. Yskak K. Konyr kyz edi: aŋgime, povest', roman [A quiet autumn: short stories, novellas, novel] (Atamura, Almaty, 2003. 251 p.) [In Kazakh]
2. Iskakov K. Kedry vysokie: roman, povesti, rasskazy [High Cedars: novel, novellas, short stories] (Audarma, Astana, 2010. 573 p.) [In Russian]
3. Contemporary Kazakh Literature: Prose (Cambridge University Press, National Bureau of Translations (Kazakhstan), 2019, 782 p.) [In English]
4. Lovrovic L., Kolega C-Th. Teaching Culture through Reading Literature in English Language Teaching, ELOPE: English Language Overseas Perspectives and Enquiries, 2 (18), 185-203 (2021). [In English]
5. Bezrukov A., Bohovyk O. Creating communicative space and textual reality via emotiogenic means in fictional discourse, Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 1 (13), 1-14 (2021). [In English]
6. Kazakhsko-russkii slovar' [Kazakh-Russian Dictionary] (Daik-Press, Almaty, 2002. 1008 p.)
7. Zharkynbekova Sh.K. Tsvet-soznanie-mentalitet: rekonstruktsiya tsvetovoi kartiny mira v kazakhskoi i russkoi lingvokul'turakh [Color-consciousness-mentality: reconstruction of the color picture of the world in Kazakh and Russian linguistic cultures] (Astana, 2011, 188 p.) [In Russian]
8. Manapbaeva Zh.Zh. S. Elubaidyn «Ak boz yi» romanyndagy ulttyk realiyalardyn orys zhane agylshyn tilderindegi audarmalarynyn barabarlygy: PhD darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertatsiya [Adequacy of translations of national realities in Russian and English in S. Elubay's novel «Lonely Yurt»: dissertation of PhD thesis]. Al-Farabi Kazakh State Un-ty, Almaty, 2021, 423 p. [In Kazakh]
9. Alefirenko N.F., Nurtazina M.B., Stebunova K.K. V poiskakh kognitivno-lingvisticheskoi metodologii ucheniya o diskurse [In search of cognitive-linguistic methodology of the discourse doctrine], Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta Yazyk i literatura [Bulletin of St. Petersburg University Language and Literature], 2 (18), 313-338 (2021). [In Russian]
10. Alefirenko N.F. Diskurs: smysloporozhdayushchii mekhanizm teksta [Discourse: the meaning-generating mechanism of the text] (Gaudeamus, Gradets-Kralove, 2019, 228 p.) [In Russian]
11. Vygotsky L.V. Myshlenie i rech' [Thinking and speech] (Publishing house «Labyrinth», Moscow, 1999, 352 p.) [In Russian]
12. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind. (The University of Chicago Press, Chicago and London, 1987. 631 p.)
13. Krasnykh V.V. Vsegda li metafora eto tol'ko «szzhatyi syuzhet»? [Is metaphor always just a «compressed plot»?], Kritika i semiotika [Criticism and Semiotics], 2, 194-205 (2019). [In Russian]
14. Barkhudarov L.S. Yazyk i perevod: (Voprosy obshchei i chastnoi teorii perevoda) [Language and translation: (Questions of general and particular theory of translation)] (International Relations, Moscow, 2015. 240 p.). [In Russian]
15. Etkind E.G. Khudozhestvennyi perevod: iskusstvo i nauka [Literary translation: art and science], Voprosy yazykoznaniya [Questions of linguistics], 4, 15-29 (1970). [In Russian]
16. Belinsky V.G. Sobr. sochinenii v 9 t. T. 1 [Collected works in 9 vols. Vol. 1] (Khudozhestvennaya literatura, Moscow, 1976, 736 p.). [In Russian]
17. Bibikhin V.V. K probleme opredeleniya sushchnosti perevoda [On the problem of determining the translation essence], Tetradi perevodchika [Translator's notebooks] (Mezhdunarodnye otnosheniya, Moscow, 1973. P. 3-14. [In Russian]
18. Benjamin W. Die Aufgabe des Übersetzers [The task of the translator], Schriften [Fonts] (Frankfurt am Main, 1955, p. 40-54). [In German]
19. Shirinova R.Kh. Natsional'naya kartina mira v khudozhestvennom perevode [The national picture of the world in artistic translation], Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki [Bulletin of the Tambov University. Series: Humanities], 218-223 (2012).
20. Kravtsova Yu.V. Metaforicheskoe modelirovanie mira v khudozhestvennom tekste: semantiko-kognitivnyi analiz [Metaphorical modeling of the world in a literary text: semantic and cognitive analysis] (Publishing House of M.P. Dragomanov NPU, Kiev, 2014, 320 p.). [In Russian]

З.Х. Шахпутова¹, Н.Ф. Алефиренко², М.Б. Нуртазина¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Белгород мемлекеттік ұлттық зерттеу университеті, Белгород, Ресей

Автохтонды және аударма мәтіннің этномәдени аурасын экспликациялау механизмдері

Аңдатпа. Мақалада көркем мәтіннің этномәдени аурасын қабылдау және түсіну проблемасы қарастырылады. Этно-тілдік бейнелердің жиынтығы ретінде көркем мәтінді қабылдау реципиентті мәтіннің автохтонды әлемімен ойша диалогына эмоционалды және интеллектуалды енгізуді қажет ететіні дәлелденді. Мәтіннің тұжырымдамалы маңызды мағыналарын нақты түсіндіру үшін заттық-сезімдік қабылдаудың мәні ерекше атап өтіледі. Этно тілдік бейнелер болып автохтонды аураны сәулелендіретін «қоңыр күз» және «ақ жауын» концептілері ұсынылады. Қабылдау қиялдағы заттық-сезімдік бейнелерді құрайтын тілдік құралдарды түсіну арқылы жүреді. Повесте автохтонды көркем мәтіннің этнотілдік бейнелерін құрауға және оның этномәдени аурасының танымдық-метафоралық шығу тегіне назар аударылып шоғырландырылды. Талдау барысында мәтінді түсіну сезім деңгейінде бейнені эмоционалды-сезімдік қабылдауды, субъективті өмірлік тәжірибе негізінде (оны өзінің мағыналы кеңістігіне қосу) мәтінді қабылдау ретінде алаңдауды және интерпретацияны тұтас мәтіннің ойша оның құрамдас бөліктерге ыдырауы ретінде және осы құрамдас бөліктерінің бүтіндікке ойша қосылуын өзіне қосатын кезең-кезеңмен жүретін процесс екендігі анықталды. «Жауын», «қоңыр», «күз» негізгі тұжырымдаламарының лингвомәдени түсіндіруі «қоңыр күз» тұжырымдамасының дискурс тудыратын жеке-авторлық мағынасын анықтады, ол ақ жауын бейнесі арқылы мәтінде метафоралық түрде ашылады. Қарастырылып отырған этнотілдік бейнелерді іске асыруға ықпал ететін тілдің бейнелі-өрнекті құралдары анықталады. Жүргізілген талдау мәтінде жанама түрде ұсынылған «өмір – бұралған жол» тұжырымдалы метафорасын повестің баяндық дискурсының маңызды құраушысы ретінде анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: автохтонды көркем мәтін, этномәдени аура, баяндау дискурс, тұжырымдама, этнотілдік бейне, метафора.

Z.Kh. Shakhputova¹, N.F. Alefirenko², M.B. Nurtazina¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Belgorod State National Research University, Belgorod, Russia

Mechanisms of explicating ethno-cultural aura of an autochthonous and translated text

Abstract. The article deals with the problem of perception and understanding of ethno-cultural aura in literary text. It is proved that the perception of literary text as a set of ethno-linguistic images requires the recipient's emotional and intellectual inclusion in a mental dialogue with the text's autochthonous world. The importance of subject-sensory perception for adequate interpretation of the text's conceptually significant meanings is emphasized. The concepts "qonyr kuz" and "aq zhauyn" are represented by ethno-linguistic images radiating autochthonous aura. Perception occurs through comprehension of linguistic means creating in imagination object-sensory images. Attention is focused on creating ethno-linguistic images of autochthonous literary text in the story and on cognitive-metaphorical origins of its ethno-cultural aura. The analysis showed that text understanding is a step-by-step process, including emotional and sensory perception of the image at sensations' level, experience as text perception based on subjective life experience (incorporating it in own semantic space), and interpretation as mental decomposition of integral text into its components and mental connection of these components into a whole. The linguoculturological interpretation of the key concepts "zhauyn", "qonyr", "kuz" revealed the individual author's meaning of the discourse-generating concept «qonyr kuz», which is metaphorically disclosed in text through the image of white rain (aq zhauyn). The visual-expressive means of language contributing to the embodiment of the considered ethno-linguistic images are determined. The analysis made it possible to identify the conceptual metaphor «life is a winding road» implicitly presented in the text as the most important constituent of the story's narrative discourse.

Keywords: autochthonous literary text, ethno-cultural aura, narrative discourse, concept, ethno-linguistic image, metaphor.

Сведения об авторах:

Шахпуртова З.Х. – докторант кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Алефиренко Н.Ф. – доктор филологических наук, профессор кафедры русского языка и русской литературы, Белгородский государственный национальный исследовательский университет, г. Белгород, Россия.

Нуртазина М.Б. – доктор филологических наук, профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Shakhputova Z.Kh. – PhD student of Theoretical and Applied Linguistics Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Alefirenko N.F. – Doctor of Philology, Professor of Russian Language and Russian Literature Department, Belgorod State National Research University, Belgorod, Russia.

Nurtazina M.B. – Doctor of Philology, Professor of Theoretical and Applied Linguistics Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Е.Ю. Личман
М.К. Каирова

Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Павлодар, Казахстан
*Автор для корреспонденции: lichmane@mail.ru

Художественные средства создания портрета в литературе и живописи Казахстана середины XX в.

Аннотация. В данном исследовании на основе исторического, типологического и метода целостного анализа произведений литературы и живописи казахстанских авторов середины XX в. рассмотрена проблема создания портрета художественными средствами. Теоретическое обобщение трудов филологов позволило выявить особенности языкового выражения литературного портрета в произведениях художественной прозы. В процессе сравнительно-сопоставительного анализа богатой экспозиции литературных персонажей в произведениях прозаиков Казахстана выявлены национальные черты портретируемых в исторических условиях быта казахской степи. Словесный портрет является только одним из средств характеристики, употребляемым в композиционном единстве с другими подобными средствами: развертыванием действия в сюжете, описанием мыслей и настроений героев, диалогом действующих лиц, описанием обстановки и т. д. В статье анализируются изменения живописного портрета в условиях идеологической парадигмы социалистического реализма. В процессе исследования специфики функционирования портрета в изобразительном искусстве Казахстана советского периода выявлено, что соцреалистический канон диктовал трактовку человека как социального типа строителя социализма. Воплощение концепции социалистического реализма в живописи происходило посредством создания портретов героев Социалистического труда, героев Великой Отечественной войны, выдающихся деятелей культуры, искусства, литературы, которые носили салонный характер, в то же время отражая типические национальные черты портретируемых. Сюжеты многих картин фокусировались вокруг образа Сталина.

Ключевые слова: словесный портрет, литературный портрет, лицо, художественная проза Казахстана, станковая живопись Казахстана, живописный портрет, социалистический реализм.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-106-118>

Введение

Как феномен изображения и предмет исследования личности портрет впервые появился в изобразительном искусстве древнего мира. В русской литературе, начиная с жур-

нальных статей Карамзина, произведений писателей XVIII-XIX вв., портрет получил многообразные типы и виды развития в современной прозе и поэзии, оказав влияние на формирование данного жанра в казахской литературе.

Портрет в литературе является средством художественной характеристики, состоящим в том, что писатель раскрывает типический характер своих героев и выражает свое идейное отношение к ним через изображение внешности героев: их фигуры, лица, одежды, движений, жестов и манер.

Портрет в искусстве – самый простой и утонченный жанр. Человеческое лицо оказалось той квинтэссенцией, в которой человек остается человеком или перестает быть им. Интерес поэтов, писателей, художников к внешнему облику, внутреннему психологическому состоянию персонажей, личности портретируемого, богатство используемых художественных средств позволяют и сегодня создавать незабываемые портреты исторических личностей, а также наших современников в литературе и изобразительном искусстве.

Методология исследования

Цель настоящего исследования – выявить художественные особенности функционирования портрета в произведениях живописи и литературы Казахстана середины XX в.

Для достижения цели исследования были использованы различные подходы и методы. С помощью типологического метода проведено сравнение произведений литературы и живописи. Компаративный подход позволил определить специфические черты портрета в живописи и литературе. Использование исторического метода способствовало выявлению качественных изменений литературного и живописного портрета. Метод целостного анализа позволил рассмотреть художественные произведения в жанре портрета в единстве программного содержания и изобразительно-языковых средств воплощения.

Обсуждение

В современной научной литературе портрет понимается как единственный объект эстетического постижения и жанр всецело ориентированный на человека (А. Алпатов, М. Андроникова, Л. Казанцева).

В искусствознании портрет рассматривается как комплексная характеристика человека, передающая через изображение внешности (выражение лица, позу, жест) представление о внутреннем мире человека (М. Андроникова, Л. Зингер, В. Виппер, А. Цирес).

В теории портрета важное место занимает определение жанра. По мнению большинства исследователей, портрет – это изображение конкретного, реального человека, если оно является единственной или главной темой произведения (М. Андроникова, В. Баранов, Л. Зингер, Л. Казанцева, В. Смирнов, А. Шапошников).

Теоретические положения работ Б. Шапошникова, А. Алпатова, Н. Тарабукина, А. Габричевского, В. Лазарева легли в основу теории портрета в музыке, литературе, кино, распространив понятие портрета за пределы изобразительных искусств.

В типологии портрета в трудах Н. Тарабукина, Л. Зингер, Г. Никулиной, Л. Казанцевой предлагаются принципы классификации, подходящие ко многим видам искусства.

В исследованиях казахстанских филологов наиболее широко проблема литературного портрета представлена в трудах Б.К. Базыловой. В научных статьях данного автора отражены аспекты художественных форм, жанровых особенностей, приемы создания образа, характер функционирования структуры модели, авторская концепция характера в литературном портрете на примере произведений русских писателей XIX–XX вв. Однако всего один труд Н.С. Ровенского «Портреты. (Обзоры, рецензии, литературные портреты)» (1983) посвящен портрету как объекту научного исследования в художественной прозе и поэзии Казахстана.

В искусствоведении, начиная с цикла альбомов советского периода «Мастера изобразительного искусства Казахстана», в которых широко представлены исследования И. Рыбаковой, Г. Сарыкуловой, М. Габитовой, М. Досмагамбетовой, заканчивая трудами современных исследователей Д.С. Шариповой, Р.К. Ергалиевой, Л.С. Уразбековой, К. Ли, С.Ж. Кобжановой, Е.Г. Малиновской и др., пробле-

ма функционирования портрета в живописи, графике, скульптуре остается одной из самых актуальных.

Результаты исследования

Современные российские исследователи выделяют три основные направления функционирования жанра литературного портрета в художественной литературе, в которых портрет рассматривается как важнейшая составляющая художественного образа (Б.Е. Галанов, С.В. Соловьев); как часть знаковой системы (Р.О. Якобсон, Ю.М. Лотман, В.Е. Хализев); как одна из форм психологического анализа, связанного с характеристикой метода, индивидуального стиля писателя (Е.Ю. Сидоров) [1, с. 230]. Обращаясь к основным определениям литературного портрета в разных жанрах, исследователь Ведищева Ю.В. из многих выделяет понятие «портрет» данное В.Е. Хализевым, который включает не только «описание наружности: телесных, природных и, в частности, возрастных свойств...», но и фиксацию того, что сформировано в человеке социальной средой, культурной традицией, его индивидуальностью и находит выражение в характерных формах поведения [2].

Исследуя проблему создания литературного портрета, Юркина Л.А. отмечает сосредоточенность в литературе не на внешнем облике персонажа, а на особенностях его внутреннего мира, «но в тех произведениях, где портрет присутствует, он становится одним из важных средств создания образа персонажа» [3, с. 199]. При этом исследователь подчеркивает важность деталей при создании образа литературного персонажа: «описание его наружности: лица, фигуры, одежды; видимых свойств поведения: жестов, мимики, походки, манеры держаться; мыслей, чувств, поступков, речевой характеристики», которые дадут наиболее ясное представление о нем, его характер выразится наиболее ярко [3, с. 199-200].

Таким образом, в художественной литературе портрет представляет собой наряду с другими одно из средств художественной характеристики. Сущность портрета как ху-

дожественного средства состоит в том, что мастер художественного слова раскрывает характер изображаемых персонажей и выражает свое отношение к ним посредством описания их внешности: фигуры, одежды, жестов, движений, манер [4, с. 172].

В изобразительном искусстве (рисунке, живописи, скульптуре) изображение внешности героев является единственным средством создания художественного образа. Именно из изобразительного искусства термин портрет пришел в теорию литературы. В словесном искусстве *портрет* представляет собой лишь одно из средств характеристики, используемое в композиционном единстве с иными подобного же рода средствами: описанием размышлений и настроений персонажей, развертыванием действий в сюжете, описанием обстановки, диалогом героев и т. п. Системой всех этих средств характеристики конструируется в художественной литературе образ, а портрет становится тем самым одной из сторон литературного образа. От всех иных способов художественного изображения портрет отличается своеобразной зрительной наглядностью и наряду с бытовыми описаниями и пейзажем придает художественному произведению особую изобразительность [5, с. 64].

Большая роль в создании портретной характеристики с эстетической точки зрения героев литературных произведений, принадлежит исследователю Каировой М.К. Она рассматривает способы выражения эстетической оценки лица человека в казахском и русском языках. Ею выявлены наиболее значимые во внешнем облике части «как лоб (чело), через который происходит воздействие на чувства и разум человека, глаза и губы – органы коммуникации человека с внешним миром. Эти части тела (наряду с бровями и щеками) определяют эстетическую привлекательность лица и личности в целом, его красоту и безобразие» [6, с. 144].

Фактическим материалом настоящего исследования послужили литературные портреты героев романов, повестей, рассказов отечественных классиков – М. Ауэзова «Путь Абая», А. Нурпеисова «Кровь и пот», Г. Му-

срепова «Пробужденный край», И. Есенберлина «Схватка».

В романе-эпопее М. Ауэзова «Путь Абая» литературный портрет способствует не только конкретизации внешних черт личности персонажей, но также высвечивает в человеке его человеческое – душу, интеллект, духовность, либо представляет облик человека, потерявшего себя, и поправшего ценности общества. *Взгляд Кунанбая был суров и холоден. Высокомерный, самонадеянный, он всем своим видом, казалось, говорил: «Что вы можете сделать со мной? Голова его была надменно закинута назад. Все аткаминеры-властители обычно держатся так, но Кунанбай был как-то особенно грозен. Суюндик хорошо знал, что это внешний прием, он и сам не раз прибегал к такому способу воздействия на людей, но сейчас вместе с окружающими он невольно поддался властной молчаливой силе Кунанбая»* [М.Ауэзов, «Путь Абая», 78].

В развитии сюжета автор от портретного описания внешности главного героя, родовых вождей переходит к постижению внутреннего мира носителей народной поэзии, акынов, певцов. Литературные портреты представлены описательно, наглядно, образно, в духе эпического сопоставления, в основе которого лежит принцип психологического параллелизма. Психологизм достигается путем использования близких миропониманию кочевника представлений, связанных с природой. Ср.: *Абай с детства усвоил привычку пристально, не сводя глаз смотреть на сказителей, певцов и вообще на всех, чья речь приковала к себе его внимание. Лицо человека всегда казалось ему чудесным созданием природы. Всего привлекательней были лица стариков, испещренные морщинами. В извилистых складках, бороздящих их щеки и лбы, в выцветших глазах, в волнообразных переливах длинной бороды он часто видел целые картины. Вот лесок с реденькими, жидкими побегами. Вот трава, скрывающая темную почву под своим мягким ковром. Порой его воображение находило в человеческом лице странное сходство с хищным зверем или добродушным домашним животным. Вся вселенная оживала для него в движениях и чертаниях человеческого лица* (М.Ауэзов «Путь Абая», с.35). Ауэзов вместе с выразительной

портретной зарисовкой участников событий, одновременно подчеркнул тонкие психологические качества Абая, его умение на основе внешнего облика человека глубоко проникать и метко оценивать движения души и эмоциональный настрой его соотечественников.

Используя богатство художественного слова, М. Ауэзов детально воссоздает типические портреты, в которых ярко проявляются характерные черты героев романа. От внешнего портретного описания автор переключается на внутренние качества героя, создавая богатый художественный образ персонажа: *Кодару недавно перевалило за шестьдесят. Этот седящий старик – богатырского телосложения. Если бы не горе, с которым он не в силах примириться, ничто на свете не сломило бы его, – так велика была в нем сила жизни. В молодости он был настоящим батыром. Никто не смог поспорить с ним в ловкости и отваге. И до старости оберегал он свое честное имя от всего, что могло его опорочить, Какое дело ему до тех, кто гонится за могуществом и силой? Кодар оставался самим собой, довольный тем немногим, что имел, вел тихую, замкнутую жизнь в кругу семьи. Ни поездки по чужим аулам, ни праздные пересуды его не привлекали. Его мало знали даже в родном ауле, а о дальних и говорить не приходилось. Да он и сам ни с кем не водился, кроме своих немногочисленных сородичей – борсаков и бокениши* (М.Ауэзов «Путь Абая», с. 45,46).

Далее в произведении автор создает коллективный портрет старейшин. Данный метод, характерный также и для станковой живописи, позволяет не только живо представить внешний облик и черты характера каждого персонажа, но и в сравнении одного с другим создать общую картину портретных образов присутствующих на месте событий, а также их отношение ко всему происходящему. К примеру, *Борода Суюндика серебрится ровной проседью. Время от времени он точно исподтишка, вскользь вскидывает глаза на Кунанбая, но прямо на него не смотрит. Абая внешность Суюндика кажется обыденной и простой. За ней ничто не скрывается. С первого взгляда и Божей тоже ничем не отличается. Со своим бледным смуглым лицом, темной бородой, крупным носом он, по-*

жалуй, красивее всех остальных. И морщин на его лице совсем немного. Во время длинной речи Кунанбая Божей не шелохнулся, ни разу не поднял опущенного взгляда. Трудно сказать, дремлет ли он, или о чем-то сосредоточенно думает. Мясистые, грузные веки точно плотной завесой скрывают все, что затаил он в мыслях. Один Байсал, сидящий на перднем месте, смотрит прямо на Кунанбая. Байсал высок, у него румяное лицо, внушительная внешность, способность сохранить тайну в самой глубине души. Остальные сидят угрюмо и молчаливо. Понимание того, что хочет Кунанбай, живой отклик на его речь, видны только в глазах Каратая и Майбасара (М.Ауэзов «Путь Абая», с. 36). В рассматриваемом отрывке романа Ауэзова представлена культура видения внешности человека, его душевно-духовного света, умения проникновенно читать по лицу, развитая в культуре казахов.

Кроме того, в произведениях писателей даются описания аула, состоящие из портрета людей, проживающих в нем. Проявляется особая стратегия взаимоотношений, которая реализуется в художественно-эстетических образах: Помянуть Есбола-карию собрались люди чуть не со всех аулов двух волостей. Хотя далеко еще до зимней стужи и буранов, но приехавшие из далека одеты были по-зимнему. Шубы, неуклюжие тулупы и треухи наполняли аул. В ауле было оживленно: джигиты резали мычащую и блеющую скотину, взад-вперед сновали бабы, чистили кишки, мыли мясо. ... Асаба обязаны были со всеми почестями встретить собравшийся из сорока родов народ, позаботиться о том, чтобы все были устроены, накормлены и напоены, и чтобы кони их были сыты, и чтобы всегда была наготове теплая вода в куманах для омовения старикам. Всех надо было ублажить, всем угодить, чтобы люди потом разъехались без обид и неудовольствий (А.Нурпеисов «Кровь и пот», с. 515). Автор через изображение людей, их одежды, описания действий, представляет глубинный культурный смысл, ценностную картину народа. Следует отметить, что в обрядовой культуре, в художественно-словесной культуре, в культуре обыденного общения центром является көңіл – настроение человека. Как правило спрашивают: көңіл қалай?

көңіл-күйі қалай? көңілі қалмады ма? – какое душевное настроение-состояние? не изменилось неблагоприятно настроение? К. Нурланова по этому поводу пишет: Понятие көңіл-көншү – комфортное душевное состояние-настроение одухотворяет весь мир отношений человека, оно в первую очередь имеется в виду во всех неисчислимо-разнообразных проявлениях жизни. ... Оно задает главный, глубинно-потенциальный тонус душе человека, внутренне освещает-одухотворяет жизнь каждого человека, и потому все, что приносит-дарует жизнь человека и жизнь человеку, воспринимается в свете этого душевного свето-мира [7, с.9].

В казахском языке существует множество фразеологических единиц, характеризующих положительные черты лица. Например, жарқын жүзді, ашық жүзді, жылы жүзді, шуақ жүзді, арайлы жүзді, нұрлы жүзді, игі жүзді, иманды жүзді – сияющее лицо, открытое лицо, теплое лицо, лучистое лицо, светоносное лицо, доброжелательное лицо, располагающее лицо и т.д. Используются также выражения, определяющие негативное описание: жұқа бет, суық бет, қалың бет, көк бет, қара бет – тонкое лицо, холодное лицо, синее лицо, плотное лицо, черное лицо и т.д. [8]. Это связано с тем, что у представителей казахского народа была развита тонкая культура видения лица человека, его душевного состояния, умения проникновенно читать по лицу. К примеру, После скандала, устроенного братьями, старики долго не могли прийти в себя. Всем стало стыдно. Все сидели молча, понуро, не глядя друг на друга. Алибий вопросительно посмотрел на Суйеу. Тот пылал гневом. На бледном лице его застыло выражение отвращения. Алибий понял, что Суйеу теперь не скоро отойдет (А.Нурпеисов «Кровь и пот», с. 519).

Душевно-эмоциональное состояние определяли и по лицу, и по выражению глаз, но особенно много узнавали по векам, положению и состоянию бровей, движению ресниц. Ср.: Про Игилика не скажешь – высокомерный, гордый. Никто никогда не слышал, чтобы бий повысил голос, посмотрел холодно, сердито. Но весь вид его говорил о могучей силе, о власти. Чугунно-грудый, с медвежьим затылком. Цепкие волосы-

тые пальцы созданы, чтобы хватать. Брови прямыми крыльями резко приподняты над глазами. Двигает слегка бровью, чуть блеснет белком глаза и достаточно – все затихнут, словно на похоронах (Г.Мусрепов «Пробужденный край», с. 20).

В этом же произведении читаем портрет Жумана: Жуман – человек известный. На Алтай-Карныке всяк знает этого бая: ростом низок, но плотный, литой. Каждый палец, как пест, ноги – лопаты. Удивителен его подбородок – голый ... гладкий, что, как говорится, и подкованный конь подскользнется. ... Но брови выдают характер: они как бы упали на глаза, наполовину прикрыв их, и никогда не поднимаются (Г.Мусрепов «Пробужденный край», с. 13).

Если для писателя при создании литературного портрета «оригиналом» служат не отдельный человек, а общие, существенные свойства людей, как универсальные, так и присущие людям определенного типа, характера, поколения, где «внешний вид литературного персонажа «не описывается, а создается и подлежит выбору» [3], то художник, работая над портретом, пишет его с натуры, заботясь о сходстве с оригиналом. Жанр портрета в изобразительном искусстве требует обязательно индивидуального сходства, отталкиваясь от которого живописец создает определенный образ, используя для этого средства художественной выразительности [9]. Поскольку и литературный, и живописный портрет объединяет создание художественного образа, который фиксирует то, что сформировано в человеке социальной средой, культурной традицией, его индивидуальностью и находит выражение в характерных формах его поведения в социуме [10], мы рассмотрим этот процесс на примере спецификации функционирования портретного жанра в изобразительном искусстве Казахстана середины XX в.

Портреты, созданные первым национальным художником Казахстана Абылханом Кастеевым, оставаясь в русле социалистического реализма, не теряли своего обаяния и скромной красоты. Теплые родственные связи между портретируемым и портретистом рождали сердечность отношений между зрителем и образом. А. Кастеев, благодаря интимному

подходу к задачам портретирования, оставался свободным от догм и канонов типизированного советского портрета строителя социализма. Даже отсутствие психологической нюансировки, передачи разных душевных состояний приближает общий строй портретов. Его модели, погруженные в созерцание, кажутся очищенными от «шелухи» будней.

А. Кастеев Портрет Ш. Валиханова, 1951 г.

Решая все новые портретные задачи, развивая свою живописную технику, Кастеев учился на ходу, приходя к сложным и законченным вещам. Героев своих портретов он наделял величием и достоинством творцов. Предстояние пред вечным, близость к рельефам, абстрактные фоны сообщали этим образам огромную мощь и убедительность. Для Кастеева, исповедовавшего эстетику примитива, была значима трактовка человека как социального типа. Во главу угла ставилась демонстрация торжественности и величавости, серьезности и солидности, чувства собственного достоинства.

Соцреалистический канон в живописи Казахстана 1930-1950-х гг. отличался тем, что сюжет многих картин фокусировался вокруг образа Сталина. Изображения Сталина или же «святых» революции, ставшие главными персонажами, успешно распространялись вширь и использовались представителями национальных республик в портретах местных знаменитостей [11, с. 69]. Искусство Казахстана этого периода, на наш взгляд, представля-

ет наиболее репрезентативные образцы этого процесса. Во многом это объясняется тем, что наполнить образ Сталина живым содержанием, реалиями, близкими народу далекой окраины, при незначительных исторических, бытовых пересечениях было довольно трудно. В связи с этим происходила символическая подмена. Культовым героем нашего изобразительного искусства, отблеском «солнечного» Сталина на казахской земле, его избранником стал поэт Жамбыл Жабаев. В живописных работах, посвященных Жамбылу, можно обнаружить некоторые важные мотивы тематической картины сталинских пятилеток. Таковы, например, леонтьевские портреты С. Калмыкова, О. Кужеленко, портрет З.М. Ковалевской, работы М. Лизогуб. Старец, который видел Сталина, сам становился частью чудесного мира, столпом света в темном пространстве юрты. Видение его озаряло радостью лица, окружающих людей – «Жамбыл среди народа» А. Риттих (1944), «Песня Жамбыла» А. Ардатова (1940), «Жамбыл среди колхозников» Л. Леонтьев (1947). Схема, изображающая героя в венце улыбок и цветов, окруженного всеобщим обожанием, бралась из московских образцов. Широкое распространение получил подкрепляющий основной концепт встречи, мотив передачи благой вести и/или медитативного слушания: Жамбыл говорит/импровизирует/музыцирует/пророчит в кругу внимательных слушателей.

Демонстрация образов разных поколений – один из самых распространенных тематических компонентов в арсенале художественных средств советского искусства. В картинах «У Жамбыла в гостях» (1945) Б. Урманче и «Два батыра» (1946) М. Лизогуб. Жамбыл, например, наставлял Героя Советского Союза Малика Габдуллина. Благодаря своей роли мудрого старца, наставника, проводника, как обязательной персоны сказки, эпоса, Жамбыл стал необходимым участником социального мифологизирования. Именно на эту роль претендовал Сталин в отношении к советскому народу. Именно из таких архетипов складывался образ портретируемого героя в изобразительном искусстве Казахстана 30-50-х гг. советского периода [12, с. 9].

Механизм надевания маски, предопределенный социальной ролью срабатывал у художников, исповедовавших артистизм и трепетное отношение к натуре. С. Муканов на портрете А. Черкасского и М. Ауэзов на портрете Б. Урманче – элегантные представители интеллигенции, явно дистанцированы от зрителя.

Б. Урманче. Портрет М. Ауэзова,

Лица рабочих Балхаша и Караганды у Н. Крутильниковых никогда не теряли безразличия и застывшего выражения. Маска исчезала лишь в тех случаях, когда художник писал близких по духу людей, руководствуясь не случайным заказом, а потому стремился отразить неповторимое выражение, любимую черту, или же найти такую декорацию, чтобы лик существовал в собственном пространстве. Схематичность, подчеркнутая сухость, имперсональность вместе с убедительностью и мощью монументальных образов приближали

портреты рабочих художника Н. Крутильников к агитационному материалу, превозносящему героические образы «новых» казахов.

Н. Крутильников. Групповой портрет рабочих-металлургов Балхаша, 1942 г.

Помимо подобной образной характеристики появились работы академического толка, в которых главенствовала точная передача облика персонажа в торжественном, несколько театрализованном обрамлении. С этой позиции А. Риттих предложил в портрете Жамбыла костюмированное прочтение образа поэта.

Облик Героев Советского Союза имел оттенок салонности. Возвышенно-красивая трактовка образов была связана с повышенной самооценкой простых людей после победы над фашизмом («Портрет дважды Героя Советского Союза С. Луганского, 1946 г., «Портрет дважды Героя Советского Союза Т. Бегельдина, 1946, Б. Урманче»).

Специфика функционирования портрета в 1950-х годах с приходом в изобразительное искусство Казахстана плеяды молодых талантливых художников К. Шаяхметова, С. Романова, Н.-Б. Нурмухаммедова, А. Галимбаевой, Г. Исмаиловой и др. не претерпела кардинальных изменений. Воплощая концепцию социалистического реализма в искусстве, художники продолжали решать задачи провозглашения достижений строительства ком-

мунизма посредством изображения портретов героев Социалистического труда, героев Великой Отечественной войны, выдающихся деятелей культуры, литературы, искусства.

Большинство портретов, созданных Г. Исмаиловой, связаны с театром. Будучи театральной художницей, в первую очередь, она смогла внести в живопись эмоциональную открытость, красочность и экспрессивность театрального искусства. Модели ее портретных произведений – люди, посвятившие себя театру: певицы, танцовщицы, актрисы, замечательные мастера казахского театра. Сочетание в их характерах и личностях неизменных, неотъемлемых черт этнической психологии и культуры казахов и подчеркнутая идеологическим ракурсом озаренность светом новых достижений эпохи социализма составляют разгадку и обаяние портретов Исмаиловой. При всей сценической яркости таких произведений в каждом из них решаются свои художественные задачи.

Если в портрете Шары Жиенкуловой («Казахский вальс», 1958) убедительно передан характер ритмически плавного шаловливого восточного танца, с пленительной женственностью исполняемого известной артисткой, то в портрете Шолпан Жандарбековой в роли Ак-Токты в пьесе Г. Мусрепова «Трагедия поэта» (1960) раскрывается напряженный драматизм человеческих переживаний. Обе картины интересны по своему колористическому строю. Портретное сходство, неизбежная основа этого жанра живописи выявляются Исмаиловой наиболее полно не только чисто внешней схожестью, но и всеми выразительными средствами живописи: колоритом, композицией, создающими образ Шары, личности незаурядной, талантливой и праздничной. Окутывая танцовщицу волшебством красоты, Исмаилова поднимает ее выше уровня портрета конкретного человека, она открывает в ней обаяние, свойственное казахским женщинам: нежность, женственность и вместе с тем огромную внутреннюю силу.

Портрет Шолпан Жандарбековой решен в очень сложной и изысканно красивой сине-зеленой гамме. Плотный, насыщенный цветом

мазок артистически уверенно лепит живописный образ. Цвет то приглушенно рдеет в тенях, то напряженно вспыхивает, дробясь в бесчисленных драгоценностях и богатой декорировке национальной одежды героини. Сложность и богатство цвета как бы вторят глубине и противоречивости ее чувств. Театральный портрет, с присущими ему своими сложностями все же облегчает работу автору, имея заданную образную тему.

Г. Исмаилова. Портрет Шары Жиенкуловой («Казахский вальс», 1958)

В последующие годы Исмаилова все чаще пробует свои силы в чистом портретном искусстве. Усложняя психологическую характеристику моделей, она сохраняет, вместе с тем, эмоциональную приподнятость цветового решения полотна. И хотя в шестидесятых годах вплоть до самого их конца Исмаилова продолжает с незначительными переменами манеру начального этапа, в ней уже зреют новые качества, принесшие особую красоту и иной, еще более богатый смысл, содержательность работам семидесятых годов [13, с. 26]. В этом плане созданный художницей в 1965 г. «Портрет Дины Нурпеисовой» отличается многими чертами.

В первую очередь, новым стало отношение к модели. Свой выбор и чувство должного восхищения Исмаилова уже отдает не счастливой молодости и апогею таланта, а зрелой строгости мастерства, опыту прожитых лет. Но не столько характерность модели опреде-

ляет особенность этого полотна художницы, сколько весь психологический строй картины. Композиционная и эмоциональная сосредоточенность и внутренняя торжественность стали главными принципами художницы в работе над портретом Дины Нурпеисовой. Цветовые сочетания тяготеют к сдержанной гамме, к тонам, насыщенным и глубоким, композиция – к строгости.

Г. Исмаилова. Портрет Шолпан Жандарбековой в роли Ак-Токты в пьесе Г. Мусрепова «Трагедия поэта» (1960)

Г. Исмаилова. Портрет Дины Нурпеисовой

Выводы

Целостный подход к проблеме изучения литературного и живописного портрета позволил выявить отношение человека к себе и

к другому человеку, к обществу, к природе. Осмысление словесного и живописного портрета дает возможность окунуться в политическую, духовно-нравственную, культурную сферу человека и общества.

В работе выявлены языковые и изобразительные средства создания художественного портрета в произведениях литературы и живописи Казахстана середины XX в.

В зависимости от общей ориентации портрета, он тяготеет к различным социокультурным концепциям сущности человека. Двойственность «государственного» и «человеческого», столь существенная для просветительской концепции советского периода, наложила характерный отпечаток на портретный жанр в литературе и искусстве социалистического реализма. Однако следует отметить, что писатель, создавая словесный портрет, а художник - живописный портрет,

используют своеобразную систему средств выразительности, творят художественный образ, в котором отражаются национальные, культурные черты народа, представляющие собой ценностные ориентиры для степняка-кочевника.

В заключении важно отметить, что портретный жанр находится на пересечении различных возможностей раскрытия сущности человека. В этом смысле художественный портрет не только средство создания характеристики внешности человека, но и проявление национального культурного кода, которое требует более глубокого изучения.

Многообразие художественных портретов уже созданных, и вновь появляющихся в произведениях литературы и живописи ХХІ в. дает серьезную почву современным искусствоведам и филологам для научных исследований.

Список литературы

1. Ведищева Ю.В. О современном состоянии теории жанра литературного портрета // Вестник ТГУ, выпуск 10 (102), 2011. – С. 230-234.
2. Хализев В.Е. Теория литературы. Учебник для студентов высших учебных заведений. – Москва: Издательство «Высшая школа», 1999.
3. Юркина Л.А. Портрет // Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины. Учеб. пособие / Л. В. Чернец, В. Е. Хализев, С. Н. Бройтман и др. Под ред. Л. В. Чернец. - М.: Высш. шк.; Академия, 1999.
4. Успенский Б.А. Поэтика композиции // Успенский Б.А. Семантика искусства. – М.: Академия, 1995.
5. Савельева В.В., Абдуллина Л.И. и др. Художественная антропология и творчество писателя / Под ред. В. В. Савельевой, Л. И. Абдуллиной. – Усть-Каменогорск–Алматы, 2007.
6. Каирова М. Способы выражения эстетической оценки лица человека в русском и казахском языках // Вестник ЕНУ им. Н. Гумилева. - 2015. – № 3 (106). - С. 144-149.
7. Нурланова К. Человек и мир. Казахская национальная идея. – Алматы: Қаржы-қаражат, 1994.
8. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977.
9. Ергалиева Р. Этнокультурные традиции в современном искусстве Казахстана. - Алматы: Ғылым, 2002.
10. Малиновская Е.Г. Становление национальных школ изобразительного искусства в Центральной Азии: закономерности, тенденции // Сб. докл.: Художник и эпоха. А. Кастеев и изобразительное искусство Центральной Азии XIX-XX вв. - Алматы: Дауыр, 2004.
11. Голомшток И. Тоталитарное искусство. – М.: Галарт, 1984.

12. Шарипова Д.С. Творчество Кастеева в контексте становления живописной школы Казахстана: автореф. диссертации к. искусствоведения: 17.00.04 // Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова Министерства образования и науки Республики Казахстан. – Алматы, 2006.
13. Ергалиева Р. Этническое и эпическое в искусстве Казахстана. – Алматы: ИД Жибек жолы, 2011.
14. Лотман Ю.М. Портрет // Лотман Ю.М. Статьи по семиотике культуры и искусства (Серия «Мир искусств»). – СПб.: Академический проект, 2002.
15. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек - текст - семиосфера - история. - М.: Языки русской культуры, 1999.
16. Большая российская энциклопедия. – URL: bigenc.ru (дата обращения: 1.03.2021).

References

1. Vedishcheva Yu.V. O sovremennom sostoyanii teorii zhanra literaturnogo portreta [On the current state of the theory of the literary portrait genre], Vestnik ENU im. N. Gumileva [Bulletin of the N. Gumilyov ENU], 10 (102). 230-234 (2011).
2. Halizev V.E. Teoriya literatury. Uchebnik dlya studentov vysshih uchebnykh zavedenij [Theory of Literature. Textbook for students of higher educational institutions] (Higher School Publishing House, Moscow, 1999).
3. Yurkina L.A., Chernets L.V., Halizev V. E., Breitman S.N. Portret [Portrait], Vvedenie v literaturovedenie. Literaturnoe proizvedenie: osnovnye ponyatiya i terminy [Introduction to literary criticism. Literary work: basic concepts and terms]. Manual. Ed. L.V. Chernets (Higher. School; Academy, Moscow, 1999, 199 p.). [in Russian].
4. Uspensky B.A. Poetika kompozitsii [Poetics of composition] (Semantika iskusstva [Semantics of art] (Akademiya, Moscow, 1995).
5. Savelieva V.V., Abdullina L.I. and others. Hudozhestvennaya antropologiya i tvorchestvo pisatelya [Artistic anthropology and creativity of the writer] (Ust-Kamenogorsk, Almaty, 2007).
6. Kairova M. Sposoby vyrazheniya ehsteticheskoi otsenki litsa cheloveka v russkom i kazakhskom yazykakh [Ways of expressing the aesthetic assessment of a person's face in Russian and Kazakh languages], Vestnik ENU im. N. Gumileva [Bulletin of the N. Gumilyov ENU], 3(106), 144-149 (2015).
7. Nurlanova K. Chelovek i mir. Kazakhskaya natsional'naya ideya [Man and the world. The Kazakh national idea] (Karzhy-karazhat, Almaty, 1994).
8. Kenesbaev I. Kazak tilinin frazeologiyalyk sozdigi (Publishing house «Gylym» of the Kazakh USSR, Almaty, 1977).
9. Ergalieva R. Ehtnokul'turnye traditsii v sovremennom iskusstve Kazakhstana [Ethnocultural traditions in the modern art of Kazakhstan] (Gylym, Almaty, 2002, 178 p.).
10. Malinovskaya E.G. Stanovlenie natsional'nykh shkol izobrazitel'nogo iskusstva v Tsentral'noi Azii: zakonornosti, tendentsii [The formation of national schools of fine art in Central Asia: patterns, trends], Sb. dokl.: Khudozhnik i epokha. A. Kasteev i izobrazitel'noe iskusstvo Tsentral'noi Azii XIX-XX vv. [Collection of dokl.: The Artist and the epoch. A. Kasteev and the fine art of Central Asia of the XIX-XX centuries] (Dauyr, Almaty, 2004).
11. Golomshtok I. Totalitarnoe iskusstvo [Totalitarian art] (Galart, Moscow, 1984).
12. Sharipova D.S. Tvorchestvo Kasteeva v kontekste stanovleniya zhivopisnoj shkoly Kazakhstana: avtoref. dissertatsii k. iskusstvovedeniya: 17.00.14 [Creativity of Kasteev in the context of the formation of the painting school of Kazakhstan: abstract. dissertations of k. art history: 17.00.14] Institut literatury i iskusstva im. M.O. Auejzova Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan M. O. Auezov [Institute of Literature and Art of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan] (Almaty, 2006).
13. Ergalieva R.A. E'tnicheskoe i e'picheskoe v iskusstve Kazaxstana [Ethnic and epic in the art of Kazakhstan] (Zhibek Zholy, Almaty, 2011).
14. Lotman Yu.M. Portret [Portrait], Stat'i po semiotike kul'tury i iskusstva. Seriya «Mir iskusstv» [Articles on the semiotics of culture and art. «World of Arts» Series] (Akademicheskij proekt, Saint Petersburg, 2002).
15. Lotman Yu.M. Vnutri myslyashchikh mirov. Chelovek - tekst - semiosfera – istoriya [Inside thinking worlds. Man-text-semiosphere-history] (Languages of Russian culture, Moscow, 1999, 136 p.).
16. Bol'shaya rossijskaya enciklopediya [Great Russian encyclopedia] [Electronic resource]. Available at: bigenc.ru (Accessed: 1.03.2021).

Е.Ю. Личман, М.К. Каирова

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

XX ғасырдың ортасындағы Қазақстан әдебиеті мен кескіндемесінде портрет жасаудың көркемдік құралдары

Аңдатпа. Мақалада социалистік реализмнің идеологиялық парадигмасы жағдайындағы көркем портреттегі өзгерістер талданады. Кеңестік кезеңдегі Қазақстанның бейнелеу өнеріндегі портреттің жұмыс істеу ерекшеліктерін зерттеу барысында Социалистік реалистік канон адамды социализм құрылысшысының әлеуметтік типі ретінде түсіндіруді талап еткені анықталды. Кескіндемедегі социалистік реализм тұжырымдамасының көрінісі-Сталиндік иконографияның стилін жариялаған Социалистік Еңбек Батырларының, Ұлы Отан соғысы батырларының көрнекті мәдениеті, өнер және әдебиет қайраткерлерінің портреттерін жасау, сондай-ақ портреттердің типтік ұлттық ерекшеліктерін бейнелеу арқылы жүзеге асырылды.

Мақалада социалистік реализмнің идеологиялық парадигмасы жағдайындағы көркем портреттегі өзгерістер талданады. Кеңестік кезеңдегі Қазақстанның бейнелеу өнеріндегі портреттің жұмыс істеу ерекшеліктерін зерттеу барысында Социалистік реалистік канон адамды социализм құрылысшысының әлеуметтік түрі ретінде түсіндіруді талап еткені анықталды. Кескіндемедегі социалистік реализм тұжырымдамасының көрінісі Социалистік Еңбек Батырларының, Ұлы Отан соғысының батырларының, Сталиндік иконографияның стилін жариялаған көрнекті мәдениет, өнер және әдебиет қайраткерлерінің портреттерін жасау арқылы жүзеге асырылды, сонымен бірге портреттердің типтік ұлттық ерекшеліктерін бейнелейді.

Түйін сөздер: ауызша портрет, әдеби портрет, тұлға, Қазақстанның көркем прозасы, Қазақстанның станоктық кескіндемесі, кескіндемелік портрет, социалистік реализм.

Ye.Yu. Lichman, M.K. Kairova

A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

Artistic means of creating a portrait in the literature and painting of Kazakhstan in the middle of the 20th century

Abstract. In this study, based on the historical, typological and method of holistic analysis of works of literature and painting by Kazakh authors of the mid-20th century the problem of creating a portrait by artistic means is considered. The theoretical generalization of the works of philologists made it possible to identify the features of the functioning of the literary portrait in works of fiction. In the process of comparative analysis of the rich exposition of literary characters in the works of prose writers of Kazakhstan, the national features of those portrayed in the historical conditions of life of the Kazakh steppe were revealed. A verbal portrait is only one of the means of characterization used in compositional unity with other similar means: the unfolding of the action in the plot, the description of the thoughts and moods of the characters, the dialogue of the actors, the description of the situation, etc.

The article analyzes the changes in the pictorial portrait in the conditions of the ideological paradigm of socialist realism. In the process of studying the specifics of the functioning of the portrait in the visual arts of Kazakhstan of the Soviet period, it was revealed that the socialist realism canon dictated the interpretation of a person as a social type of the builder of socialism. The embodiment of the concept of socialist realism in painting took place through the creation of portraits of heroes of Socialist labor, heroes of the Great Patriotic War, outstanding figures of culture, art, literature, which were of a salon nature, at the same time, reflecting the typical national features of those portrayed. The plots of many paintings focused around the image of Stalin.

Keywords: verbal portrait, literary portrait, face, artistic prose of Kazakhstan, easel painting of Kazakhstan, pictorial portrait, socialist realism.

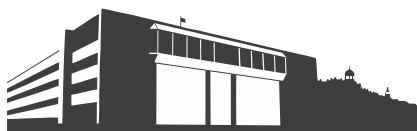
Сведения об авторах:

Личман Е.Ю. – доктор философии (PhD), ассоциированный профессор Высшей школы искусства и спорта, Павлодарский педагогический университет им. А.Маргулана, ул. Мира, 60, Павлодар, Казахстан.

Каирова М.К. – кандидат филологических наук, доцент Высшей школы гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет им. А.Маргулана, ул. Мира, 60, Павлодар, Казахстан.

Lichman Ye.Yu. – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Higher School of Art and Sports, A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, 60 Mira str., Pavlodar, Kazakhstan.

Kairova M.K. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Higher School of Humanities, A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, 60 Mira str., Pavlodar, Kazakhstan.

Zh.S. Inkarbekova¹, R.F. Zhussupova¹
Zh.A. Beisembayeva¹, D.S. Majewicz²

¹ L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

² Samarkand International University of Technology, Samarkand, Uzbekistan

*Corresponding author: rozazhusupova@mail.ru

Criteria for Multimodal Texts in English Language Classrooms

Abstract. *The purpose of this article is to investigate multimodal texts and employ multimodal texts in the curriculum of English classes. Due to the swift development of technology and globalization since the late XX century, the growing multimodality of communication is evident in education. Multimodal texts may be any written text which is followed by a large variety of audio, visual, and other symbolic representations or some information from this text is accompanied by images and sounds. Hence multimodal texts include picture books, textbooks, graphic novels, comics, and posters, conveying meaning to the reader through combinations of visual written language and spatial modes. The article follows a qualitative paradigm. It is referred to primarily two case studies which consist of recorded trailers and created multimodal texts by students. The assessment criteria were also designed for the tasks presented in this article. Thus, the result found in the current study showed that students appeared to accept multimodal texts in English foreign language teaching and this research is useful for teachers and students as a practical guide on how to implement multimodal texts based on the tasks introduced in this article. And finally, we may say that the outcomes of the current article support and reinforce previous research studies regarding multimodality in teaching and criteria for choosing the appropriate pedagogically designed multimodal texts.*

Keywords: *visual; multimodal text; multimodality; multimodal literacy; selection criteria; assessment criteria*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-119-128>

Introduction

Reading skills belong to the language skills in English which give a huge input to learners, and literary texts today are widely exploited in the classroom by English language teachers.

The effectiveness of using literary texts in the classroom mostly depends upon which texts are

being used. Therefore, the reasons or criteria for choosing appropriate texts are mostly considered to integrate those texts into the curriculum. This project studies various criteria for choosing suitable literary texts in foreign language classes. The main focus is on multimodality as a criterion. Multimodal texts have become more popular in teaching English due to their effectiveness.

Multimodal text is text that contains different semiotic modes which cover gestures, visual images, documents, layouts, music, architectural design, etc. Multimodal literature can be a motivating educational resource for learners due to the integration of different modes, their visual appeal, and learner-centered themes. This article is aimed to familiarize students with multimodal texts to enhance their speaking and creative skills through completing several tasks offered in this project. The first task for them is to record a trailer for the story, which will provoke their speaking; and the second task represents a mini project where students need to create multimodal texts on the website using their creativity. Also, this paper offers how multimodal texts as a pedagogical strategy can be implemented through the use of creating multimodal texts via a website.

Almost everyone will agree that using literature in teaching English is beneficial since it provides cultural values and comprises almost accurate grammatical content. The Common European Framework of References to Languages also points out the role played by literature in FLT as a potential means to develop language and interculturality. Although there are many benefits of learning English through literature, there are some challenges for teachers to adapt literature in the curriculum, particularly in countries where the first language is not English. Firstly, literary works are not made directly for pedagogical purposes. Secondly, there is a big probability of a wrong understanding cultural values of literary works since there are real gaps between two different cultures. Thirdly, the curriculum sometimes does not specify what and how literature should be taught in a course [1, p. 7-8].

Thus, there are great challenges for teachers to select literary texts in teaching EFL. To address this issue, this study defines criteria for teaching English.

Selecting the literary texts or materials should not only focus on what materials to use but also on the science that should be taken into account. This requires special criteria that are considered mostly from the types of students and the text-related factors. With the existence

of a wide range of possible criteria for selecting texts, like student's checklist from his/her book 'Literature and Language Teaching', there is also a big deal for us which criteria to use. In this work, multimodality is investigated as a leading criterion for selecting texts in FLT.

The driving question of this article can be formulated as follows: 'How multimodality can be used as a criterion for selecting literary texts?'

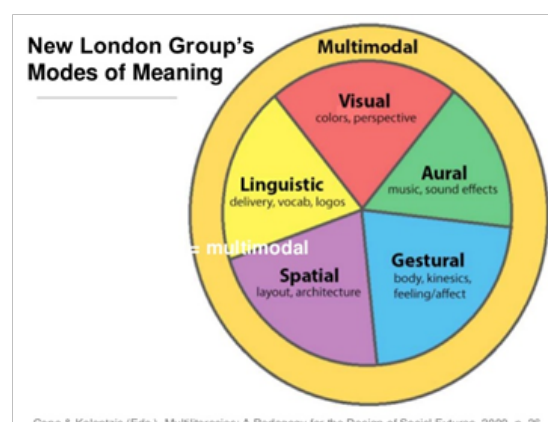
This article is aimed to demonstrate the options of how multimodality is used for selecting multimodal texts in the curriculum to enhance students' speaking skills.

The end product was represented as recorded trailers to a multimodal story and self-created multimodal texts.

Literature review

Due to the swift development of technology and globalization since the late XX century, the growing multimodality of communication is evident in education. Multimodal literature incorporates a large variety of audio, visual, and other symbolic representations. A multimodal text is often a digital text but can be a book, such as a pia culture book, information text, or graphic novel. Different from the linear reading of monomodal texts, multimodal materials require the processing of more than one mode and the recognition of the interconnections between these modes [2, p. 9-14].

Defining Multimodality by New London Group's Modes of Meaning [3, p. 9-37]

Reading multimodal literature in FLT changes the act of reading substantially because the

reading process is focused on the combination of verbal text, audio, and image and how these can be creatively combined to produce meaning. In comparison to a traditional word-based text, where only letters and sentences have to be decoded, deciphering multimodal literature becomes 'a multiliterate act in which all sorts of codes, "languages" and their respective literacies are involved [4, p. 283-298]. To integrate multimodal texts in FLT most effectively and to provide a theoretical grounding for integrating these texts, pedagogical principles are presented in the table below that can set the basis for planning a lesson sequence focusing on multimodal literature. Also, this model can serve as the theoretical grounding for integrating other text formats [5, p. 56-63].

Pedagogical principles for integrating multimodal texts in FLT

Principles	Features
1. Integrating a variety of text formats	→ learner-centeredness → relevant topics → relevant modes
2. Authenticity & authentication	→ textual authenticity / genuine texts → learner authentication / engaging authentically with texts
3. Competence-based teaching	→ integrating communicative skills → outcome-oriented
4. Integrating multiple literacies	→ analyzing verbal narration → analyzing other modes
5. Task focus	→ integrating tasks → scaffolding → variety of outcomes

So, the suitable criteria for text selection firstly are the syllabus demanding requirements in terms of content when selecting a text. In addition, it is vital to focus on the learner group and their readiness, interests, and learning profiles. Factors such as learners' age, level of proficiency, abilities, and background knowledge should also be considered. Additionally, texts should

ideally be meaningful to learners in that they can relate the plot to their life experiences, emotions, and expectations. Moreover, reading provides a beneficial and lasting effect on the learners' development of communicative and intercultural competencies. Moreover, competencies are easily achieved if a text is chosen that is enjoyable and thematically motivating to learners. Selecting a suitable text for a class is a very individual process. To stay up-to-date, it is important to engage students with multimodal texts which helps them develop vital multimodal literacy skills. Integrating multimodal literature in FLT can help students understand the potential of different modes, particularly the relationship between words and images, in reading, writing, and producing multimodal texts [6, p. 62-68]. The competencies gained from dealing with multimodal texts in FLT are transferable to other literacy practices. To further this discussion, the outline of task examples illustrates how multimodal narratives are integrated into practice. If teachers train learners in the process of multiliterate reading and choose suitable texts, this can potentially motivate learners to read multimodal texts in and outside the classroom as well.

Methodology

This paper was triggered by field observation and experience in the classroom situation as outlined in the statement of the problem. The paper was thus based on what authors experienced and observed as background to the study (laying the foundation for the study), theoretical literature review, and needs analysis. The preliminary stages of the paper are viewed as empirical experience observation, and qualitative analysis of what happened in the English classrooms.

The project relies primarily on two *case studies* which consist of recorded trailers and created multimodal texts by students. The *method* of this project is *action research*. Tripp defines it as a method used in education when teachers want "to improve their teaching and thus their students' learning" [7].

The *assessment criteria* for the first task are:

1. Participation in discussion on comprehension questions – 20
2. Teamwork/Cooperation during group work – 20
3. Content/Storyline Key (scenes or themes from the book have been creatively presented, the content of the book is clear to the viewer) – 20
4. The voice track is clean and fully understandable – 20
5. The trailer flows very smoothly and captivates the attention of the audience. It compels the viewer to read the book – 20

The *assessment criteria* for the second task are:

1. Attractive layout for the readers – 25
2. Incorporation of Visuals/Audio – 25
3. Website navigation – 25
4. Presentation – 25

Discussion

Criteria for text selection

The appropriateness of using literary texts mostly depends on how the teacher selects materials. This study will help the readers to provoke interest in using multimodal texts in FLT as well as to understand which criteria should be considered to select an appropriate literary piece. Choosing literature as a learning material is very crucial to provide appropriate materials. Therefore, teachers always accompany the process of selecting materials with some criteria.

Possible criteria for text selection, for classroom and extensive reading, could include some of the principles advanced by Prowse for the selection of extensive reading material [8, p. 142-145]:

Choice: as far as possible, let your students choose the text they want to read. There is plenty of English language learner literature, also called graded readers, available from international ELT publishers – from adaptations of classics to original stories (<http://www.erfoundation.org/erf/>). If your school library is limited, offering students a shortlist at least gives them a certain degree of choice. Also, there is plenty of free copyright material available on the Internet. Deciding for others what they would read is hardly ever something we would do in real life to our family and friends, and the same should

apply to our learners. What we should do is suggest and recommend reading material based on what is available to us and what we consider culturally and linguistically appropriate.

Ease: finding a text with the right language level is crucial. The text should be neither too difficult so that students cannot infer the meaning of particular lexical items and are forced to look up words too frequently; nor too easy so that there is no challenge and no vocabulary gain. Teachers' awareness of their students' language proficiency and knowledge levels are ultimately the best guides in making a decision.

Texts to engage with and react to: texts should engage readers cognitively and effectively [9, p. 191-198]. Nothing is more effective in killing the joy of reading than a boring text. However, what teachers see as interesting (or boring) may not necessarily be the same for their students – the choice is again an important element.

No tests and no comprehension questions: this is a quite controversial issue and demands a far more extensive and serious discussion than the one permitted by the limits of this article. There are other ways of assessing students' response to texts, as well as the language development they achieved by reading them than formal tests and comprehension questions. Some options may include follow-up writing, classroom presentations, and face-to-face or online discussions.

Teachers' participation: Teachers, as parents and politicians, should lead others by example. Asking your students to read literature when you do not read it yourself can not only undermine your reputation and authority but also create some quite embarrassing situations. Students would probably feel much more motivated if they can engage with the teacher in a real and meaningful discussion about the texts they are reading.

Besides the list above, we should also consider Brumfit's criteria for text selection which relates to suitable linguistic level, 'cultural and social expectations of different groups of learners,' and length of the text [10, p. 101-107]. Imagination and creativity should also be our concerns. Literary texts, and the tasks based on them,

should help learners to activate and exercise their imagination.

The theory of multimodality is exposed to a number of these questions related to the tools for analyzing non-textual components because it denotes the application of multiple literacies within one medium.

Gunther Kress and Theo van Leeuwen introduced the term multimodality into psycholinguistics and denoted it as the description of general laws and rules of interaction in the communicative act of verbal and non-verbal signs, the combination of various codes of information presentation [11, p. 76-77].

G. Kress considered multimodal phenomena of interaction between verbal texts and images, speech and gestures, and size and color of the text. The use of multiple means or channels of information transmission in discourse analysis is called multimodal. Multimodal communication is characterized by textual, audiovisual, linguistic, and spatial modes that are involved in creating and sending messages [12, p. 123].

A multimodal text is a text in which a communicative situation is presented using several modes of perception, specifically, vision and hearing (Kress). For research purposes, audio-visual material is accompanied by transcriptions and annotations. The transcription of a video sequence's communication is its visual representation and must be synchronized with it.

Multimodal texts are adapted to any learning style according to the VARK model by N.Flemming [13, p. 6-18].

Visual arts: paintings and photographs are used as both warm-up or follow-up activities. They can provide memorable material with strong visual appeal and impact [14, p. 233-237].

Dramatic arts and music: kinesthetic and auditory learners benefit a lot from activities that include classroom or recordings and performances of short scenes of a play, songs, or poems [15, p. 50-56]. These activities also provide good opportunities for collaborative learning and for working on pronunciation.

Web 2.0 tools: due to access to the Internet the use of wikis, blogs, websites, and discussion forums have broadened the experience of a text

and are used to promote collaborative writing, creative writing, and exchange range of ideas and contextualization of literature works.

Results

Implementing Multimodal Texts in the Classroom

Using such criteria (*no tests and no comprehension questions, but using texts with lots of visual arts, texts to engage and react to*) and principles as mentioned above (*authenticity, competence-based teaching, integrating multiple literacies, task focus*) multimodal texts in our classroom with 15 students were integrated into the teaching process. Students are 1st-year bachelor's students with a major in mathematics, and their English level is Intermediate. One of the stories chosen was 'Story of an Hour by Kate Chopin', where students are engaged in the drama and offered to discuss a social dilemma that exists in our country too. For the tasks in this story, discussion questions have been prepared to activate students' speaking and discussion skills. Also, the site of the story with visuals and audio prepared by us, allowed students either to listen to the story or to read, according to their preferences.

Two more activities have been created as an example of how multimodal texts can be interwoven in the process of language learning. For Task 1, students are offered to shoot the trailer to the story after reading or listening. While Task 2 is a project-based activity, which requires students to make more effort into creating their own multimodal story with instructions given.

Task 1. 'Trailer to the story'

Aim: to provoke students' speaking by recording a trailer to the story based on a multimodal text.

Language level: Intermediate and above

Age: Adults

Before class:

1. Choose an appropriate story;
2. Prepare a list of comprehension questions;
3. Create a multimodal text (from a chosen story) using the wix.com website;
4. Upload to the site a video version of the story;
5. Divide students into groups of 4 to starring in the trailer;

6. Send a list of unfamiliar words to the group mail.

In class:

1. Demonstrate the story ('Story of an Hour by Kate Chopin') through <https://inkarbekovazhanara.wixsite.com/mysite>;

2. Ask for any predictions according to the name of the story;

3. Play a video from <https://inkarbekovazhanara.wixsite.com/mysite/listen-to-the-story>;

4. After listening to the story ask some comprehension questions;

5. Divide students into groups of 4 according to the list (1 student for each character from the story 'Story of an Hour');

6. Tell them to work in groups of 4 and record themselves for the trailer to the story (it can be any part of the story, not the whole story);

7. Students send their videos to your email;

8. Upload those trailers to your website.

Monitoring:

1. Prepare all necessary materials before class;

2. Make sure the chairs are arranged to allow you to easily see your students from your table;

3. Ask students questions after listening to the story to check their understanding of the story;

4. Ask different students (to get each student involved) and ask them to comment on their classmates' answers if all questions from your list were discussed;

5. Slowly move around the room while the students are working in groups;

6. Remind them of the time limit if necessary;

7. Give praise whenever necessary to your students.

List of words from the 'Story of an Hour':

Abandonment: an act or instance of leaving a person or thing permanently and completely;

To sob: the act of sobbing; a convulsive catching of the breath in weeping;

Subtle: thin, tenuous, or rarefied, as a fluid or an odor;

Exalted: raised or elevated, as in rank or character; of the high station;

Riot: a noisy, violent public disorder caused by a group or crowd of persons, as by a crowd protesting against another group, a government policy, etc., in the streets;

Shudder: a convulsive movement of the body, as from horror, fear, or cold;

Gripsack: a small suitcase, or traveling bag;

Piercing: loud or shrill, as the quality of a voice.

Comprehension questions:

1. Which emotions do you have after reading? Why?

2. What do you know about harassment and violence towards women in Kazakhstan? Are there any laws to protect them?

3. Have you got any ideas why women are silent when suffering from their spouses?

4. Share your ideas on how this can be changed.

Assessment Criteria for Task 1:

1. Participation in discussion to comprehension questions – 20

2. Teamwork/Cooperation during group work – 20

3. Content/Storyline Key (scenes or themes from the book have been creatively presented, the content of the book is clear to the viewer) – 20

4. The voice track is clean and fully understandable – 20

5. The trailer flows very smoothly and captivates the attention of the audience. It compels the viewer to read book – 20

Sources:

1. https://www.buffaloschools.org/site/handlers/filedownload.ashx?moduleinstanceid=7869&dataid=41652&FileName=2_2_the_story_of_an_hour.pdf

2. <https://inkarbekovazhanara.wixsite.com/mysite>

3. <https://www.youtube.com/watch?v=Fc7nNjjPinc>

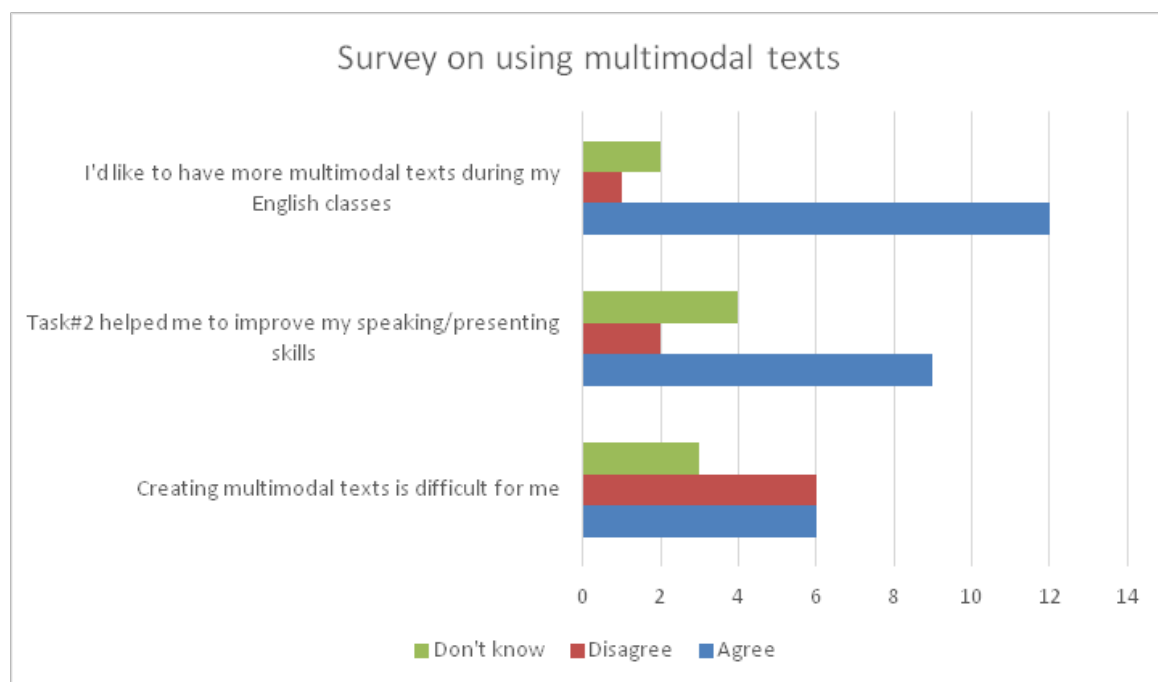

Diagram 1 – Multimodal texts in FLT

Task 2. Project 'Create your Multimodal Text'

Aim: to improve learners' creative skills through creating a multimodal text; to enhance their Web 2.0 skills by making their website with the story.

Language level: Intermediate and above

Age: Adults

1. Task 2 is project work for students which is assigned as homework;
2. Students should create their multimodal text using <http://wix.com/>;
3. They are not limited to the story selection or its design;
4. The criteria they should follow is keeping the story multimodal;
5. Students are provided with a tutorial on YouTube to help them with creating the story on their website <https://www.youtube.com/watch?v=6Q4737kSSzA>.

Assessment criteria for Task 2

5. Attractive layout for the readers – 25
6. Incorporation of Visuals/Audio – 25
7. Website navigation – 25
8. Presentation – 25

Sources:

1. <http://wix.com/>
2. <https://www.youtube.com/watch?v=6Q4737kSSzA>
3. <mailto:https://www.youtube.com/watch?v=GQPPZx8WJpQ>

After accomplishing these tasks, we conducted a survey on using multimodal texts with three questions:

1. Do you find still images and animated images in multimodal texts useful?
2. What Task improve your speaking/presenting skills?
3. Was it easy or difficult for you to create multimodal texts?

The survey was anonymous and was conducted on the platform [surveymonkey.com](https://www.surveymonkey.com).

The results are illustrated in the diagram below:

According to the survey, half of the students found creating multimodal texts difficult. However, most of them stated that Task 2 gained more confidence in presenting their ideas and

speaking skills. Also, they were happy to have the freedom to choose the literary piece they liked Task 2 and had stronger motivation to present the material. 12 out of 15 students confirmed they would like to have multimodal texts in their English course syllabus.

Conclusion

Having discussed all the criteria for selecting multimodal texts, we believe that teachers and students find this paper useful as a practical instrument for implementing some strategies in their classrooms. There is no doubt that the experience of using multimodal texts in teaching and learning has positive effects not only on students but on teachers as well.

Creating multimodal texts is an increasingly common practice in contemporary classrooms.

Easy to produce multimodal texts include posters, storyboards, oral presentations, picture books, brochures, slide shows (PowerPoint), blogs, and podcasts. More complex digital multimodal text productions include web pages, digital stories, interactive stories, animation, and film.

Thus, using multimodality in Foreign Language Teaching enables learners to find a more accessible and usable environment, as it allows for adaptability to the environment taking into account the user's cognitive abilities or limitations in acquiring a second language.

For FLT teachers it is important to consider the levels of learners when creating teaching resources as well as their psychological peculiarities of age. In constructing a multimodal text, a teacher should also suit the range and style of the text and its attributes to the learners' needs and interests.

References

1. Lazar G. (2007). *Literature and Language Teaching*, Cambridge, CUP, p.7-8,
2. Cope B., Kalantzis M. (2000). *Introduction: Multiliteracies*. South Yarra, VIC: MacMillan, p.9-14.
3. Cope B., Kalantzis M. (2000). *The New London Group. A pedagogy of multiliteracies. Designing social futures*, London, New York: Routledge, p. 9-37.
4. Hallet W. (2015). *Teaching multimodal novels. Learning with Literature in the EFL Classroom*, Frankfurt: Lang, p. 283-298.
5. Eisenmann M., Summer T. (2020). *Multimodal Literature in ELT: Theory and Practice*, CLELE journal, 8, p.56-63.
6. Джусубалиева Д.М., Чакликова А.Т., Мергембаева А.Г., Тахмазов Р. *МООК – эволюция онлайн-образования // Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки»*. - 2017. - №2(51). – С.62-68.
7. Tripp D. *Action research: a methodological introduction*. [Electronic resource]. Available at: <https://www.scielo.br/j/ep/a/3DkbXnqBQyq5bV4TCL9NSH/?format=pdf&lang=en> (Accessed: 04.02.2022).
8. Prowse P. (2002). *Top ten principles for teaching extensive reading: A response*, *Reading in a Foreign Language*, 14, p. 142-145.
9. Elliot R. (1990). *Encouraging reader-response to literature in ESL situations*, *ELT Journal*, 44, 191-198.
10. Brumfit C. (1985). *Language and literature teaching: From practice to principle*, Oxford: Pergamon Press, 6, p. 101-107.
11. Kress G. R., Leeuwen T.V. (2001). *Multimodal Discourse: The modes and media of contemporary communications*, London: Edward Arnold, p.151.
12. Kress G. *Multimodality*. (2010). *A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication*, London: Routledge, 232
13. Жусупова Р.Ф., Шадиев Р.Н. *Teaching English language oral skills via multimodal texts* *Научно-педагогический журнал «Образование» НАО МОН РК им.И.Алтынсарина*. – 2021. - №4 (99). - Нұр-Сұлтан. - С. 6-16.
14. Benton M. (1992). *Literature teaching and the visual arts*, Buckingham: Open University Press, 25, p. 233-237.
15. Maley A., Duff A. (2005). *Drama techniques*. Cambridge: Cambridge University Press, 50-56

References

1. Lazar G. Literature and Language Teaching, Cambridge, CUP, 7-8, (2007).
2. Cope B., Kalantzis M. Introduction: Multiliteracies. South Yarra, VIC: MacMillan, 9-14, (2000).
3. Cope B., Kalantzis M. The New London Group. A pedagogy of multiliteracies. Designing social futures, London, New York: Routledge, 9-37, (2000).
4. Hallet W. Teaching multimodal novels. Learning with Literature in the EFL Classroom, Frankfurt: Lang, 283-298 (2015).
5. Eisenmann. M., Summer T. Multimodal Literature in ELT: Theory and Practice, CLELE journal, 8, 56-63 (2020).
6. Dzhusubaliyeva D.M., Chaklikova A.T., Mergembaeva A.G., Tahmazov R. MOOK – Evolyuciya onlajn-obrazovaniya [Evolution of online education], Vestnik KazNU. Seriya «Pedagogicheskie nauki» [Bulletin of KazNU. "Pedagogical sciences" series], 2(51), 62-68 (2017).
7. Tripp D. Action research: a methodological introduction. [Electronic resource]. Available at: <https://www.scielo.br/j/ep/a/3DkbXnqBQyq5bV4TCL9NSH/?format=pdf&lang=en> (Accessed: 4.02.2022).
8. Prowse P. Top ten principles for teaching extensive reading: A response, Reading in a Foreign Language, 14, 142-145 (2002).
9. Elliot R. Encouraging reader-response to literature in ESL situations, ELT Journal, 44, 191-198 (1990).
10. Brumfit C. Language and literature teaching: From practice to principle, Oxford: Pergamon Press, 6, 101-107 (1985).
11. Kress G. R., Leeuwen T.V. Multimodal Discourse: The modes and media of contemporary communications, London: Edward Arnold, 151 (2001).
12. Kress G. Multimodality. A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication, London: Routledge, 232 (2010).
13. Zhussupova R.F., Shadiev R.N. Teaching English language oral skills via multimodal texts. Nauchno-pedagogicheskij zhurnal «Obrazovanie» [Scientific-pedagogical journal "Education"], 4 (99), 6-16 (2021).
14. Benton M. Literature teaching and the visual arts, Buckingham: Open University Press, 25, 233-237 (1992).
15. Maley A., Duff A. Drama techniques. Cambridge: Cambridge University Press, 50-56 (2005).

Ж.С. Инкарбекова¹, Р.Ф. Жусупова¹, Ж.А. Бейсембаева¹, Д.С. Майевич²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Самаркандский международный технологический университет, Самарканд, Узбекистан

Критерии отбора мультимодальных текстов на уроках английского языка

Аннотация. Целью данной статьи является исследование мультимодальных текстов и их использование в учебной программе на уроках английского языка. В связи с быстрым развитием технологий и глобализацией с конца XX столетия в образовательной среде заметна растущая потребность использования мультимодальности в коммуникации. Мультимодальные тексты представляют собой любой письменный текст, который сопровождается большим разнообразием аудио-, визуальных и других средств коммуникации, или некоторая информация из этого текста скрыта в изображениях, картинках и видео. Следовательно, к мультимодальным текстам относятся книги с картинками, учебники, графические романы, комиксы и плакаты, где смысл передается читателю посредством различных комбинаций визуального письменного языка и пространственных режимов. Авторы статьи нацелены на качественную парадигму. В работе опирались в основном на два тематических исследования, которые состоят из записанных трейлеров и мультимодальных текстов, созданных студентами. Для задач, представленных в данной статье, были разработаны критерии оценивания. Таким образом, результат, полученный в текущем исследовании, показал, что студенты, по-видимому, принимают мультимодальные тексты при обучении английскому языку, и данное исследование может быть полезно для преподавателей и студентов в качестве практического руководства по внедрению мультимодальных текстов на основе заданий, представ-

ленных в этой статье. И, наконец, мы можем сказать, что результаты настоящей статьи поддерживают и подкрепляют предыдущие исследования, касающиеся мультимодальности в обучении и критериев выбора соответствующих педагогически разработанных мультимодальных текстов.

Ключевые слова: визуальный, мультимодальный текст, мультимодальность, мультимодальная грамотность, критерии выбора, критерии оценивания.

Ж.С. Инкарбекова¹, Р.Ф. Жусупова¹, Ж.А. Бейсембаева¹, Д.С. Майевич²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Самарқанд халықаралық технологиялық университеті, Самарқанд, Өзбекстан

Ағылшын тілі сабақтарындағы мәтіндердің мультимодальдылығының критерийлері

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты-мультимодальды мәтіндерді зерттеу және мультимодальды мәтіндерді ағылшын тілі сабақтарының оқу бағдарламасында қолдану. XX ғасырдың аяғынан бастап технологияның қарқынды дамуы мен жаһандануына байланысты білім беруде коммуникацияның өсіп келе жатқан мультимодальділігі айқын. Мультимодальды мәтіндер кез-келген жазбаша мәтін бола алады. Сонымен қатар көптеген аудио, визуалды және басқа да символдық көріністер болуы мүмкін немесе осы мәтіннен алынған кейбір ақпарат суреттер мен дыбыстармен бірге жүреді. Демек, мультимодальды мәтіндерге суретті кітаптар, оқулықтар, графикалық шығармалар, комикстер мен плакаттар кіреді, олар оқырманға визуалды жазбаша тіл мен кеңістіктік тәсілдердің тіркесімі арқылы мағына береді. Мақала сапалы парадигманы ұстанады. Бағалау критерийлері де осы мақалада берілген тапсырмалар үшін әзірленді. Бұл зерттеу оқытушылар мен студенттерге осы мақалада берілген тапсырмаларға негізделген мультимодальды мәтіндерді енгізу бойынша практикалық нұсқаулық ретінде пайдалы.

Түйін сөздер: көрнекі, мультимодальды мәтіндер, мультимодальдылық, мультимодальды сауаттылық, таңдау критерийлері, бағалау критерийлері.

Information about authors:

Inkarbekova Zh.S. – 2nd year master student with a major in “7M01719 – Foreign Language: Two Foreign Languages”, L.N. Gumilyov Eurasian National University”, 11 Kazhymukan st., Astana, Kazakhstan.

Zhusupova R.F. – Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Professor of the Department of Theory and Practice of Foreign Languages, L.N. Gumilyov Eurasian National University”, 11 Kazhymukan st., Astana, Kazakhstan.

Beisembayeva Zh.A. – Candidate of Philology, Head of the Foreign Languages Theory and Practice Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University”, 11 Kazhymukan st., Astana, Kazakhstan.

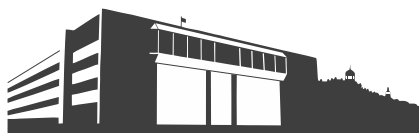
Majewic D.S. – Ph.D., Professor of the Samarkand International University of Technology, 270 Spitamen Ave., Samarkand, Uzbekistan.

Инкарбекова Ж.С. – «7M01719 – Шетел тілі: екі шетел тілі» оқу бағдарламасының 2 курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қажымұқан көш., 11, Астана, Қазақстан.

Жусупова Р.Ф. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Шетел тілдерінің теория мен тәжірибесі кафедрасының профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қажымұқан көш., 11, Астана, Қазақстан.

Бейсембаева Ж.А. – филология ғылымдарының кандидаты, Шетел тілдерінің теория мен тәжірибесі кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қажымұқан көш., 11, Астана, Қазақстан.

Майевич Д.С. – Ph.D., Самарқанд халықаралық технологиялық университетінің профессоры, Спитамена даңғ., 270, Самарқанд, Өзбекстан.

S.K. Kim

Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author: ms.wha@mail.ru

Models and methods of translation of literary texts in the contemporary humanitarian research paradigm

Abstract. *The article presents argumentative issues related to both the fundamental problems of translation studies and the practical aspects. The work briefly highlights the processes of translation modeling and the functional application of various approaches in the process of literary text translation. The author gives as an example D. Kharmis's "Cases" and its fragments translations into Korean. Accordingly, it demonstrates how the translator successfully used creative tools usage. A comparative analysis of the original and translated parts of the text allows us to draw a primary conclusion about various models which the translator of literary texts refers to in order to preserve both the unique originality of the source and the adequacy of the target text.*

Keywords: translation theory, translation model, literary translation, linguistic approach, comparative analysis

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-129-136>

Introduction

Over the years, translation has become the subject of research in many scientific works both as an instrument of intercultural communication and as a kind of measurable quantitative and qualitative skill. There are varied and innumerable definitions of translation, and its number has still been increasing. Many outstanding Soviet and Russian scientists (Ya.I. Retsker, A.V. Fedorov, A.D. Sweitzer, L.S. Barkhudarov, V.N. Komissarov, L.K. Latyshev, R.K. Minyar-Beloruchev, I. S. Alekseeva, N. S. Avtonomova) and Western researchers (J.P.

Vinet and J. Darbelne, J. Catford, G. Mounin, E. Nida, J. Holmes, G. Toury, P. Newmark, K. Rice, G. Vermeer, D. Seleskovich, M. Lederer, K. Scheffner, M. Baker) of the late XX – early XXI centuries have raised and discussed translation studies issues. And there are presented quite different perspectives.

This ambiguity can be explained by the short duration of existing the translation theory itself. Moreover, in translation studies, the theory did not precede practice unlike natural sciences. On the contrary, it followed it. George Mounin, a French linguist and translator, highlighted the translation as an "activity, stating a theoretical

problem,” and given the contradiction between the theses put forward by linguistic theory and refuted by translation practice, translation can even be considered as a “scandal” for linguistics [1, p. 40].

Although the theory of translation was initially formed “to understand the essence of translation as a practical activity, the matter of the tasks solved by the translator, and the methods translators apply, to consider the main approaches to the implementation of translation” [2, p. 72], it had been perceived strictly in the context of a linguistic phenomenon for a long time. At the same time, it was considered as a process of conveying the actual meanings using lexico-syntactic and semantic transformations to recreate texts written in one language using the units of another language [3, p. 285].

That was the reason why the linguistic theory of translation focused on the process of “replacing textual material in one language with equivalent textual material in another language,” as described by J. Catford [4, p. 20]. Accordingly, such a narrow and controversial attitude had attracted criticism against the linguistic approach, and it led to the need to go beyond this approach.

In the preface to the fourth edition of his book “Foundations of the General Theory of Translation” A.V. Fedorov describes in detail the path of development of Soviet and Russian translation studies. The author notes the opinions of scientific critics as they often hesitated from the accusations the research he proposed (at the time of writing the first edition it was practically unique) “is too much linguistic” to reproaches that it is “insufficiently linguistic” [5, p.6]. Fedorov emphasized that “all facts from the field of translation cannot be explained in a linguistic way”, but “a linguistic way of study, which is not sufficient for posing and solving all translation problems (particularly, literary translation), is undoubtedly necessary for the matter of their complex research” in the second edition of his another book which was published in 1958 [6, p. 24].

Currently, the interdisciplinary nature of translation theory, which has absorbed many

elements and concepts from related disciplines, is no longer disputed. And it cannot be considered complete in isolation from other linguistic disciplines. The reasons why this relationship is obvious are as follows:

- “linguistic heredity” is traced in the translation, the key components refer back to the origins of the formation of structural linguistics;
- translation is built around an activity, the focus of which lies within the processes associated with language and its manifestation in speech;
- translation defines the basic concepts and defines the basic notions used by translators-researchers and practitioners when working with a variety of language pairs;
- translation is in a relationship of interdependence with other linguistic sciences, it immediately responds to the emergence of new trends in them;
- finally, one of the obvious reasons - the object of translation is the text (and discourse), including its understanding as a linguistic phenomenon.

Methodology

Specifically, one of the aspects of translation studies directly demonstrates the close connection between the practice of translation and linguistic theory. At the same time, it proves the influence of other disciplines, namely, the connection with modeling theories. In particular, we are interested both in functioning and possibly will-be-developed translation models that could be applied with literary texts.

The very concept of “translation model” was introduced by E. Nida, implying the use of methods of linguistic analysis, and understanding the translation process as a series of transformations of units of the source text into units of the target text [7].

V.N. Komissarov noted the development and specification of translation models representing implicit features of the translation process “in the form of a series of mental operations on linguistic or speech units” as well. Precisely, in the form

of linguistic operations, which are selected in accordance with the “linguistic characteristics of the original and the corresponding phenomena in the target language”, as one of the “most important tasks of the linguistic theory of translation” [8, p. 158].

Modeling assumes that, although the direct translation process is not subject to direct observation, it seems possible to study it by constructing various hypothetical structures. A.M. Tyutebaeva notes that the currently proposed models are sometimes based only on speculative conclusions, on recording the results of translation reflection, but at the same time it is impossible to single out one dominant model or derive from it one priority and most effective method [9, p. 207].

The description of the translation process using models includes two interrelated aspects: 1) general characteristics of the model, indicating the possible scope of its application (explanatory power of the model); 2) types of translation operations carried out within the framework of this model.

Taking into account the availability of rich material on the topic of translation models and the limitations by volume of an article, it narrows the filter down to models that seemed functional in the practice of translation, while translation itself, according to a quotation of N.S. Avtonomova, is an “analytical and synthetic, scientific and artistic act” [10, p. 145].

As N.S. Avtonomova notes, “in the dynamics of culture, translation is a special phenomenon. While simultaneously touching on many of culture areas <...> translation practice <...> provides valuable material that cannot be obtained in any other way. Translation work and discussion with specialists (native speakers of the original language) convince that <...> it is necessary to operate with semantic elements that are not recorded in any dictionaries: these elements, as if for the first time are realized in the discussions of speakers of different languages, each of which can transport the translated meaning only to the middle of the river separating the source from the target text” [11, p. 6].

Discussion

At this stage, it becomes obvious that “the comparative linguistic analysis that prevailed until recently revealed only the formal degree of semantic and stylistic equivalence of the source and translated texts”, and therefore is no longer able to offer effective tools for translation processes evaluation and justified criticism of their results. As G.G. Gizdatov and A.A. Aldabergenova note in their article, “the linguistic translation studies are being replaced by “cultural translation”, which has proposed certain criteria for category and assessment” [12, p.162].

Thus, we turn to translation approaches associated with the transformation of the meanings of a literary text, taking into account the parallel processes of crossing not only linguistic, but also cultural boundaries. The main question, which then sets the tone for further potential research, is formed on this stage: “What methods and models are effective in transferring literary texts into a foreign language reality, which themselves contain not only informative, but also creative, cultural, and deep semantic components?”

In this context, appears to be an interesting so-called transcreation approach to translation, described by E.D. Malyonova, who points out that within the framework of this approach, translation is viewed as “a tool for reconstructing the ideas and images of the original in the context of the host culture”. The cultural distance influencing the translation process determines the use of such creative practices as transcreation, trans adaptation, and transculturation in translation.

At the same time, according to the author of the noted ideas, transcreation in translation means “a strategy of creative rethinking of a segment of the original text with the subsequent creation of a new text by means of the target language, taking into account the polymodal and culturally specific context of the text”. Transadaptation is presented as a method by which the translator “changes various elements of cultural, visual, auditory and other codes in order to integrate the original work deeper into the matrix of the host culture”. And

finally transculturation allows to reach the effect of the “maximum immersion of the original work in the host culture” - thus, we are talking about the process of “complete change of the source text in the process of its translation and creation on its basis of a new product of creative activity”, which, importantly, often “is not perceived by the bearers of the receiving culture as an alien object” [13, p. 54].

It is necessary to separately highlight the semiotic theory of C. Peirce, which includes the concept of interpretant as a particularly important moment in the translation process for the production and perception of a sign, and from this point of view, the communication process is a verbal semiotic act. A sign is addressed to someone in such a way that it creates in the mind of another person an equivalent or possibly more refined sign. The translator is faced with the task of understanding how to act in order to create a certain type of interpretant of the final text in the brain of the recipient [14, p. 115]. This point of view is valid for translations of literary texts, taking into account the fact that the translator is faced with the challenge of transferring not only linguistic signs into a foreign language and foreign cultural context, but also keeping the image and atmosphere intact during the transfer process which should be created in the reader's head in the process of reading or listening of final text.

Results

In the article, “Cases” by D. Kharms and its fragments translated into Korean is cited as an example. The given version of Korean translation was made by Kim Jong A. O. D. Burenina-Petrova notes, Kharms's prose as the brightest representative of the Russian literature of the absurd, and, according to R. Caillois, in its stylistic and semantic content, it is an example of “dizziness” as a category of games [15, p. 67]. Other motives are clearly traced in the writer's prose as well. For example, the sacred perception of reality and its “gradually disappearing” objects. Kharms repeatedly presented the situation of the disappearance of an object, even

the whole world, and after, as it was assumed, the appearance of this object in its «true» form followed [16, p. 171].

In “Blue Notebook No. 10”, the first of the “Cases”, we read about a man who did not have “eyes and ears ... and hair ... did not have a mouth ... a nose”, and further, increasing the pace of the narrative (as when playing with dizziness), it is narrated that a person had no belly, no back, no other organs and parts of the body, which ultimately leads to his complete disappearance from the matter of reality: “There was nothing! So it is not clear who we are talking about” [17, p. 4].

Interestingly enough, the longest sentence of the story (25 words) is translated into Korean by a sentence with only 10 words:

그리고 배도 없었고, 등도 없었고, 척추도 없었고, 내장기관도 하나도 없었다.

(Geurigo baedo eopseossgo, deungdo eopseossgo, cheokchudo eopseossgo, naejanggigwando hanado eopseosda) [18, p. 142].

The translator applied a widely used calquing method, and the shortening is related to the peculiarities of the syntactic structure of the sentence in Korean. Nevertheless, the sentence does not lose its meaning as could be seen.

Indicating the translations of titles of thirty miniatures in “Cases” cycle, we see the calquing method was used in 21 out of 30 cases. The name of the cycle itself and of the miniature No 2, which sets the main character (“Cases”), is translated with the addition of “accidental” (in Korean 우연한 / uyeonhan). As a result, the cycle got the title “Accidental Accidents” in Korean [18, p.143]

The addition as a translation transformation is also used by the translator when working with the heading of case No. 6 “Optical illusion”. In the Korean translation, the title appears as “Optical Illusion Phenomenon” (착시 현상 / chaksi hyeonsang, where “hyeonsang” is phenomenon) [18, p.146].

Telling about the title of the story “Carpenter Kushakov” (No. 8 out of 30), the translator, maintaining the same sequence (profession

- surname), sacrificed the sequence which is typical for the Korean language. It is the rule while writing down the position/profession and surname, the latter is put in the first place: the usually correct version will be “Kim teacher” (Kim seonsaengnim) rather than “teacher Kim”. Thus, a more authentic version could be “Kushakov the carpenter” (Kushakov moksu).

On the contrary, the title of the story “The Lynch Court” translated with the omission of the “court”, in one word «린치» (Lynch) [18, p.168]. Actually in Korean, “Lynch” is both a transcribed surname of a historical person and a verb denoting the massacre of the accused by the independent forces of the crowd.

There are fragments where the transfer of deep meaning or paronomasia requires the use of more complex methods. For example, the hero of the story “About balance” created the expression “кавео” (rus.) - which means “камни внутри опасно” (“stones inside are dangerous”). In Korean version, the phrase-invention of the hero sounds like “돌 삼위” (dolsamwi), and here is the approach with which it is customary to compose abbreviations in Korean. Since in Korean the minimum units into which a word can be divided are not individual letters, but syllables (from two to four letters in one), the translator makes an abbreviation of three syllables (dol’ is a “stone”, sam is the base of the verb ‘samda’ (“to swallow”) and wi – is a syllable coming from the hieroglyph which means “danger”).

The situation with the translation of the mini-story “Petrov and Kamaroff” was different. The original text is composed in form of dialogue written in punning style:

ПЕТРОВ:

Эй, Камаров!

(Hey, Kamaroff!)

Давай ловить комаров!

(Let’s go catch some mosquitos!)

КАМАРОВ:

Нет, я к этому еще не готов.

(No, I’m not ready to this)

Давай лучше ловить котов!

(Let’s go catch some cats!)

The author purposely reproduces punning combinations of rhymes (Kamaroff as a surname and “to catch kamarov (mosquitos)” (deliberately admitted author’s spelling distortion), as well as the alternation of voiced and voiceless consonants in the words “готов” [gotov] and “котов” [kotov]), but unfortunately, the translator did not find suitable language means. As a result, the translation into Korean is just a dialogue-retelling, the essence of which is as follows: “Kamaroff was offered to catch mosquitoes, but he offered to catch cats”. To keep the idiostyle specifics, the translator formalized the pun-story using transcription, without translating the nouns “mosquitoes” and “cats” into Korean: in the Korean-language text, they appear before the reader in the original sound shell. And while the translated “case-story” may end up being perceived as exotic, it is highly unlikely that the Korean reader will truly appreciate the story’s uniqueness, which was lost in the translation process.

Conclusion

Thus, when translating literary texts, especially if they are illogical or contain a language game, we are talking about an approach in which the translator is puzzled by the ways of transferring unique realities and meanings hidden in the original context to another language and to a different culture. Indeed, according to the provisions of the cognitive approach, the key and turning point in the translation process is the stage of understanding - at which the translator extracts the external and internal meanings from the translated text.

In her article considering integration of approaches to modeling the translation process T. A. Volkova notes the need to form new approaches to modeling the translation process, taking into account “the diversity of existing models and in the light of the new paradigm of language research”, and also argues that it is necessary to develop “the theoretical foundations of a modern integral approach to modeling the translation process, to systematize the general principles of modeling in translation, to conduct a detailed

review of traditional (classical) translation models and a review of modern paradigms" [19, p. 212].

In other words, the modern processes taking place in the translational science, undoubtedly, under the influence of the processes developing in related disciplines, as well as the urgent need for a new look at already functioning models and completed translations from the point of view of researchers and practitioners, make it necessary to revise the accepted approaches. The currently functioning translation schools (Russian and

Western) are in need of new integrative holistic approaches, with the help of which the prospect of developing new strategies can be opened and, in general, new directions of scientific research can be formed.

As for translation models applicable in translating texts with a pronounced author's style, theorists and practitioners will have to both continue to explore and test existing models and develop new versions of translation models, relying not only on linguistic but also on cognitive, psychological, intercultural and semiotic aspects.

Список литературы

1. Мунэн. Ж. Теоретические проблемы перевода. Перевод как языковой контакт // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. - Москва: «Международные отношения». - 1978. - С. 36-41
2. Сдобников В.В. Новые тенденции в переводоведении // Казанский вестник молодых ученых. Педагогические науки. Перевод в XXI веке: вызовы эпохи и перспективы развития. – 2018. № 4 (7). Т.2. – С. 72
3. Sokolovsky Y.V. On the Linguistic Definition of Translation // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – № 2 (2010 3). – P. 285-292
4. Catford J. A Linguistic Theory of Translation. – London. – 1967. - 103 p.
5. Федоров А. В. Введение в теорию перевода (лингвистические проблемы). 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Высш. шк. – 1983. - 303 с.
6. Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы): учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. языков - Изд. 5-е, - СПб.; М. – 2002. - 416 с.
7. Nida E.A. The theory and practice of translation. – Leiden. – 1969. - 220 p.
8. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – Москва: Высшая школа.- 1990. – с.158
9. Тютеебаева А.М. Моделирование переводческого процесса // Фундаментальные исследования. – 2013. – № 6-1. – С. 207
10. Автономова Н.С. Перевод как рефлексивный ресурс понимания // Человек: Образ и сущность. Гуманитарные аспекты. №1. – 2009. - С. 139-162.
11. Автономова Н.С. Перевод – это пересечение границ // Пушкин: Русский журнал. - 1998. № 2. - С. 6-7.
12. Гиздатов Г. Г., Алдабергенова А. А. Дискурсивные интерпретации романа Дж. Хеллера «Поправка-22» в переводческой практике // Критика и семиотика. – 2021. - № 1. — С. 160-177.
13. Малёнова Е.Д. Креативные практики в переводе // Перевод и культура: взаимодействие и взаимовлияние: тезисы Третьей Международной научной конференции. - Вологда: ВоГУ ; Нижний Новгород: НГЛУ, 2018. - С. 53-55
14. Базылев В.Н. Семиотическая модель перевода // Политическая лингвистика - №24. – 2008. - С. 115-117
15. Буренина О. Д. Символистский абсурд и его традиции в русской литературе и культуре первой половины XX века. - С.-Петербург: Алетейя. - 2015. – 332 с.
16. Ямпольский М. Беспмятство как исток (Читая Хармса). — М.: Новое литературное обозрение. – 1998. – 384 с.
17. Хармс Д. Случаи. Рассказы и сцены. // Библиотека крокодила. – №1 (1061). - М.: Издательство КПСС «Правда» - 1989. – 48 с.

18. Kim Jong A. Jibeseo han namjaga nawassda. Works of Daniil Kharms // Chongaram Midio, 2004. – 215 p.
19. Волкова Т.А. Интеграция подходов к моделированию процесса перевода: к постановке вопроса // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. - №1. - Т.1. – 2012. - С. 211-219.

References

1. Munen. Zh. Teoreticheskie problemy perevoda. Perevod kak yazykovoj kontakt [Theoretical problems of translation. Translation as a language contact], Voprosy teorii perevoda v zarubezhnoii lingvistike [Questions of translation theory in foreign linguistics] («Mezhdunarodnye otnosheniya», Moscow, 1978, P. 36-41). [In Russian]
2. Sdobnikov V.V. Novye tendencii v perevodovedenii [New trends in translation studies], Kazanskij vestnik molodyh uchenykh. Pedagogicheskie nauki. Perevod v HKHI veke: vyzovy epohi i perspektivy razvitiya [Kazan Bulletin of Young Scientists. Pedagogical sciences. Translation in the XXI century: challenges of the era and prospects for development], 4 (7). Vol. 2 (2018). [In Russian]
3. Sokolovsky Y.V. On the Linguistic Definition of Translation, Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences, 2, 285-292 (2010 3).
4. Catford J. A Linguistic Theory of Translation (London, 1967, 103 p.).
5. Fedorov A.V. Vvedenie v teoriyu perevoda: (lingvisticheskie problemy) [Introduction to the theory of translation (linguistic problems)]. - 4th ed. rev. and exp. Vysshaya shkola, Moscow, 1983, 303 p.). [In Russian]
6. Fedorov A.V. Osnovy obshchej teorii perevoda (lingvisticheskie problemy): ucheb. posobie dlya in-tov i fak. inostr. yazykov [Fundamentals of the general theory of translation (linguistic problems): textbook. manual for institutes and faculties of foreign languages]. 5th edition (SPb.; Moscow, 2002, 416 p.). [In Russian]
7. Nida E.A. The theory and practice of translation (Leiden, 1969, 220 p.).
8. Komissarov V. N. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty) (Vysshaya shkola, Moscow, 1990, P.158). [In Russian]
9. Tyutebaeva A.M. Modelirovanie perevodcheskogo processa [Modeling of the translation process], Fundamental'nye issledovaniya [Fundamental research], 6-1 (207), 2013. [In Russian]
10. Avtonomova N.S. Perevod kak refleksivnyj resurs ponimaniya // CHelovek: Obraz i sushchnost'. Gumanitarnye aspekty. №1. – 2009. - P. 139-162 [In Russian]
11. Avtonomova N.S. Perevod – eto peresechenie granic [Translation is an intersection], Pushkin: Russkij zhurnal [Pushkin: Russian Magazine], 2, 6-7 (1998). [In Russian]
12. Gizdatov G. G., Aldabergenova A. A. Diskursivnye interpretacii romana Dzh. Hellera «Popravka-22» v perevodcheskoj praktike [Discursive interpretations of the novel by J. Heller's «Amendment-22» in translation practice], Kritika i semiotika [Criticism and Semiotics], 1, 160-177 (2021). [In Russian]
13. Malyonova E.D. Kreativnye praktiki v perevode [Creative practices in translation], Perevod i kul'tura: vzaimodejstvie i vzaimovliyanie: tezisy Tre'ej Mezhdunar. nauch. kon-cii [Translation and culture: interaction and mutual influence: abstracts of the Third International Scientific Conference] (VoSU, Vologda; LUNN, Nizhny Novgorod, 2018, P. 53-55). [In Russian]
14. Bazylev V.N. Semioticheskaya model' perevoda [Semiotic model of translation], Politicheskaya lingvistika [Political linguistics], 24, 115-117 (2008). [In Russian]
15. Burenina O. D. Simvolistskij absurd i ego tradicii v russkoj literature i kul'ture pervoj poloviny XX veka [Symbolist Absurdity and its traditions in Russian Literature and culture of the first half of the XX century] (Aletejya, S.-Peterburg, 2015, 332 p.). [In Russian]
16. Yampolskiy M. Bepamyatstvo kak istok (Chitaya Harmsa) [Unconsciousness as a source (Reading Harms)] (Novoe literaturnoe obozrenie, Moscow, 1998, 384 p.). [In Russian]
17. Harms D. Sluchai. Rasskazy i sceny [Cases. Stories and scenes], Biblioteka krokodila [Crocodile Library], 1 (1061) (Publishing House of the CPSU «Pravda», 1989, 48 p.). [In Russian]
18. Kim Jong A. Jibeseo han namjaga nawassda. Works of Daniil Kharms, Chongaram Midio, 2004. – 215 p.
19. Volkova T.A. Integraciya podhodov k modelirovaniyu processa perevoda: k postanovke voprosa [Integration of approaches to modeling the translation process: to the formulation of the question], Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina [Bulletin of the Leningrad State University named after A. S. Pushkin], 1 (1), 211-219 (2012). [In Russian]

С.К. Ким

*Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және
әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан*

**Қазіргі заманғы гуманитарлық зерттеулер парадигмасындағы
көркем мәтіндерді аудару модельдері мен әдістері**

Аңдатпа. Мақалада аударма ісі саласындағы іргелі мәселелер мен практикалық аспектілеріне қатысты даулы сұрақтар қарастырылған. Сондай-ақ, ұсынылған жұмыста аударма барысындағы моделдеу үрдістері мен көркем әдеби мәтінді аударуда қолданылатын түрлі әдіс-тәсілдер сипатталады. Автор мысал ретінде Д. Хармстың “Случаи” (ауд. Cases, Жағдаяттар) шығармасын, яғни оның кәріс тіліне аударылған үзінділерін келтірген. Бұл мысал аудармашы жұмыс барысында творчестволық тәсілдерді қаншалықты ұтымды әрі шебер қолданғанын көрсетеді. Сәйкесінше, түпнұсқа мен аударылған мәтінді салыстыра отыра сараптау бізге аудармашы көркем-әдеби мәтінді аударғанда қандай моделдерге сілтеме істеп отырғаны туралы бастапқы қортынды жасауға мүмкіндік береді. Ол өз кезегінде түпнұсқаның өзіндік ерекшелігін сақтап қалуға, сондай-ақ, аударма мәтінінің оқырманға деген мағыналық тұрғыдан толыққанды жеткізілуіне жәрдемдеседі.

Түйін сөздер: аударма теориясы, аударма моделі, көркем аударма, лингвистикалық тәсіл, салыстырмалы талдау

С.К. Ким

*Казахский университет международных отношений и
мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан*

Переводческие модели и методы в современной гуманитарной парадигме исследований

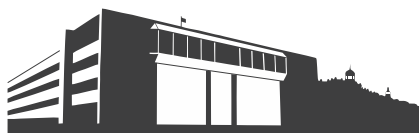
Аннотация. В статье представлены дискуссионные вопросы, имеющие отношение как к фундаментальным проблемам переводоведения, так и к практическим аспектам переводческой практики. В работе кратко освещаются процессы переводческого моделирования и функционального применения различных подходов в процессе работы над художественным текстом. В качестве примеров применения креативных средств рассматриваются переводы на корейский язык фрагментов текстов и заголовков рассказов из цикла «Случаи» Д. Хармса. Сравнительный анализ исходных и переведенных единиц текста позволяет сделать первоначальные выводы о моделях, к которым обращается переводчик литературных текстов с целью сохранить и уникальное своеобразие оригинала, и адекватность перевода.

Ключевые слова: теория перевода, модель перевода, художественный перевод, лингвистический подход, сравнительный анализ.

Information about author:

Kim S.K. – MA in Oriental Studies, lecturer of Department of Translation of Oriental Languages, Kazakh Abylai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Ким С.К. – Шығыстану ғылымдарының магистрі, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Шығыс тілдерінің аудармасы кафедрасының оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

И.К. Ербулатова¹
М.А. Шайхина²
Г.Х. Жамашева¹

¹Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана,
Уральск, Казахстан

²Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан

*Автор для корреспонденции: ilmira.yerbulatova@inbox.ru

Отражение проблемы наркомании в мировой литературе

Аннотация. В статье освещается проблема наркомании в художественной литературе. Проанализированы характерные особенности освещения тематики наркозависимости в художественных текстах. В качестве основного метода настоящего исследования авторами предлагается литературный анализ русских и зарубежных произведений, а также литературно-критических очерков, посвященных проблеме наркомании.

В мировой литературе достаточно художественных произведений, посвященных проблеме наркомании, в которых описывается воздействие наркотических средств на жизнедеятельность человека, изображаются распад личности человека, употребляющего наркотические средства, его ценностных представлений, утрата морального облика.

Материал статьи представляет проблему наркомании как общемировую проблему катастрофического масштаба. В ней предполагается отразить опасность наркозависимости как для индивидуальности человека, так и для человечества в целом. Основная функция литературных произведений на исследуемую тематику выражается в формировании у читателя устойчивого убеждения о вреде наркотиков и их социально-общественной опасности.

Таким образом, прагматика настоящей статьи выражается в том, чтобы на примере анализа литературных героев и их пристрастия к употреблению наркотических веществ подвести читателя к осознанию сущности наркотической зависимости и сформировать устойчивое негативное личностное отношение к глобальной проблеме наркомании.

Ключевые слова: наркотики, наркотическая зависимость, проблема в художественной литературе, литературное произведение, мировое сообщество, мировая проблема.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-137-147>

Введение

Проблема наркозависимости – одна из самых актуальных проблем человечества. Предсказания будущего человечества, опасностей его современного техногенного развития проявляются в деятельности художников, писателей и других представителей творческих профессий. О таких предсказаниях пишет в своей диссертации «Проблема антропологического кризиса в поздней прозе Ч. Айтматова и В. Распутина» Ю.О. Васильева, характеризуя весь комплекс проблем как «антропологический кризис, катастрофа» [1, с. 9]. Многие ученые считают, что началом этого кризиса являются негативные процессы в конце XIX в. – начале XX в. Однако с ними не согласны другие ученые, которые считают, что кризис начался в 20-е годы XX века. По мнению остальных, антропологический кризис начался в 60-70-е годы XX века. В художественной литературе Советского Союза в это время преобладал социалистический реализм, который внедрял в сознание масс, что все люди движутся к светлому будущему коммунизма, и поэтому никаких кризисов и катастроф не существует [1].

Вместе с понятием «антропологический кризис» ученые выявили понятие «антропологическая катастрофа» (автор термина М.К. Мамардашвили) [2]. Отрицательное явление, которое произошло с человеком и связано с окончательным разрушением в нем цивилизационных основ жизни и общения, Мамардашвили называет антропологической катастрофой. Ученый утверждает, что антропологическая катастрофа в наше время идет полным ходом. Подобные предсказания, несомненно, привлекают к себе внимание ученых и исследователей, поскольку в них отражается реальная научная основа происходящего, базирующаяся на предчувствии и интуиции в отношении к окружающей действительности. Одной из таких опасных проблем, касающихся не только настоящего, но и будущего, является проблема наркомании.

Зададимся вопросом «Какое осмысление наркомании дает литература?». Ведь эта про-

блема уже давно интересует писателей. В художественной литературе появились первые описания признаков угрозы наркотиков для человечества еще 100-150 лет назад. Художественные тексты способны отражать окружающую нас действительность, где наивысшей ценностью является человек. На наш взгляд, авторы художественных произведений, освещающих тематику наркомании, на первый план должны ставить такую задачу, как профилактика наркомании; реально демонстрировать через художественные образы все ужасы употребления наркотических препаратов, а также подсказывать пути преодоления смертельной зависимости. Поскольку борьба с наркоманией, в первую очередь, должна быть направлена на профилактику этой пагубной привычки, то лучшей профилактикой для многих людей может стать чтение художественной литературы, где с большой достоверностью изображены трагические судьбы литературных героев.

Таким образом, предметом настоящего исследования явилась проблематика наркомании, а также определение ее места в художественном произведении. Исследованные нами тексты художественной литературы предоставляют уникальную возможность представить и прочувствовать весь трагизм героев, степень их деградации вследствие распада их личностей. Исследование проблемы наркозависимости в литературе имеет особое значение, поскольку писатели в акте творческого, интуитивного познания часто открывают те стороны бытия, которые не вполне очевидны представителям научного сообщества.

Постановка задачи

Тема наркомании в литературе является относительно новой. Разработка указанной темы в художественной литературе началась в XIX веке, когда была осознана угроза и опасность наркотической зависимости для отдельного общества и человечества в целом. Поэтому теоретико-критические работы, посвященные этой теме, пока не составляют большого количества. Особенно тщатель-

но на сегодняшний момент изучены первые русские произведения на тему наркомании: в литературе первой волны литературы Зарубежья произведение М. Агеева «Роман с кокаином» и рассказ М. М. Булгакова «Морфий» [3;4]. Первыми откликами на «Роман с кокаином» явились критические рецензии Г. Адамовича, В. Вейдле («Круг»), А. Бема («Литература с кокаином»), Д. Мережковского («Около важного (О числах) // Царство Антихриста: Статьи периода эмиграции»), П. Пильского, В. Ходасевича («Книги и люди»), Н. Резниковой, Г. В. Адамовича («Рецензия»), вышедшие в 30-х годах. Много работ посвящено теме таинственного исчезновения Агеева с литературной сцены: Варшавский В. С. «Незамеченное поколение», Струве Г. П. «Русская литература в изгнании: Опыт исторического обзора зарубежной литературы», Яновский В. С. «Поля Елисейские: Кн. Памяти», Струве Н. А. «Спор вокруг В. Набокова и «Романа с кокаином»», Струве Н. А. «Роман-загадка [в послесловии к книге] // Агеев М. Роман с кокаином». Вслед за А. Бемом и В. Ходасевичем актуальность темы наркотиков в тексте отмечает и А. Кобринский. Исследователь указывает на то, что данная тема в русской литературе обычно соотносится с мотивом «священного безумия», становящегося источником вдохновения.

Со временем тема наркомании начала разрабатываться и описываться в произведениях мировой литературы. Стали появляться работы, посвященные произведениям последнего времени на тему наркомании. Один из современных романов XX века – роман С. Баймухамбетова «Сны золотые» написан на основе исповедей наркоманов. В работе используются статьи ученых Н. Ф. Хасановой, И. Бондарь-Терещенко, В. Елистратова, В. В. Новикова, С. Н. Сотовой, посвященные произведениям о наркомании, литературоведческому анализу и критике, описанию художественной и духовной ценности этих произведений [5].

В России впервые проблему наркомании с научной точки зрения изучал и анализировал С. Моравицкий в 1885 году [6]. Ученый описывал, что в местах его исследований ал-

коголь не употреблялся местными крестьянами, поскольку его употребление осуждалось согласно их культурно-религиозным традициям, поэтому вместо алкогольных напитков употреблялись различные наркотические вещества. Чтобы прийти в состояние экстаза и блаженства в Сибири, например, крестьяне употребляли галлюциногенные грибы во время исполнения ритуальных действий общения с Богом. Проводили такие ритуальные обряды шаманы. В различных губерниях Сибири люди пользовались растениями, в которых содержались наркотические вещества (например, индийская конопля), но только в лечебных целях. Такими веществами лечили органы дыхания, зубную боль, боль в суставах, инфекционные болезни типа чумы, болезни желудочно-кишечного тракта и т.д.

В древнерусские времена употребление наркотиков населением строго контролировала церковь. Использование наркотических веществ не в медицинских целях объявлялось страшным грехом, виновным в совершении такого преступления грозила смертная казнь.

По окончании Второй мировой войны по всему миру продолжился рост числа наркозависимых. Советский Союз не был в числе стран, которых эта беда не коснулась. К концу 1980-х годов наркомания начала широкомасштабное развитие по всему Союзу, пронизывая все сферы жизни и быта народа. Такое распространение наркотиков связывали с распространением неформальных движений и групп среди молодежи. Чаще всего наркотики употребляли представители творческой интеллигенции, так называемая богема.

После развала СССР во всех постсоветских странах стремительно увеличилось количество наркоманов, а к началу XXI века это бедствие приобрело катастрофический характер [7]. Значительную роль в таком распространении наркотиков играет то, что в результате их употребления люди получают удовольствие и обманное наслаждение. Удовольствие появляется от чувства, которое дает наркотик. Такое удовольствие является результатом не только фармакологического воздействия химических наркотических веществ, но и психологического привыкания к такой стимуляции мозга.

Результаты и их обсуждение

В русской литературе проблема наркотиков проявилась в середине XIX века. В повести «Невский проспект» Н.В. Гоголя главный герой художник Пискарев гибнет от употребления наркотических веществ [8]. В романе Л.Н. Толстого «Анна Каренина» Анна употребляет морфий в целях избавиться от сильной головной боли, здесь тема наркомании описывается вскользь, не как главная проблема, а всего лишь в медицинском аспекте [9]. В 1875 году увидело свет удивительное произведение Арсения Голенищева Кутузова (1848 – 1913) – поэма «Гашиш», в которой в восточном стиле (подзаголовок поэмы «Рассказ туркестанца») описан образ наркотика как лекарства для «спасения от тягот земных». По мнению автора, это средство употребляется местными жителями, которые не изменились под влиянием цивилизации. Поэма отражает монархические взгляды графа, в ней впервые скрупулезно и широко изображается воздействие наркотического препарата на организм и психику человека [10].

Как считает исследователь С.Н. Сотова, одним из первых произведений в русской литературе об употреблении наркотических веществ является произведение В.В. Крестовского «Петербургские трущобы» (1864) [11]. В эпизоде о наркотиках рассказывается, как крепостная девушка Наташа отравляет свою госпожу, заболевшую княгиню Чечевинскую, наркотиком. Она обкрадывает ненавистную княгиню, вытащив из ее шкатулки деньги, составившие немалую сумму, таким способом отомстив своей госпоже. В романе подробно описывается сам процесс приготовления Наташей смертельного раствора: как она смешивает порошок с водой, размешивает его и доликает туда бледно-желтую жидкость. В этом романе использование наркотика описывается не с медицинской точки зрения, а с криминальной.

Иннокентий Анненский в начале XX века описывал воздействие наркотических веществ (алкоголь или гашиш) как выявление в сознании человека настоящей картины действи-

тельности, а наркотик является лишь обязательной частью безобразного «трактира жизни» [12]. Для плеяды поэтов-символистов, в частности Валерия Брюсова, употребление наркотиков (морфия) является демонстрацией принадлежности к избранным божественным кругам, но не только. В. Брюсов считает, что наркотик является посредником между миром реальной действительности, полной «свинцовых мерзостей» бытия, и миром высших представлений, высших гармонических явлений и космических сил [12].

Не изжило себя и шаблонное представление о том, что употребление наркотиков способствует раскрытию творческих возможностей и талантов человека. Возможно, именно по этой причине многие художники, музыканты, писатели, актеры и поэты употребляли наркотики. Ошибочность такого стереотипного убеждения заключается в том, что при систематическом употреблении наркотиков страдает и разрушается эмоциональная сфера, поэтому талантливые люди не могут реализовать свой талант в творчестве.

Многие исследователи литературы отмечают, что писатели XX века изучали и анализировали проблему наркомании кардинально по-другому. В связи с ухудшающейся обстановкой в употреблении наркотиков и резко возросшим числом наркоманов в XX веке эта проблема в литературе приобрела многосторонний, философский характер. В литературе и искусстве наркозависимость становится масштабной, серьезной и очень опасной угрозой не только обществу отдельных стран, но и существованию всего человечества [13].

Анализ литературы XX-XXI вв., затрагивающей тему наркомании, позволяет выделить три периода: 1 период. От начала 19 века до конца 1920-х годов; 2 период. 1950-е – 1970-е годы; 3 период. 1980-е гг. – 1991 г. В первый период не было никаких препятствий в описании проблем наркозависимых, во втором периоде тема наркотиков была официально табуирована, так как считалось, что в советской стране наркомании не было, проблем с наркозависимыми тоже нет. Поэтому даже упоминать ее в литературе было запрещено.

В период распада СССР, т.е. в третий период, все запреты на тему наркомании в литературе и искусстве были сняты. Писатели могли свободно обратиться к этой когда-то запрещенной теме [13].

Третий период (1985 – 1991 гг.) был определен как «горбачевская гласность и перестройка». Во всех сферах жизни общества и страны произошли глобальные изменения, которые коснулись как экономического развития страны, так и общественно-политического положения. Цензуру отменили. И у людей культуры появилась возможность высказываться свободно, писать статьи и книги на все запретные темы. В этот период был опубликован в больших тиражах роман «Плаха» Ч. Айтматова [14]. Данное произведение произвело огромное впечатление на все общество и даже мировую общественность описанными в нем разными проблемами, касавшимися всего человечества. В числе прочих описывалась проблема наркомании. В этом произведении впервые в СССР было описано, как в стране прогрессировала проблема наркомании; с чем столкнулись люди; как распространялись наркотики; сколько этой болезнью было охвачено людей. Вся страна была потрясена этим смертельным открытием [13].

Одним из главных героев анализируемого произведения является Авдий Калистратов, он не наркоман, как и те, кто анашу собирает, их называют «гонцами». Проблема наркомании в романе затронута с точки зрения криминогенной угрозы. Описывается целая организованная преступная сеть, где есть те, кто собирает анашу, и те, кто ее распространяет по всем уголкам Советского Союза. Есть в этой сети преступники и проводники, которые проводят гонцов к местам произрастания анаши. Один из героев романа, милиционер Джаслимбеков, представляет тех, кто беспощадно борется с распространением анаши и осуждает людей, помогающим распространять наркотики.

Чуйская долина, расположенная между Киргизией и Казахстаном, была местом, где на большой площади в огромных количествах произрастала дикая конопля, которая своей

корневой системой удерживала пески. Конопля здесь всегда была гармоничной зоной природы, она росла здесь еще с доисторических времен. Но вот люди решили использовать это природное явление себе на пользу. И сразу Чуйская долина превратилась в зону зла. Сюда толпами съезжались гонцы за травой, здесь происходили кровавые события, столкновения. Философские размышления писателя приводят его к горькому выводу о том, что приход человека в некогда заповедные природные места принес только одни несчастья как природе, так и самим людям [13].

Не обошли проблему наркомании в своих произведениях и писатели конца XX - начала XXI века. К ним относятся романы и повести «Generation „П“» (1999) Виктора Пелевина [15], «Чума» Александра Мелихова (2003) [16], «Ушастый» Ивана Герасимова (2010) [17], «Замыслы» Саши Филипенко (2014) [18]. После многих лет молчания на эту тему писатели получили, наконец, возможность рассказать о такой насущной для всех людей проблеме.

Современные произведения о наркоманах в художественном отражении этой темы делятся на две группы. Такие писатели, как А. Мелихов и И. Герасимов описывали проблему наркомании в классических традициях, изображая наркозависимость как усиливающуюся и расширяющуюся опасность для индивидуума и социума. В произведениях этих писателей подчеркивались жизненные трагедии не только самих наркоманов, но и их родных и близких. Авторы таких произведений изображали проблему наркозависимости с педагогической точки зрения. Эта позиция актуальна, поскольку наибольшее количество вовлеченных в наркоманию людей – это подростки и юноши, которые приобщаются к наркотикам без колебаний, не задумываясь о тяжелых последствиях.

Другое направление представляет группа произведений таких писателей, как В. Пелевин, С. Филиппенко, а также украинских авторов С. Жадана и И. Карпы, которые обыгрывают и снижают тему наркомании. Так, в повести «Generation „П“» Виктора Пелевина (1999) главным героем является человек, чья

молодость прошла в 1980-х годах, этих людей называли «поколением пепси». Вавилен Татарский видит руку человека, который предлагает купюру. Писатель описывает, что дрожь пальцев, которую наблюдал главный герой, указывает на то, что этот человек злоупотребляет наркотическими веществами [15, с. 14]. Татарский употребляет в качестве наркотических веществ для достижения удовольствия мухоморы – галлюциногены. После употребления мухоморов к копирайтеру Вавилену приходила необыкновенная энергия, из-за которой он удачно придумывал тексты для сигарет [15, с. 121]. Кроме мухоморов главный герой употреблял ЛСД как самый сильнейший наркотик, кокаин как один из ядовитых химических веществ. Татарский пережил семейную трагедию, поэтому принимает наркотики, но тем не менее огромных психологических катастроф он не испытывал. На него не повлиял даже распад СССР, он быстро привык к мысли, что СССР уже нет [15, с. 7]. Герой употребляет активно наркотические вещества больше из-за того, что все его окружение находится в этом замкнутом круге.

В зарубежной литературе теме наркомании было посвящено немало произведений. Писатель Томас де Квинси, написавший автобиографический роман «Исповедь англичанина, употреблявшего опиум» (1994) [19], сам когда-то был наркозависимым, но сумел преодолеть эту болезнь и освободиться от наркозависимости. Он, как очевидец всего происходящего, познавший на себе действие наркотиков, описывает, как сумел освободить свой организм от этого яда, постепенно сокращая дозы. После избавления от наркотической зависимости он описывает свои чувства и ощущения. Он пишет о том, что весь период зависимости весь его организм, включая мозг, был как будто заморожен, а после избавления от наркозависимости все его мысли оттаяли и потекли к нему со всех сторон. Ему стало приходиться за один час больше мыслей, чем когда он находился в наркозависимости. Многие читатели считали, что произведение Квинси можно считать неким руководством по освобождению от наркозависимости.

Размышляя над произведениями, посвященным проблеме наркомании, исследователь Н.Ф. Хасанова анализирует трактат Шарля Бодлера, французского символиста, который он посвятил теме наркотиков [20]. Первая часть трактата называется «Поэма гашиша» [21]. Писатель серьезно заболел, боли мучили его до такой степени, что он использовал опиум для избавления от этих страшных мучений. Но одновременно он познал наркотики как источник неизъяснимых наслаждений, от которых человек ощущает удовольствие. Став наркозависимым, писатель посвятил наркотикам всего себя, продавая свои поместья, постепенно теряя свое здоровье и деньги. В своем трактате он предается горьким размышлениям, в которых делает неутешительные выводы о ложных идеалах, которые обычно связывали с употреблением наркотиков; о том, что человек возвышается духом, становится чистым и может общаться с Богом. Бодлер пишет о том, что Дух зла, овладевший волоском человека, может заполучить всю его голову, поэт называет стремление человека «искусственным раем», «искусственным идеалом», а его желание достичь божественного идеала через наркотики ложным, имеющим сатанинское происхождение. Разочаровавшись в наркотиках, поэт убеждает читателя в том, что наркотический рай – это искусственный рай [21].

Американский писатель Уильям Берроуз является автором романов «Джанки. Исповедь неисправимого наркомана», «Голый завтрак» [22]. На языке наркоманов «джанк» – это наркоман, преимущественно употребляющий опиум. В этой книге писатель описывает джанка, рабски подчиненного наркотикам человека. Он способен на все ради наркотиков и ищет потребителей своего наркотика. Он любит унижать своих потребителей, своим служащим он платит джанком, т.е. опиумом. Джанк символизирует Зло. Абсолютное зло – это вечная потребность наркоманов в джанке, потому что наркоманы больны и из-за этого они не могут отказаться от наркотика, ради дозы согласны на все. Уильям Берроуз описывает жизнь наркоманов такой, какая она есть.

Он особо не философствует, не решает глобальных проблем. Пишет как есть и считает, что каждый в этой жизни сам выбирает свой путь.

Шотландский писатель Ирвин Уэлш, автор книг «На игле», «Эйсид Хаус», «Экстази», благодаря которым он прославился на весь мир [23]. Во всех его произведениях описываются химические наркотики. В романе «На игле» в стиле черного юмора изображается повседневная жизнь молодых наркоманов в городе Эдинбург в конце 1980-х годов. Здесь охвачена жизнь целого потерянного поколения. В книге подробно изображена жизнь молодых людей, втянувшихся в наркоманию и не умеющих преодолеть своей зависимости от наркотиков. Их жизнь состоит из вечных ломок и поисков наркотиков. Уже став зависимыми, они осознают свою трагедию и ощущают безнадежность такой жизни. Они ясно понимают, что будущего у них нет. Когда они начинали, то находились в заблуждении, что только один раз уколются, и все – ничего плохого не произойдет. В конце романа лишь один из героев остается в живых. Для своих героев-наркоманов Уэлш видит лишь одну дорогу, дорогу вниз, к разрушению своей жизни. Его герои даже не делают попыток что-то изменить в своей жизни, так как не мыслят, что можно сделать выбор и сопротивляться. Они заранее готовы сдаться, быть побежденными, а не победителями, поэтому падают в эту черную дыру наркозависимости.

Писатель Алистер Кроули известен книгой «Дневник наркомана» [24], где описаны похождения героев, которые пробуют экспериментировать с опасными для здоровья людей химическими препаратами. Семья богатых супругов-аристократов стала наркозависимой, а впоследствии решила отказаться от употребления наркотиков с помощью силы воли. Книга состоит из нескольких частей: «Рай», «Ад», «Чистилище». В «Рае» описываются приятные ощущения, которые испытывают наркоманы в начале употребления наркотиков, в части «Ад» изображаются все мучения, которые испытывают наркоманы после длительного употребления наркотиков.

Алистера Кроули общественность знала как знаменитого колдуна, шарлатана, наркомана и считала одним из худших людей на Земле. Как бы подтверждая это мнение, писатель называл себя «Зверем 666». Но ничего не помешало ему создать одно из самых ярких произведений о наркоманах.

Известна книга «Дневник наркоманки» Барбары Россек [25]. Это автобиографическая повесть о своей судьбе молодой девушки, о том, как и почему она стала наркозависимой. Книга документальна, основана на реальных событиях, и в то же время это очень проникновенное в своем лиризме произведение. Барбара Россек подчеркивает, что наркомания – это реальность, от которой нельзя отмахнуться, этой проблемой должны озаботиться все. Сама героиня пристрастилась к наркотикам из-за своего одиночества, сложных взаимоотношений с родителями. Ее жизнь была наполнена отчаянием, страхами, неразрешимыми противоречиями и одиночеством. Она нуждалась в понимании, поддержке, в одобрении близких людей, но отчуждение становилось только глубже. Главная героиня по имени Бася много размышляет, анализирует сказанное, поступки, наблюдает. Она пытается бороться с наркозависимостью, верит, что победит эту болезнь. Но наркотики все сильнее затягивают ее, и она так и остается во власти наркотиков.

Представленные примеры из художественной литературы отечественной и мировой литературы показали, что имеется достаточно большое количество художественных произведений, посвященных проблеме наркомании, в которых описывается пагубное воздействие наркотиков на человека, изображается распад личности наркомана, его ценностных представлений, морального облика. Во многих произведениях перед читателем без прикрас описывается реальная жизнь наркоманов. Анализ материала отражает и подтверждает литературно-художественную ценность исследований подобного характера, которые позволяют расширить знания о своеобразии художественных миров и авторских концепций поэтов и писателей по проблеме наркомании.

Заключение

Результаты настоящего исследования позволили сформулировать следующие выводы:

1. Литературные образы создают своеобразие и неповторимость произведений. Личности, коллизии, действия, образные средства соединяются в произведении согласно начальной задумке писателя и в сюжете, композиции, основных конфликтах, теме, основной мысли отражают идею эстетического отношения писателя к жизни.

2. Отражая типические мысли и переживания, деятельность наркоманов, присущих им черт характера в произведении писатель выражает свое отношение к проблеме наркозависимости. Художественное отражение образа наркозависимого человека выявляет сильную связь мировоззрения автора с его мнением о проблеме наркотической зависимости.

3. Современные события, связанные с незаконным оборотом наркотиков, говорят о том, что для системного существования государства имеется опасность для общества.

4. Научное изучение наркомании продолжается уже несколько десятилетий. Расширение использования наркотических веществ спровоцировало возникновение большого количества споров о причинах и следствиях наркомании.

5. Наркотические и психотропные вещества стремительно разрушают не только организм человека, его личность, но и межличностные отношения, поэтому решение проблемы потребления наркотических веществ становится одной из основных задач общества.

6. В классической литературе XX века писатели смогли создать художественный образ наркомана, в котором отразились воззрения авторов на проблему наркомании как глобальной страшной опасности для общества.

7. Во многих произведениях перед читателем без прикрас описывается реальная жизнь наркоманов. И читая такие произведения, люди сами должны прийти к выводу о вреде наркомании, об ее социально-общественной опасности.

Список литературы

1. Васильева Ю.О. Проблема антропологического кризиса в поздней прозе Ч. Айтматова, В. Распутина. / Дис. к.фил.наук. – Саратов. Саратовский гос.университет, 2018. – 236 с.
2. Мамардашвили М. Сознание и цивилизация // Тексты и беседы. – М.: Изд-во «Логос», 2004. – 272 с.
3. Агеев М. Роман с кокаином. – М.: Гелиос, 2005. – 224 с.
4. Булгаков М. А. Морфий. Записки юного врача. – М.: Эксмо, 2010. – 192 с.
5. Баймухамбетов С. Т. Сны золотые. Исповеди наркоманов. – М.: Знание, 1998. – 160 с.
6. Моравицкий С. О наркотических и некоторых других ядовитых веществах, употребляемых населением Ферганской области // Труды Казан. Император. унив. – Казань, 1885. – 27 с.
7. Казанкова Т.Н., Реуф В.М., Фадеева А.А. История появления наркотических и психотропных веществ в жизни человека и их влияние на общество. // Вестник Волжского университета им. В.Н.Татищева. – 2019. – № 4. – Т. 2.
8. Гоголь Н.В. Собрание сочинений в 9 т. Т. 3. – М.: «Русская книга», 1994.
9. Толстой Л.Н. Собрание сочинений в восьми томах. Т. 5,6. – М.: «Лексика», 1996.
10. Голенищев-Кутузов А. Гашиш: Рассказ туркестанца [В стихах]. – СПб.: Тип. В. Тушнова, 1875. – 29 с.
11. Крестовский В. В. Петербургские трущобы: роман в 2-х томах. – М.: Астрель: АСТ, 2011 – 2Т. – 700 с.
12. Березин С.В., Лисецкий К.С., Назаров Е.А. Психология наркотической зависимости и созависимости (монография) – М.: Международная педагогическая Академия (МПА), 2001. – 220 с.
13. Сотова С.Н. Художественные средства в создании образа наркомана (на материале произведений М. Булгакова, М. Агеева, Ч. Айтматова). –Харьков. // Научные записки ХНПУ им. Г.С Сковороды. – 2016. – Вып. 84. – С. 7-10.
14. Айтматов Ч. Плаха: роман // Новый мир. – 1986. – № 6. –Ч. I.; № 8. – Ч. II.; № 9. – Ч. II.
15. Пелевин В. Generation «П» / Виктор Пелевин – М.: «Вагриус», 2000. – 336 с.

16. Мелихов А. Чума: роман – М.: «Вагриус», 2003. – 302 с.
17. Герасимов И. Ушастый [Электронный ресурс] – URL: <http://readly.ru/book/86941/>. (дата обращения: 10.09.2022).
18. Филипенко С. Замыслы: роман. – М.: Время, 2015. – 160 с.
19. Квинси де Томас. Исповедь англичанина, употребляющего опиум / пер. с англ. С. Панова, Н. Шептулина. – М.: «Ad Marginem», 1994. – 159 с.
20. Хасанова Н.Ф. Тема наркомании в художественной литературе – Казань: Изд-во Казанского государственного университета, 2019. – 180 с.
21. Бодлер Ш. Поэма гашиша. Проза. Сборник / пер. Е. Баевская. – М.: Фолио, 2001. – 528 с.
22. Берроуз У. Джанки. Исповедь неисправимого наркомана / пер. с англ. Алекса Керви. – СПб.: «Система-Плюс», 1997. – 224 с.
23. Уэлш И. На игле / пер. с англ. И. В. Кормильцева. – М.: ООО «Изд-во АСТ» ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 381 с.
24. Кроули А. Дневник наркомана. / Пер. с англ. Г. Осипова. – М.: «Лабиринт» – 2003 г. – 362 с.
25. Росек Б. Дневник наркоманки. / Пер. М. Семенов. – М.: «Новелла», 1990. – 127 с.

References

1. Vasil'eva YU. O. Problema antropologicheskogo krizisa v pozdnej proze CH. Ajtmatova, V. Rasputina [The problem of anthropological crisis in the late prose of Ch. Aitmatov, V. Rasputin]. Dis. Candidate of Phil. sciences (SSU, Saratov, 2018, 236 p.). [in Russian]
2. Mamardashvili M. Soznanie i tsivilizatsiia [Consciousness and civilization: Texts and conversations] (Logos, Moscow, 2004, 272 p.). [in Russian]
3. Ageev M. Roman s kokainom [Romance with cocaine] (Helios, Moscow, 2005, 224 p.). [in Russian]
4. Bulgakov M. A. Morfii. Zapiski yunogo vracha [Morphine. Notes of a young doctor] (Eksmo, Moscow, 2010, 192 p.). [in Russian]
5. Baymukhambetov S. T. Sny zoloty. Ispovedi narkomanov [Golden dreams. Confessions of drug addicts] (Znanie, Moscow, 1998, 160 p.). [in Russian]
6. Moravitsky S. O narkoticheskikh i nekotorykh drugikh yadovitykh veshchestvakh, upotrebyaemykh naseleniem Ferganskoi oblasti [On narcotic and some other poisonous substances used by the population of the Fergana region] (Proceedings of Kazan. Emperor. univ., Kazan, 1885, 27 p.). [in Russian]
7. Kazankova T.N., Reuf V.M., Fadeeva A.A. Istoriya poyavleniya narkoticheskikh Ipsihtropnykh veshchestv v zhizni cheloveka I ih vliyanie na obshchestvo [The history of the emergence of narcotic and psychotropic substances in human life and their impact on society], Vestnik Volzhskogo universiteta im. V.N.Tatishcheva [Bulletin of the V.N.Tatishchev Volga State University], 4 (2) (2019). [in Russian]
8. Gogol N.V. Sobranie sochinenii v 9 t. [Collected works in 9 volumes. Vol. 3] (Russkaia kniga, Moscow, 1994). [in Russian]
9. Tolstoy L.N. Sobranie sochinenii v vosmi tomakh [Collected Works in eight volumes]. Vol.5,6 (Leksika, Moscow, 1996). [in Russian]
10. Golenishchev-Kutuzov A. Gashish: Rasskaz turkestantsa. [Gashish: The story of a Turkestan] (Printing house of V. Tushnov, Saint Petersburg, 1875, 29 p.). [in Russian]
11. Krestovsky V.V. Peterburgskie trushchoby: roman v 2-kh tomakh [Petersburg slums: a novel in 2 volumes] (Astrel AST, Moscow, 2011, 700 p.). [in Russian]
12. Berezin S.V., Liseckij KS., Nazarov E.A. Psihologiya narkoticheskoy zavisimosti I sozavisimosti (monografiya) [Psychology of drug addiction and codependency (monograph)] (International Pedagogical Academy (IPA), Moscow, 2001, 220 p.). [in Russian]
13. Sotova S.N. Hudozhestvennye sredstva v sozdaniі obraza narkomana (na material proizvedenij M. Bulgakova, M. Ageeva, CH. Ajtmatova) [Artistic means in creating the image of a drug addict (based on the works of M. Bulgakov, M. Ageev, Ch. Aitmatov)] (Nauchnye zapiski HNPU im. G.S Skovorody [Scientific notes of the G.S. Skovoroda KHNPU], 84, 7-10 (2016). [in Russian]
14. Aitmatov Ch. Plakha: roman [Scaffold: a novel], Novyi mir [New World], 6 (1) 1986; 8 (2) 1986; 9 (2) 1986. [in Russian]
15. Pelevin V. Generation «P» [Generation «P»] (Vagrius, Moscow, 2000, 336 p.). [in Russian]
16. Melikhov A. Chuma: roman [Plague: a novel] (Vagrius, Moscow, 2003, 302 p.). [in Russian]

17. Gerasimov I. Ushasty [Eared] [Electronic resource] – Available at: <http://readly.ru/book/86941/> (Accessed: 10.09.2022). [in Russian]
18. Filipenko S. Zamysly: roman [Ideas: a novel] (Vremia, Moscow, 2015, 160 p.). [in Russian]
19. Quincy de Thomas. Ispoved anglichanina, upotrebyayushchego opium [Confessions of an English Opium Employer]. / Trans. from English by S. Panov, N. Sheptulin («Ad Marginem», Moscow, 1994, 159 p.). [in Russian]
20. Khasanova N.F. Tema narkomanii v hudozhestvennoj literature [The theme of drug addiction in fiction] (KSU, Kazan, 2019, 180 p.). [in Russian]
21. Baudelaire S. Poema gashisha [Poem of hashish]. / Trans. By E. Baevskaya (Folio, Moscow, 2001, 528 p.). [in Russian]
22. Burroughs W. Junkey. Ispoved neispravimogo narkomana [Confessions of an incorrigible drug addict]. / Trans. from English by Alex Kervey (Sistema-Plus, St. Petersburg, 1997, 224 p.). [in Russian]
23. Welsh I. Na igle [Trainspottin]. Trans. from English by I. V. Kormiltseva (ООО Izdvo AST, ZAO NPP Yermak, Moscow, 2003, 381 p.). [in Russian]
24. Crowley A. Dnevnik narkomana [Diary of a drug addict] / trans. from English. G. Osipova (Labirint, Moscow, 2003, 362 p.). [in Russian]
25. Rosek B. Dnevnik narkomanki [Diary of a drug addict]. Trans. from English by M. Semenova (Novella, Moscow, 1990, 127 p.). [in Russian]

И.К. Ербулатова¹, М.Ә. Шайхина², Г.Х. Жамашева¹

¹Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан

²Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

Әлемдік әдебиеттегі нашақорлық проблемасының көрінісі

Аңдатпа. Мақалада көркем әдебиеттегі нашақорлық мәселесі қарастырылады. Көркем мәтіндерде нашақорлық тақырыбын жариялаудың сипаттамалық ерекшеліктері талданады. Осы зерттеудің негізгі әдісі ретінде авторлар орыс және шетелдік шығармаларға, сондай-ақ нашақорлық мәселесіне арналған әдеби-сынни очерктерге әдеби талдау ұсынады.

Әлемдік әдебиетте нашақорлық мәселесіне арналған, есірткінің адам өміріне әсерін сипаттайтын, есірткіні қолданатын адамның жеке басының құлдырауы, оның құндылық идеялары, моральдық бейнесінің жоғалуы бейнеленген көркем шығармалар жеткілікті.

Мақала материалы нашақорлық проблемасын апатты ауқымдағы жалпы әлемдік мәселе ретінде ұсынады. Онда адамның даралығы үшін де, жалпы адамзат үшін де нашақорлықтың қауіптілігін көрсету көзделеді. Зерттелетін тақырыптағы әдеби шығармалардың негізгі қызметі оқырманның есірткінің зияны мен олардың әлеуметтік қауіптілігі туралы тұрақты сенімін қалыптастыруда көрінеді.

Осылайша, осы мақаланың прагматикасы әдеби кейіпкерлерді талдау және олардың есірткіні қолдануға тәуелділігі мысалында оқырманды есірткіге тәуелділіктің мәнін түсінуге жетелейді және нашақорлықтың жаһандық мәселесіне тұрақты теріс жеке қатынасты қалыптастырады.

Кілт сөздер: нашақорлық, есірткіге тәуелділік, көркем әдебиеттегі мәселе, әдеби шығарма, әлемдік қоғамдастық, әлемдік мәселе.

I.K. Yerbulatova¹, M.A. Shaikhina², G.K. Zhamasheva¹

¹Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University, Uralsk, Kazakhstan

²Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

Reflection of the problem of drug addiction in world literature

Abstract. The article highlights the problem of drug addiction in fiction. Characteristic features of the coverage of the topic of drug addiction in literary texts are analyzed. As the main method of this study the authors propose a literary analysis of Russian and foreign works, as well as literary and critical essays devoted to the problem of drug addiction.

The world literature has enough works dedicated to the problem of drug addiction, which describe the impact of drugs on human life, depicting the collapse of the personality of a person who uses drugs, his values, the loss of morality.

The article presents the problem of drug addiction as a global problem of catastrophic proportions. It is intended to reflect the dangers of drug addiction to both the individual and to humanity as a whole. The main function of literary works on the topic under study is expressed in the formation of a stable belief in the reader about the harm of drugs and their social and societal danger.

Thus, the pragmatics of this article is expressed in the fact that by the example of the analysis of literary characters and their addiction to the use of drugs, to lead the reader to the realization of the essence of drug addiction and to form a stable negative personal attitude to the global problem of drug addiction.

Keywords: drugs, drug addiction, the problem in fiction, literary work, the world community, the global problem.

Сведения об авторах:

Ербулатова И.К. – кандидат филологических наук, PhD, доцент Центра развития языков ЗКАТУ им Жангир хана, Уральск, Казахстан.

Шайхина М.А. – магистр педагогических наук, ЗКУ им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан.

Жамашева Г.Х. – магистр педагогических наук, старший преподаватель Центра развития языков ЗКАТУ им Жангир хана, Уральск, Казахстан.

Yerbulatova I.K. – Candidate of Philological Sciences, PhD, Associate Professor at the Languages Development center, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University, Uralsk, Kazakhstan.

Shaikhina M.A. – Master of Pedagogical sciences, Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan.

Zhamasheva G.K. – Master of Pedagogical sciences, senior lecturer of the Center for the Development of Languages, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University, Uralsk, Kazakhstan.

А.Е. Жумадилова
Д.Т. Коптилеуова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*Автор для корреспонденции: aika-yak.92@mail.ru

Художественные особенности романа палестинской писательницы И. Азим «Код исчезновения»: деколонизация теории травмы

Аннотация. Потеря права на историческое присутствие и травматический опыт, преследующий семью Аля, проблематизируют определения принадлежности и идентичности. Данные понятия и травматическая память о палестинской истории пересмотрены в романе «Код исчезновения» 2014 года палестинской писательницы Ибтисам Азим. В этой статье рассматриваются художественные особенности этого романа и поставлена под вопрос теория травмы в отношении трактовки палестинского опыта. Также оценивается релевантность теории для прослеживания образов главных героев: Аля, палестинца из Израиля, и его бабушки, первичного свидетеля Накбы 1948 года. Сделан краткий обзор литературы по теории травмы, а также проанализированы недостатки евроцентрического подхода к данной теории травмы, рассмотрена возможность деколонизации теории травмы в отношении палестинского опыта по роману «Код исчезновения» Ибтисам Азим, написанного в жанре психологического реализма. Согласно роману «Код исчезновения», травмирующие события передаются последующим палестинским поколениям и, таким образом, сохраняют и поддерживают национальную идентичность меньшинства в Израиле. Это показывает, как травмирующие воспоминания могут служить формой сопротивления стиранию личной и коллективной памяти народов-меньшинств, в частности палестинцев. Для передачи палестинского опыта и, как мы считаем, деколонизации теории травмы писательницей использованы следующие художественные особенности психологического реализма: концентрация внимания на внутренней жизни героев, их размышлениях, чувствах, переживаниях, а сюжет романа служит основой для раскрытия их истинного внутреннего мира.

Ключевые слова: теория травмы, Накба (Катастрофа), художественные особенности, деколонизация, коллективная память, сопротивление.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2022-141-4-148-158>

Введение

Вопреки евроцентрическому подходу к теории травмы, междисциплинарному подходу, позволяющему определить истоки, течение, признаки, способы выражения трав-

матического опыта, который часто затмевает события, происходящие на глобальном юге, эта статья деколонизирует и, таким образом, расширяет анализ теории травмы, обнаруживая такие художественные особенности, как повторяемость, произвольные ретроспек-

ции, нелинейность повествования и воспоминания в романе «Код исчезновения» (написанном изначально на арабском «سفر الاختفاء» (2014), а затем переведенном на английский язык - «The Book of Disappearance») (2019) [1]) палестинской писательницы Ибтисам Азим. Теория травмы, которая сосредотачивается на пассивности травмированного субъекта [2; 3] (Felman and Laub 1992; Caruth 1996), утверждает, что эти травматические нарративы являются эстетическими тропами, изображающими затруднительное положение палестинцев. Но, кроме того, они также служат в качестве тактики сопротивления «официальному» нарративу оккупантов и отражают трагический опыт героев романа и палестинского народа в целом.

Прошлый век принес в Палестину много политических, социальных и связанных с ними литературных изменений. В тех годах лежат коренные причины глубокого конфликта. Палестина и Израиль - ближайшие соседи в регионе Ближнего Востока. Таким образом, евреи и древние арабы мирно сосуществовали в регионе. Однако в начале 19 века еврейское население начало быстро расти. Для этого было много причин: во-первых, естественный прирост населения, а во-вторых, миграция «евреев на родину» в Иерусалим. Но ситуация ухудшилась после Второй мировой войны и геноцида евреев. Затем под влиянием нацистских зверств Третьего рейха сионисты переместились в Палестину. Права евреев как безземельного народа были неполными.

В конце Второй мировой войны, а точнее, после присоединения Израиля к Организации Объединенных Наций в 1949 году, права евреев в Израиле стали более определенными. Оккупировав палестинскую территорию, израильтяне разделили государство на два: арабское и еврейское. Это положило начало острой фазе конфликта. Появилась потребность в литературных произведениях, написанных с целью зафиксировать текущие исторические события и подготовить почву для позитивных изменений. С 1920-х годов, когда был опубликован первый палестинский роман «الوريث» («Наследник»), литература стала

барометром национального настроения: появились такие тенденции, как «литература плача» (1950), «литература сопротивления» (1960). В начале 1980-х годов палестинская литература снова обратилась к теме героического сопротивления; для нее характерны гражданская и военно-патриотическая тематика, высокое чувство исторического момента (к примеру, у таких писателей, как Т. Зияд, С. аль-Касим, М. Бсису) [4]. С 1987 года, когда палестинское движение сопротивления снова вошло в активную фазу, тема борьбы за создание независимого палестинского государства стала доминирующей в литературе.

Целью данной статьи является определение релевантности теории травмы в отношении палестинского травмирующего опыта на основании романа в жанре психологического реализма «Код исчезновения» 2014 года палестинской писательницы Ибтисам Азим.

Согласно поставленной цели, определены следующие задачи:

- Сделать краткий обзор литературы по теории травмы;
- Проанализировать недостатки евроцентрического подхода к теории травмы;
- Определить возможность деколонизации теории травмы в отношении палестинского опыта по роману «Код исчезновения» Ибтисам Азим;
- Определить роль художественных особенностей романа «Код исчезновения» в деколонизации теории травмы палестинского народа.

Методология исследования

Материалом исследования стал роман Ибтисам Азим «Код исчезновения» с точки зрения использования в нем художественных средств для отражения последствий травматического опыта и способов ненасильственного сопротивления нарративу оккупантов. В статье использована теория травмы, а также ее критика за рассмотрение травматических переживаний как непредставительных, аполитичных и антиисторических, а травмированных субъектов - как пассивных и ам-

незирующих. Историко-типологический и когнитивистский подходы дали возможность продемонстрировать устойчивое и продолжительное влияние исторических событий на состояние социума и индивидов, а также обосновать связь литературы с историей, психологией, социологией.

Обсуждение

Ибтисам Азим - палестинская журналистка и писательница из Тайбех, небольшого городка севернее Яффы (Тель-Авив). Азим училась в Еврейском университете Иерусалима и получила степень магистра Фрибургского университета в Германии. В настоящее время она является резидентом США и старшим корреспондентом арабской газеты Daily al-Araby al-Jadeed, а также автором двух романов: «حيفاوي» (Похититель сна: странник из Хайфы) (2011), и «سفر الاختفاء» (Шифр исчезновения) (2014), переведенной на английский язык как «The Book of Disappearance» (2019). В этом мистическом романе, действие которого происходит в городе Яффа, Азим исследует последствия внезапного исчезновения всех палестинцев с земли исторической Палестины. Азим затрагивает темы одиночества, памяти и потери, сплетая вместе истории об Аля и Ариэле, чтобы пролить свет на тревожную реальность сионистского проекта.

Тревожные вопросы о возможности исчезновения палестинцев и последствиях данного события задаются в романе Азим, действие которого происходит в современном Тель-Авиве после того, как израильтяне обнаруживают, что все их палестинские соседи исчезли. История разворачивается посредством чередующихся рассказчиков, Аля, молодого палестинца, который ведет дневник, обращаясь к своей покойной бабушке, и который он оставил после исчезновения, и его соседа еврея, Ариэля, журналиста, пытающегося понять неожиданное событие. Благодаря этим перспективам в романе происходит противостояние двух нарративов. Ариэль - либеральный сионист, критикующий военную оккупацию Западного берега и сектора Газа, но, тем не

менее, верящий в проект Израиля и его национальный миф. Аля преследуют воспоминания его бабушки о том, как она была изгнана из Яффы и стала беженкой на своей родине. Поиски Ариэлем ключа к разгадке тайны коллективного исчезновения и его реакция на это глубоко раскрывают трещины в самом сердце палестинского вопроса.

Тематика арабско-американской литературы в целом и палестинско-американской литературы в частности часто затрагивает вопросы коллективных и личных воспоминаний, принадлежности и самоидентификации [5; 6]. Маджадж [5] прослеживает, как американские писатели арабского происхождения решали проблемы идентичности и принадлежности, переходя от ностальгических и ассимиляционистских тенденций к более транснациональной и транслокальной позиции. Стивен Салаита [6] утверждает, что в арабо-американской литературе часто используется этноэстетика, основанная на воспоминаниях, языке, традиционной еде и культурных практиках, чтобы представить политические и исторические реалии, которые сформировали идентичность американцев арабского происхождения. Память - это стратегическая тактика, которая воссоздает личность человека и, в случае с Палестиной, помогает противостоять колониализму поселенцев.

В переводе с греческого «trauma» означает рану, нанесенную на тело; однако в психиатрии это означает рану, нанесенную разуму [3]. Чтобы считаться травмированными, индивиды или группы, как правило, переживают непреодолимые испытания, угрожающие их жизни. Пережив травматическое событие, травмированные субъекты, вероятно, будут испытывать навязчивые ретроспективы и кошмары; многие становятся беспокойными и чувствуют угрозу смерти или физического повреждения, в то время как другие становятся отстраненными и оцепеневшими. В отличие от обычных переживаний, которые можно забыть, травматические переживания неискоренимы. В следующем чтении романа «Код исчезновения» основное внимание уделяется тому, как травмирующее прошлое

накапливается и используется палестинцами, чтобы подчеркнуть долговечность коллективной памяти палестинцев.

Такие критики, как Кэти Карут [3], Шошана Фельман и Дори Лауб [2], а также Бессель Ван дер Колк и Онно Ван дер Харт [7] внесли значительный вклад в распространение этой теории. Основывая свою работу на фрейдистском психоанализе и трудах Поля де Мана о деконструкции и нерепрезентативности, эти теоретики подчеркивают нерепрезентативные аспекты травмы, которые проявляются по истечении времени и беспокоят переживших травму. Карут определяет травму как «рану разума, [которая] переживается слишком рано, слишком неожиданно, чтобы быть полностью познанной, и, следовательно, недоступна сознанию, пока она не налагается снова, многократно, в кошмарах и повторяющихся действиях выживших» [3, 3–4 стр.]. Таким образом, ошеломляющие переживания не вспоминаются, но навязчиво и неоднократно преследуют выживших после травм как кошмары и непроизвольные ретроспективы [7]. Согласно Кэти Карут [3], травмированные субъекты пассивно и бессознательно борются с травматическими проявлениями - состоянием, которое вызывает меланхолию и амнезию. Ловушка этого определения заключается в том, что оно отрицает способность травмированных действовать в борьбе с их травмами или использовать их болезненные воспоминания для воздействия на политические изменения. Как объясняет Эдвард Саид: «Возможно, величайшая битва, которую палестинцы вели как народ, была за право на памятное присутствие, а вместе с этим - за право обладать коллективной исторической реальностью и право ее восстанавливать» [8, 184 стр.].

На самом деле, получившие травму жертвы могут быть активными участниками сохранения коллективной памяти нации для передачи ее будущим поколениям, чтобы вызвать политические изменения. Рут Лейс [9] критиковала Карут, Фельмана и Лауба за их постструктуралистский подход, который заставляет их рассматривать травматические переживания как непредставительные, апо-

литичные и антиисторические, а травмированные субъекты - как пассивные и амнезирующие. Доминик ЛаКапра [10] также отвергает акцент теоретиков травмы на «отыгрывании» и предлагает вместо этого «проработку» - механизм, который помогает пережившим травму восстановить свое болезненное прошлое и взять на себя этическую роль в создании политических и гуманитарных изменений.

Многие ученые, в основном в области постколониальных исследований, отреагировали на недостатки евроцентрического подхода теории травмы, который уделял мало внимания коллективным травмам в других частях мира [11, 12, 13]. Согласно мнению Крапс [11], теория травмы не смогла выполнить свои обещания по достижению межкультурного понимания травм выживших. В книге «Decolonizing Trauma Studies: A Response» Майкл Ротберг [14] утверждает, что распространение теории травмы на колониальные и постколониальные пространства выводит теорию за рамки евро-американского анализа, деколонизирующей позиции, которая выводит теорию травмы на глобальный уровень.

Здесь возникает вопрос, можно ли деколонизировать теорию травмы и, таким образом, включить ее в постколониальные исследования. Здесь мы расширяем потенциальное применение этой теории, обнаруживая травматические нарративы, исследованные в романе Азим, и исследуя, как эти психоэстетические и литературные тропы непроизвольных ретроспектив, нелинейных повествований и пост-воспоминаний способствуют палестинскому проекту сохранения, и, значит, популяризации права на самоопределение палестинского народа.

Недавние исследования показали, как травматическое наследие может быть передано молодому поколению [15; 16]. Сосредоточившись на переживших Холокост, Марианна Хирш [15] ввела термин «пост-память» (postmemory) для обозначения травматических воспоминаний, передающихся от родителя его детям. Молодое поколение палестинцев часто идентифицирует себя со своими травмированными предшественниками, по-

скольку трансгенерационная травма позволяет им лучше осознать свою сложную идентичность и помогает им оказать культурное и политическое сопротивление израильской оккупации. Фарах Абубакр предлагает нам рассмотреть важность палестинских народных сказок как «формы культурного сопротивления» и подумать о том, чтобы «поместить деятельность палестинского фольклориста и рассказчика в исследования памяти, культурных и социальных движений» [17, 2 стр.]. Ахмад Саади и Лиля Абу-Лугод справедливо утверждают, что систематические политические и культурные попытки исказить травматическую историю Палестины «порождают упорный мятеж работы их [палестинцев] памяти» [18, 3–4 стр.]. Воспоминание и сохранение травматического наследия палестинцев в литературе составляют то, что можно было бы назвать «литературной интифадой» (восстанием) против израильского политического, культурного и исторического стирания палестинской коллективной памяти и сознания [19, 300 стр.].

Азим использует произвольные ретроспективы в качестве литературных приемов, чтобы выявить душевное расстройство своих персонажей. Эти эстетические образы нарушают линейность повествования и тем самым утверждают индивидуальные воспоминания персонажей, связанные с их обезземленным состоянием. Бросая вызов представлениям об отсутствии свободы действий и пассивности травмированных, которые поддерживаются теорией травмы, Азим творчески сплетает эти ретроспективы, воспоминания, фрагментированность повествования, чтобы они служили тактикой сопротивления забывчивости и стиранию памяти.

В романе «Код исчезновения» Азим связывает политическое с эстетическим через травматические повествования своих персонажей. В начале романа Аля находит свою бабушку мертвой на ее любимой деревянной скамейке у побережья моря. При жизни она говорила: «Я иду по городу, но он не узнает меня... Море – единственная вещь, которая не изменилась» (перев. авт.) [1, 9 стр.]. По словам бабушки главного

героя, пережившей Накбы и все вытекающие последствия: одиночество, отчуждение, тяжелый труд, только море не изменилось с момента появления израильского государства. И она умерла у этого моря, которое «не изменилось и не ушло, будто оставшись единственной верной вещью» [1, 9 стр.]. Такая смерть является своего рода триумфом для пожилой палестинки, которая, подобно этому морю, осталась верной Палестине и не ушла. После смерти бабушки Аля не только осознал важность воспоминаний и памяти, но и обнаружил изъяны в них:

«Я зол на тебя. Твоя память, которая впечатана в мой разум, вся в прорехах. Не помню ли я все то, что ты говорила, или же это не поддавалось пониманию? Я был молод, когда начал слушать твои истории. Позже, когда я обратился к ним за помощью, я обнаружил эти пробелы. Я начал расспрашивать тебя о них. Но чем больше я спрашивал, тем больше ты путалась, или я сам» [1, 15 стр.]. Данные пробелы в памяти травмированного человека могут быть вызваны фрагментацией, расстройством памяти. По мнению Эхлерса [20], неясно, является ли фрагментация результатом проблем поиска (в настоящее время) или трудностей кодирования, имевших место во время получения травмы. Более того, нужно различать отказ в кодировании во время травмирующего события и кодирование периферийных деталей, а не центрального опыта. Действительно, во время травмирующего события «внимание сужается, позволяя закодировать только определенные аспекты опыта» [21, 783 стр.]. Обращение Аля к памяти и воспоминаниям бабушки, несмотря на пробелы в имеющейся информации, говорит о желании отстаивать свою историю, право на историческое присутствие. Автор романа пытается воплотить в матриархе новый образ – это не отчаявшийся, опустивший руки и смилившийся человек, которого бесконечно мучают кошмары и навязчивые воспоминания (согласно теории травмы), но это человек, которого Аля описывает следующим образом: «Ты любила жизнь и никогда не теряла надежды. Ты научилась любить Яффу, даже когда она была жестокой, и

ты научила меня этой любви. Ты говорила, люди Яффы – это люди моря и купцы. Они акклиматизируются в любом месте, неважно, где бы они ни были. Ты была одинока в Яффе, но любила ее подобно тому, как без ума любят мужчину» [1, 232 стр.].

Тата не только осталась в Палестине, и, таким образом, отстояла свое право на жизнь на своей родной земле, но и, по мнению внука, мстила за своих соотечественников: «Ты с жадностью ела апельсины. Я думал, что ты любила их, и был удивлен услышать, что это не так. Ты начала есть апельсины только после того, как они выгнали тебя из аль-Маншии в Аджамии. Они оградил Аджамии колючей проволокой и объявили его закрытой военной зоной. Зачем же ты ела апельсины, если не любила их? Мстила ли ты за тех, кто оказался по ту сторону моря, тоскуя по апельсинам Яффы?» [1, 17 стр.].

Эти действия, хотя и отражают душевное беспокойство персонажей Азим, указывают на долговечность личных и коллективных воспоминаний палестинцев.

Роман «Код исчезновения» отражает стойкость травмирующих воспоминаний персонажей об изгнании и одиночестве и передачу этих воспоминаний молодому палестинскому поколению. Аля унаследовал от своей бабушки травмирующее наследие, которое тяжело забыть, и его преследуют воспоминания о былой Яффе, которой он не знал, ее людях, которых он не видел, и, как следствие, чувство глубокого одиночества и отчуждения. По мере развития романа Аля не только размышляет о воспоминаниях, полученных от своей бабушки, но и пытается анализировать события, происходящие в настоящий момент: бомбардировку Газы израильскими военными, случаи самоподрыва палестинцами, политику Израиля в отношении палестинцев и израильских арабов. Как объясняет Джабр, в травматическом опыте палестинцев нет «посттравматического стрессового расстройства», потому что он непрерывен и нескончаем» [22]. Следовательно, в то время как теория травмы сосредотачивается на запоздалых проявлениях травмы, у палестинцев нет пост-воспоминаний или запоздалых воспоминаний,

поскольку они все еще находятся под оккупацией. Саади и Абу-Лугод объясняют: «Таким образом, поколенческое время является третьим ключевым измерением памяти для палестинцев. Имеют место быть процессы передачи от одного поколения к другому - историй, воспоминаний, еды и гнева; происходит унаследование идентичности и бремени» [18, 19 стр.]. Память о событии, ее оформление в виде нарратива устраняют вытеснение, умолчание и позволяют сдерживаемым чувствам обрести выражение и осознание. Подобное действие имеет не только нравственно-оздоровительный эффект, а именно, повышение подвергнутой поражению самооценки и целостности, но и способствует общественному обсуждению, переживанию аффекта и катарсиса [23, 83 стр.] .

Более того, Азим использует архетип бабушки как эстетический троп, чтобы показать отношения между старшим и молодым палестинскими поколениями. Бабушки играют ключевую роль в сохранении истории и культуры Палестины. Они представляют родину как обитель корней и истоков. Они часто знакомят своих детей и внуков с культурными обычаями и традициями [17]. В романе «Код исчезновения» Аля слушает рассказы своей бабушки о Палестине до Накбы и представляет, как его бабушка с дедушкой, который бежал в Бейрут в 1948, гуляли по побережью моря, недалеко от аль-Маншии, деревни, где они жили. Аля чувствует особую близость к бабушке, а его мать представляется ему лишь опекуном. Азим использует воспоминания предков как форму сопротивления и мятежа против преднамеренного искажения Израилем палестинской истории. Размышляя о коллективных воспоминаниях палестинцев, персонажи демонстрируют ненасильственное сопротивление. Пожилые палестинцы являются частью культурного сопротивления оккупации и стирания памяти. Азим использует эпистолярное письмо, чтобы усложнить представление субъективных чувств своих персонажей: все чувства, переживания, воспоминания и обращения к своей покойной бабушке Аля оставил в дневнике. Цель ведения

данного дневника герой комментирует следующим образом: «Возможно, я пишу из страха, и против забывчивости. Я пишу, чтобы помнить, и напомнить, для того, чтобы воспоминания не стерлись. Память – моя последняя спасительная надежда» [1, 97 стр.].

Воспоминания Аля о былой Палестине основаны на рассказах и фотографиях Таты, его бабушки. Иногда, размышляя о ее рассказах, он начинает раздумывать, реальны ли они: «Если бы я не видел этого Зико на фотографии с моим прадедушкой, я бы подумал, что он был плодом твоего воображения. Зико» [1, 19 стр.]. Зико был партнером по бизнесу отца ее бабушки, евреем. После Накбы, выселения людей, их мебельные магазины были так же разграблены. Прадедущка Аля не прожил долго после этого года, он сошел с ума и умер от сердечного приступа. Как объясняет Хирш, семейные фотографии помогают последующим поколениям сохранить воспоминания своих предков и, следовательно, влияют на построение семейных повествований, историй и, что наиболее важно, идеологий [15].

Таким образом, в романе «Код исчезновения» Яффа до 1948 года и после представляет собой два разных города: «Твоя Яффа похожа на мою. Но она не та. Два города имитируют друг друга. Ты выгравировала свои названия в моем городе, и я чувствую себя вернувшимся из истории. Всегда уставший, блуждающий в своей жизни, подобно призраку. Да, я и есть призрак, живущий в твоём городе. Ты тоже призрак, живущий в моем городе. И мы называем оба города Яффа» [1, 16 стр.]. Это физическое изменение Палестины, ведь было уничтожено более 400 деревень и выселено более 750 000 людей [24]. Малая часть оставшегося населения была загнана в огражденные районы. Израильское государство заменило названия улиц, присвоило палестинскую землю и имущество. Здесь мы видим стремление Аля воссоздать ту Палестину: «Я пытаюсь громко напомнить себе вслух (настоящие) имена улиц, домов, людей, которые... до сих пор живут здесь. Даже если они сейчас в Бейруте, Аммане, или любом другом месте» [1, 95 стр.]. Иногда стремление Аля «палестинизировать» Тель-Авив принимало более материализован-

ные формы: «Однажды Ариэль пришел домой к Аля и обнаружил большое количество табличек с названиями улиц, которые Аля снял и принес домой. Он закрасил их черным и написал сверху зеленым другие названия. Он перечеркнул «Рот-шильд» и написал «Шараби». Он любил Хишама Шараби, перечитал все его произведения и считал, что он заслуживает того, чтобы в честь него была названа широкая улица» [1, 173 стр.]. Данные действия Аля свидетельствуют о его ненасильственном сопротивлении и стремлении к связям со своей настоящей родиной.

Результаты исследования

Изучив художественные особенности романа палестинской писательницы И. Азим «Код исчезновения», а также их роль в деколонизация теории травмы в отношении палестинского опыта, мы можем сделать следующие выводы:

- Теория травмы, в классическом ее понимании была рассмотрена такими критиками, как Кэти Карут, Шошана Фельман и Дори Лауб, а также Бессель Ван дер Колк и Онно Ван дер Харт, которые основывали свои изучения на фрейдистском психоанализе и трудах Поля де Мана о деконструкции и неререферентности, и, как следствие, подчеркивали нерепрезентативные аспекты травмы, которые проявляются по истечении времени и беспокоят переживших травму. Согласно теории травмы, травмированные субъекты пассивно и бессознательно борются с травматическими проявлениями - состоянием, которое вызывает меланхолию и амнезию.
- Вышеперечисленные определения отрицают способность травмированных субъектов действовать в борьбе с их травмами или использовать их для принятия своего болезненного прошлого и принятия на себя этической роли в создании политических и гуманитарных изменений. Имеет место критика теории травмы за ее постструктуралистский подход, который заставляет рассматривать травматические переживания как непредставительные, аполитичные и антиисторические, а травмированные субъекты - как пассивные и амнезирующие.

- Расширяя потенциальное применение теории травмы, мы обнаружили травматические нарративы, использованные в романе «Код исчезновения» Ибтисам Азим, и определили, как эти психоэстетические и литературные тропы произвольных ретроспектив, нелинейных повествований и пост-воспоминаний способствуют палестинскому проекту сохранения и, таким образом, популяризации права на самоопределение палестинского народа.

- Художественные особенности романа «Код исчезновения» Ибтисам, такие как концентрация внимания на внутренней жизни героев, их размышлениях, чувствах, переживаниях помогли показать несостоятельность классического понимания теории травмы, и, таким образом, деколонизировать ее в отношении палестинского опыта.

Заключение

Подводя итоги, мы можем отметить высокую релевантность деколонизированной теории травмы в отношении палестинского травмирующего опыта на основании романа «Код исчезновения» палестинской писательницы Ибтисам Азим. Азим и другие палестинские писатели стремятся к укоренению и территориальности, чтобы создать вариан-

ты победоносной идеологии, фиксируя прошлое палестинцев. Они использовали личные воспоминания, рассказы, письма, мемуары и музыку, среди прочего, чтобы представить свою политическую и культурную маргинализацию. Вместо того, чтобы сводить травматические воспоминания к индивидуальной амнезии и меланхолии, травматическая память палестинцев рассматривается как коллективная и служит основой, через которую палестинцы призывают обратиться к праву на историческую Палестину. Такое исследование травматических повествований в романе «Код исчезновения» демонстрирует, как палестинская литература может быть продуктивной в расширении анализа исследований травм за пределы евро-американских случаев. Посредством художественных особенностей романа Азим добавляет к памяти еще одно измерение, а именно: сопротивление. Чтобы компенсировать потерю своей Родины, катастрофическую утрату, которая привела к чувству пораженчества и покорности, многие палестинцы помнят и напоминают о своем коллективном прошлом в качестве акта сопротивления «убийцам памяти» [8, 183 стр.]. Поэтому для палестинцев травматические воспоминания в значительной степени превратились в средство сопротивления, которое разрушает исторические искажения.

Список литературы

1. Azim I., Antun S. The book of disappearance: A novel / Azim I., Antun S. - New York: Syracuse University Press, 2019. - 242 p.
2. Felman S., Laub D. Testimony Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History / Felman S., Laub D. - Florence: Taylor and Francis, 2013. - 312 p.
3. Caruth C. Experience: Trauma, narrative, and history / Caruth C. - Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. - 168 p.
4. Шагаль В.Е., Дьяконов Е.В. Палестинская литература // Энциклопедия Всемирная история. [Электрон.ресурс]. - URL: https://w.histrf.ru/articles/article/show/paliestinskaia_litieratura (дата обращения: 26.08.2021)
5. Majaj L. Arab-American Literature: Origins and Developments // American Studies Journal. [Электрон.ресурс]. - URL: <http://www.asjournal.org/52-2008/arab-american-literature-origins-and-developments/> (дата обращения: 27.08.2021)
6. Salaita S. Modern Arab American Fiction: A Reader's Guide / Salaita S. - Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011. - 164 p.

7. Van der Kolk, B., Onno Van der Hart. "The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma." In *Trauma: Exploration in Memory*. Edited by Cathy Caruth / Van der Kolk, B., Onno Van der Hart - Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press. -1995. P. 158-182.
8. Said E. *Invention, Memory, and Place* // *Critical Inquiry* - 2000. - Vol.26 No 2. P. 175–192.
9. Leys R. *Trauma: A Genealogy* / Leys R. - Chicago: University of Chicago Press, 2000. - 336 p.
10. LaCapra D. *Writing History, Writing Trauma* / LaCapra D. - Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2001. - 264 p.
11. Craps S. *Postcolonial Witnessing: Trauma Out of Bounds* / Craps S. -London: Palgrave Macmillan, 2013. - 181 p.
12. Buelens G., Durrant S., Eaglestone R. *The future of trauma theory: Contemporary literary and cultural criticism* / Buelens G., Durrant S., Eaglestone R. - London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2014. - 200 p.
13. Ward A. *Postcolonial Traumas: Memory, Narrative, Resistance* / Ward A. - London: Palgrave Macmillan, 2015. - 235 p.
14. Rothberg M. *Decolonizing Trauma Studies: A Response* // *Studies in the Novel*. - 2008.- 40 (1/ 2). - P. 224-234.
15. Hirsch M. *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory* / Hirsch M. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997. - 304 p.
16. Schwab G. *Haunting Legacies, Violent Histories and Transgenerational Trauma* / Schwab G. - New York: Columbia University Press, 2010. - 256 p.
17. Aboubakr F. *The Folktales of Palestine: Cultural Identity, Memory and the Politics of Storytelling* / Aboubakr F. - London: I.B. Tauris, 2019. - 256 p.
18. Sa'di A., Abu-Lughod L. *Nakba: Palestine, 1948, and the Claims of Memory* / Sa'di A., Abu-Lughod L. - New York: Columbia University Press, 2007. - 416 p.
19. Salam W.J., Mahfouz S.M. *Claims of memory: Transgenerational traumas, fluid identities, and resistance in Hala Alyan's Salt Houses* // *Journal of Postcolonial Writing* - 2020. - T.56 №3 - P.296-309.
20. Ehlers A., Hackmann A., Michael T. *Intrusive re-experiencing in post-traumatic stress disorder: Phenomenology, theory, and therapy* // *Memory* - 2004. -12. -P. 403- 415.
21. McNally R. J. *Psychological mechanisms in acute response to trauma* // *Society of Biological Psychiatry* - 2003. - T.53. - P.779-788.
22. Jabr S. *What Palestinians Experience Goes beyond the PTSD Label* [Электрон.ресурс]. - 2019. – URL: www.middleeasteye.net/opinion/what-palestinians-experience-goes-beyond-ptsd-label (дата обращения: 27.08.2021)
23. Мустояпова А.Т. Теория травмы и нарратив // Вестник Карагандинского государственного университета им. Е.А.Букетова. Сер. Филология. – 2021. –Т.2 №102. –С.81-92.
24. Pappe I. *The Ethnic Cleansing of Palestine* / Pappe I. – OneWorld Publications, 2006. –336 p.

References

1. Azim I., Antun S. *The book of disappearance: A novel* / Azim I., Antun S. (Syracuse University Press, New York, 2019, 242 p.).
2. Felman S., Laub D. *Testimony Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History* / Felman S., Laub D. - Florence: Taylor and Francis, 2013. - 312 p.
3. Caruth C. *Experience: Trauma, narrative, and history* / Caruth C. – (Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996, 168 p.).
4. Shagal V.Ye., Dyakonov Ye.V. *Palestinskaya literature [Palestinian literature]* (Encyclopedia World history) [Electronic source]. Available at: https://w.histrf.ru/articles/article/show/palestinskaya_litieratura (Accessed: 26.08.2021).
5. Majaj L. *Arab-American Literature: Origins and Developments* // *American Studies Journal*. [Электрон. ресурс]. Available at: <http://www.asjournal.org/52-2008/arab-american-literature-origins-and-developments/> (Accessed: 27.08.2021).
6. Salaita S. *Modern Arab American Fiction: A Reader's Guide* / Salaita S. (Syracuse University Press, Syracuse, NY, 2011, 164 p.).

7. Van der Kolk, B., Onno Van der Hart. "The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma." In *Trauma: Exploration in Memory*. Edited by Cathy Caruth / Van der Kolk, B., Onno Van der Hart – (Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, 1995, P. 158-182).
8. Said E. *Invention, Memory, and Place* // *Critical Inquiry* - 2000. - T.26 №2: P. 175–192.
9. Leys R. *Trauma: A Genealogy* / Leys R. - Chicago: University of Chicago Press, 2000. - 336 p.
10. LaCapra D. *Writing History, Writing Trauma* / LaCapra D. (Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, 2001, 264 p.).
11. Craps S. *Postcolonial Witnessing: Trauma Out of Bounds* / Craps S. – (Palgrave, Macmillan London, 2013, 181 p.).
12. Buelens G., Durrant S., Eaglestone R. *The future of trauma theory: Contemporary literary and cultural criticism* / Buelens G., Durrant S., Eaglestone R. (Routledge London, Taylor & Francis Group, 2014, 200 p.).
13. Ward A. *Postcolonial Traumas: Memory, Narrative, Resistance* / Ward A. (Palgrave Macmillan, London, 2015, 235 p.).
14. Rothberg M. *Decolonizing Trauma Studies: A Response*, *Studies in the Novel*, 40 (1/ 2), 224-234 (2008).
15. Hirsch M. *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory* / Hirsch M. (Harvard University Press Cambridge, MA, 1997, 304 p.).
16. Schwab G. *Haunting Legacies, Violent Histories and Transgenerational Trauma* / Schwab G. (Columbia University Press, New York, 2010, 256 p.).
17. Aboubakr F. *The Folktales of Palestine: Cultural Identity, Memory and the Politics of Storytelling* (I.B. Tauris, London, 2019, 256 p.).
18. Sa'di A., Abu-Lughod L. *Nakba: Palestine, 1948, and the Claims of Memory* (Columbia University, Press New York, 2007, 416 p.).
19. Salam W.J., Mahfouz S.M. *Claims of memory: Transgenerational traumas, fluid identities, and resistance in Hala Alyan's Salt Houses*, *Journal of Postcolonial Writing*, 3 (56), 296-309 (2020).
20. Ehlers A., Hackmann A., Michael T. *Intrusive re-experiencing in post-traumatic stress disorder: Phenomenology, theory, and therapy*, *Memory*, 12, 403- 415 (2004).
21. McNally R. J. *Psychological mechanisms in acute response to trauma*, *Society of Biological Psychiatry*, 53 779-788 (2003).
22. Jabr S. *What Palestinians Experience Goes beyond the PTSD Label* [Электрон.ресурс]. - 2019. Available at: www.middleeasteye.net/opinion/what-palestinians-experience-goes-beyond-ptsd-label (Accessed: 27.08.2021).
23. Mustoyapova A.T. *Teoriya travmy i narrativ* [Trauma theory and narrative], *Vestnik Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta im. E.A.Buketova. Ser. Filologiya* [Bulletin of Ye.A.Buketov Karagandy State University. Philology Ser.], 2(102), 81-92 (2021).
24. Pappe I. *The Ethnic Cleansing of Palestine* / Pappe I. – OneWorld Publications, 2006. –336 p.

А.Е. Жумадилова, Д.Т. Көптілеуова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Палестиналық жазушы И.Азимнің «Жоғалу коды» романының көркемдік ерекшеліктері: жарақат теориясының деколонизациясы

Аңдатпа. Тарихи қатысу құқығын жоғалту және Аля отбасын мазалайтын травматикалық тәжірибе тиесілілік пен бірегейлік анықтамаларын қиындатады. Бұл ұғымдар мен Палестина тарихының ауыр жады палестиналық жазушы Ибтисам Азимнің 2014 жылы шыққан «Жоғалу коды» романында қайта қарастырылған. Бұл мақала осы романның көркемдік ерекшеліктерін қарастырады және палестиналық тәжірибені түсіндіруге қатысты жарақат теориясына күмән келтіреді. Теорияның өзектілігі басты кейіпкерлердің бейнелерін іздеу үшін де бағаланады: Израильде тұратын палестиналық Аля және оның әжесі, 1948 жылғы Накбаның негізгі куәгері. Жарақат теориясы бойынша әдебиеттерге қысқаша шолу жасалды, сондай-ақ осы жарақат теориясына еуроцентристік көзқарастың кемшіліктері талданады, психологиялық реализм жанрында жазылған Ибтисам Азимнің «Жоғалу коды» романына негізделген палестиналық тәжірибеге қатысты жарақат теориясын деколонизациялау мүмкіндігі қарастырылады.

«Жоғалу коды» романына сәйкес, жарақаттаушы оқиғалар кейінгі палестиналық ұрпақтарға беріледі және осылайша Израильдегі азшылықтың ұлттық болмысын сақтайды. Бұл азшылық халықтардың, атап айтқанда палестиналықтардың жеке және ұжымдық жадының жойылуына травматикалық естеліктердің қалай қарсылық көрсету нысаны бола алатынын көрсетеді. Палестина тәжірибесін жеткізу және, біздің ойымызша, жарақат теориясын деколонизациялау үшін жазушы психологиялық реализмнің келесі көркемдік ерекшеліктерін пайдаланды: кейіпкерлердің ішкі өміріне, олардың ойларына, сезімдеріне, тәжірибелеріне назар аудару, ал роман сюжеті олардың шынайы ішкі жан дүниесін ашуда негіз болады.

Түйін сөздер: жарақат теориясы, Накба (апат), көркемдік ерекшеліктері, деколонизация, ұжымдық жады, қарсылық.

A.Ye. Zhumadilova, D.T. Koptileuova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

**Artistic features of the novel by the Palestinian writer I. Azim “The Book of Disappearance”:
the decolonization of the theory of trauma**

Abstract. The loss of the right to historical presence and the traumatic experience that haunts Alya’s family problematize definitions of belonging and identity. These concepts and the traumatic memory of Palestinian history are revisited in the 2014 novel “The Book of Disappearance” by Palestinian author Ibtisam Azim. This article examines the artistic features of this novel and questions the theory of trauma in relation to the interpretation of the Palestinian experience. The relevance of the theory is also assessed for tracing the images of the main characters: Alya, a Palestinian from Israel, and his grandmother, the primary witness of the 1948 Nakba. A brief review of the literature on the theory of trauma is made, as well as the shortcomings of the Eurocentric approach to this theory of trauma are analyzed, the possibility of decolonizing the theory of trauma in relation to the Palestinian experience based on the novel “The Book of Disappearance” by Ibtisam Azim, written in the genre of psychological realism, is considered.

According to the novel “The Book of Disappearance”, traumatic events are passed on to subsequent Palestinian generations and thus preserve and maintain the minority’s national identity in Israel. This shows how traumatic memories can serve as a form of resistance to the erasure of the personal and collective memory of minority peoples, in particular the Palestinians. To convey the Palestinian experience and, as we believe, decolonize the theory of trauma, the writer used the following artistic features of psychological realism: focusing on the inner life of the characters, their thoughts, feelings, experiences, and the plot of the novel serves as the basis for revealing their true inner world.

Keywords: trauma theory, Nakba (Catastrophe), artistic features, decolonization, collective memory, resistance.

Сведения об авторах:

Жумадилова А.Е. – преподаватель кафедры Ближнего Востока и Азии, факультет востоковедения, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, ул. Карасай батыра, 95, Алматы, Казахстан.

Коптилеуова Д.Т. – к.ф.н., доцент кафедры Ближнего Востока и Азии, факультет востоковедения, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, ул. Карасай батыра, 95, Алматы, Казахстан.

Zhumadilova A.Ye. – Teacher of the Department of the Middle East and Asia, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, 95 Karasai batyr, str., Almaty, Kazakhstan.

Koptileuova D.T. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of the Middle East and Asia, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, 95 Karasai batyr, str., Almaty, Kazakhstan.

С.Б. Жұмағұл, Д. Қамзабекұлы
Қ.Р. Кемеңгер, Г.С. Сағынадин

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: kkemenger@mail.ru

Қазақ мақал-мәтелдерінің алаш кезеңінде жариялануы (Ахмет Баржақсыұлы еңбегі негізінде)¹

Аңдатпа. Алаш кезеңі мұрасын жаңа ғылыми парадигмалар аясында зерттеу – қазіргі отандық қоғамдық-гуманитарлық ғылымдарда өзекті мәселенің бірі. Пәнаралық байланыс бағытында жүргізілетін ізденіс алаш мұрасында фольклор материалының молдығын көрсетеді. Ұлт зиялылары отаршылдықтан арылудағы саяси күрескерлік және агартушылық мұраттарын қалың қауым санасына ояну дәуірінің рухында сіңіруде халық даналығын ұтымды пайдаланды. Рухани мұра интегративті фольклортану аспектісінде зерттелгенде алаш кезеңі еңбектерінде халық эстетикасы айқын көрінетіні байқалды. Мақалада халық мұрасы қазақ мақал-мәтелдерін жинап жариялаушы Ахмет Баржақсыұлының еңбегі қарастырылады. Қазақ мақал-мәтелдерінің табиғатын, жанрын анықтаудағы алғашқы ғылыми қадамының маңызы айқындалады. Қазақ мақал-мәтелдерінің көркемдік-эстетикалық жүйесін саралаудағы құнды тұжырымдары екішеледі. Фольклорлық үлгілердің халықтық сипатын, әлеуметтік маңызын, эстетикалық әлемін зерделеуі байынталады. Ертегі, өлең, жұмбақ, мақал және мәтелдерге берген теориялық анықтамаларының құндылығы атап көрсетіледі. Қазақтың мың үш жүз мақалын жинап, «Мың бір мақал» деген атаумен жарыққа шығарудағы маңызды қызметі бағаланады.

Түйін сөздер: халық мұрасы, фольклор, қазақ мақал-мәтелдері, Ахмет Баржақсыұлы еңбегі, интегративті фольклортану, этнофольклортану, социофольклортану.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-159-166>

Кіріспе

XX ғасыр басындағы Алаш зиялылары халқымыздың сан ғасырлық рухани құндылықтарын, әдеби мұрасын жинап жариялауда, зерттеп зерделеуде тарихи қызмет атқарды. Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы сынды тұлғалар қатарында фольклор үлгілерін жинап, насихаттауда

елеулі еңбек еткен азаматтардың бірі – Ахмет Баржақсыұлы.

А.Баржақсыұлы әулетінің перзенттері – ұлтқа қызмет еткен белгілі тұлғалар. Баржақсыдан Бірімжан, Төрежан, Елемес, Ахмет атты ұл, Бәти есімді қыз тарайды. Бірімжан обадан көз жұмса, алғашқы қазақ мал дәрігерлерінің бірі Төрежан 1928 жылы жеңдеттер қолынан мерт болған. Е.Баржақсыұлы «халық жауы»

¹ Ғылыми мақала 2022-2024 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша АР1487700415 «Алаш кезеңі әдебиеті: интегративті фольклортану контексті және жаңа ғылыми парадигма» жобасын іске асыру аясында дайындалды.

деп атылды. Қайраткер, аудармашы, халық мұрасын жинаушы Ахмет Баржақсыұлы 1935 жылы қуғын-сүргінде жүріп көз жұмды. 1937 жылы Баспахана мен әдебиет ісі жөніндегі Бас басқарма Баржақсиннің «Мың бір мақал» деген кітабын халыққа зиянды кітаптар қатарына қосып, пайдаланудан шығарды [1, 150 б.].

Ахмет Баржақсыұлының халық мұрасының асыл қазынасы қазақ фольклорын бағалау, жинау және жариялаудағы ой-толғамдары XX ғасыр басындағы ұлт баспасөзінде көрініс тапты. Бұл ретте қайраткердің баспасөзге жанашырлықпен қарап, қал қадірінше қаржылай көмек көрсетіп отырғанын атай аламыз. Бұған қатысты «Қазақ» газетіндегі «Азамат серіктері» атты хабарламада: «Азамат» серіктігіне 100 сом жарналарын салып жаңадан мына кісілер кірді: 28) Ахмет мырза Баржақсыұлы және 29) Ғабдулла мырза Найзабекұлы» [2, 168 б.]- деп жазылған.

Зерттеу әдістері

Алаш кезеңі еңбегін интегративті фольклортанудың кейбір қырлары аясында зерделеп, Ахмет Баржақсыұлы жинап зерделеген мақал-мәтелдерді қарастыруда талдау, саралау, салыстыру, жинақтау, қорыту әдістері негізге алынды.

Талқылау

Ахмет Баржақсыұлының «Айқап» журналында басылған «Ашық хат», «Қадірменді Хасанғали мырза!», «Қазақ» газетінде жарияланған «Мақалдар» мақалалары қазақ фольклористикасында өзіндік маңызы бар еңбек.

«Ашық хатында» қазақтың бір мың үш жүз мақал-мәтелін жинап, Омбы музейі арқылы кітап шығаруға әрекет етіп жүргені айтылған. Г.Потаниннің қазақ тіліндегі ертегі әңгімелерді жинау туралы деректер берілген [3, 351 б.]. «Қадірменді Хасанғали мырза!» мақаласында «Бұрынғыларымыздан және халық аузындағы сөздер: ертегі, тақпақ, мақалдар керек. Басқа халықтар өзінің ана тіліндегі сөздерді жинап және кітап қылып бастырып, шығарып жатыр»

деп халық мұрасының рухани өмірдегі маңызын екшейді. Дамыған елдерде фольклор үлгілерін жинап, кітап қылып шығарудағы өміршең дәстүрді баса көрсетеді. «Мен мың үш жүз мақал жинап алып едім, және соларды ретке келтіріп қойған едім! Қазір де орысшаға тәржіме етіп жатырмын» [3, 190 б.] деп қазақ мақал-мәтелдерін жинаудағы еңбегінен хабар беріп, оларды орыс тіліне аударып жатқанын айтады. Ұлт руханиятының жанашыры Г.Потаниннің қазақ ертегісін жинау жолына қаражат беріп, Қарқаралы уезіне кісі жібергенін жазады.

Ә.Бөкейхан «Григорий Николаевич Потанин» атты мақаласында «Осы келер жазда Потанин Семей облысы Қарқаралы оязы Тоқырауын өзені бойына барады. Июн басында «Қоянды» жәрмеңкесінде болады. Тоқырауында жаздай жатып, қазақты аралап көрмекші, қазақтың ертегі, жұмбақ, мақал, ескі жақсыларының сөзін жимақшы.

Потанин дүниедегі тілдердің бәрінде айтылған неше жүрттың іргелі мақал, өзге сөздерін қарастырып, соны қай жұрт қай жұрттан өнеге-үлгі алғанын шығарып отыр» [4, 179 б.] деп ақ жүрек ердің игілікті істерін әдіптейді. «Күншығыс баспасы» баспақ болып отырған Баржақсыұлы Ахмет жиған «Мың бір мақал» да Григорий Николаевичке қалап басылмақ еді» деп қандастарының Г.Потанинге деген құрметін білдірді.

1913-1914 жылдары қазақтың мың жеті жүз он мақалын жанаған А.Баржақсыұлын фольклор табиғатын терең саралай білетін көркемдік-эстетикалық таным талғамы жоғары білікті маман ретінде танытқан мақаласы «Мақалдар» деп аталады. Зерттеуші «Әсіресе халықтың заңын, әдетін, ғұрпын білу үшін жаһұт қылып жүрген этнографтарға және тарихшыларға өте пайдалы» деп, халық ауыз әдебиетінің маңызына бойлап, олардың халықтың дүниеге және өмірге көзқарасын танудағы тұғырын байыптайды. Фольклор үлгілерінің, яғни халық әдебиеті мысалдарының жанрын зерделеп, оларға әдеби теориялық сипаттама жасайды. «Халық әдебиеті дегеніміз – ертегілер, өлеңдер, жұмбақтар, мақалдар және

мәтелдер» [5, 183 б.] деп түйеді. Ертегі, өлең, жұмбақ, мақал және мәтелдерге анықтама береді. Мәселен, «Ертегі – кеңес қылып айтылатын сөздер. Онда халықтың жоқ нәрселерді бардай қылып айтатұғындығы көрінеді» деп ертегінің өзіндік ерекшелігін пайымдайды. Өлеңге «домбыра, әнмен қосылған әдебиет. Бұл халықтың ішіндегі қайғы-шерін хәм қуаныш-сүйінішін көрсетеді» деген анықтама береді. «Жұмбақ – бір нәрсені өзіне ұқсаған екінші бір нәрсе арқылы аңғартқан сөздер. Бұл ақыл-ойды молайтады» деп екшейді. Фольклор жанырына қатысты А.Баржақсыұлының қазақ фольклористикасының туу дәуірінде айтылған ой-пікірі тереңдігімен, нақтылығымен құнды.

Қазақ мақал-мәтелдерін алғаш жинап, жариялау ісінің көшбасынан табылған Ахмет Баржақсыұлы 1915 жылы ұлттық рухани құндылықтарды «Мың бір мақал» деген ауаумен жарыққа шығарды.

Ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушының мақал-мәтелдерге берген анықтамасы көркемдік-эстетикалық таным-талғамының тереңдігімен тәнті етеді. Ол мақалдар мен мәтелдер халықтың бірнеше ғасырлық даналығы мен данышпандығын көрсететінін түйеді. Мақалдар мен мәтелдердің ортақ сипаты мен өзіндік ерекшеліктерін саралаудағы зерттеушілік ой-пікірі өзінің өзектілігін жойғаны жоқ. «Мақал – қысқа, тегістеліп айтылған халық аузындағы өсиет. Онда қай жағынан болса да дұрыстық айтылады: «Уайым түбі – теңіз, батасың да кетесің, тәуекел түбі – қайық, мінесің де өтесің» [5, 183 б.]. Ал мәтел – қысқа түрмен айтылған халық өсиеті екенін байыптайды. Халық ауыз әдебиетінде сол ұлттың ойы, мінезі, сыны көрініс тауып жататынын да дұрыс көрсетеді.

Мақал және мәтел табиғатын жан-жақты саралап, жанрлық ерекшелігін айқындаудағы ізденістері назар аудартады. Мақалдарда басы артық сөз болмайтынын, айтылатын ой барынша ықшамдалып, қысқартылып берілетінін дұрыс көрсетеді. Мақал-мәтелдердің өзара тығыз үйлесімдегі көркемдік-эстетикалық арнасына этнофольклортану тұрғысынан бой-

лап, даналық ойдың астарлы және тікелей жеткізілу сипаттарын саралайды. Өз ойын «Русские в своих пословицах. Рассуждения и исследования об отечественных пословицах и поговорках» (1937-1839) атты төрт кітаптан тұратын қабырғалы еңбек жазған орыстың атақты фольклористі, этнограф, өнертанушы И.М.Снегиревтің (1793-1868) пікірімен дәйектейді.

Мақал-мәтелдердің генезисі мен типологиясы туралы айтқан пайымдары А. Баржақсыұлының сол кездегі әлем елдері фольклористикасындағы жаңашыл ғылыми бағыттармен жақсы таныс болғанын айғақтайды. Ол мақал-мәтел табиғатына байланысты әлем халықтарының осы жанрға берген анықтамаларынан айқын аңғарылады. «Мақал турасында әр халық әр түрлі қылып сөйлейді. Оңтүстік халықтары (араб, парсы, түрік хәм басқалар) айтады, мақал тілдің гүлі деп. Қытайлар – бұрынғы данышпандардан қалған өсиет деп. Немістер – көше арасындағы данышпандық деп, италия халқы – халық мектебі деп. Ағылшындар, француздар – көп көргендіктің жемісі деп. Орыстар – қанатты сөз, әдемі сөз деп айтады» [5, 183 б.]. Қазақ халқының қанына біткен қасиетін сөз өнерімен сабақтастырып, ойын жеткізуде мақалға көп сүйенетінін дұрыс аңғартады. Мақал-мәтелмен сөйлеу ұлттық сипатты ерекшелейтінін бағалайды. Бұған қатысты «Басқа халықты білмеймін, ноғай мен орысқа қарағанда біздің қазақ халқы мақалды көп айтады. Билер, шешендер былай тұрсын, біздің қазақтың еркек-әйелі, үлкен-кішісі мақалсыз сөз айтпайды. Ең аяғы кішкентай балалар үлкендерден естікен мақалдарын сөз арасына қыстырады» деген көзқарасын білдіреді. Ең бастысы, А.Баржақсыұлы сол кезеңнің өзінде бүгінгі таңда әдеби мұраны зерттеуде тың ізденіс болып табылатын интегративті фольклортану, этнофольклортану, социофольклортану қағидаттарымен ұштасатын маңызды ой-пікір білдірді [6].

Фольклорлық үлгілердің халықтық сипатын, әлеуметтік маңызын, эстетикалық әлемін екшегенде, халық ауыз әдебиетін жинау мен

жариялауда басқа ұлт өкілдері тарапынан жіберілетін олқылықтарды орынды ескертті. «Себебі орыстар жинауға қанша жаһұт қылғанмен халықтың заңын, әдеттерін білмегендіктен анда-санда бір тиіп, жөнді жинай алмайды. Орыстардың ішінде кірісіп, қазақ оқығандары жинасатын болса, олар ақыл мен күшін аямас еді. Ал қазақтан мұндай ұмтылған ешкім жоқ» [5, 184 б.]. Сол кездің өзінде мың үш жүз мақал жинап, жүйелеуді қолға алған ол халық мұрасын жинаудағы Ө.Бөкейхан қызметін жоғары бағалайды [5, 184 б.]. Әлихан Бөкейхан қазақ мақал-мәтелдерін жинап, «Мың бір мақал» атауымен 1915 жылы шығарған А.Баржақсыұлы ізденісін қолдап, орысша түзетіп бастыруға ұйытқы болды.

Ө.Бөкейханға Мәскеудегі «Күншығыс» баспасында қызмет атқаруына қол ұшын созып, сыйластықта болған Нәзір Төреқұлұлы да өрелі жастарды қазақ мақал-мәтелдерін жинауға жұмылдырды. Осынау рухани кемелділік әдебиетші Бейсембай Кенжебаев естелігінде шынайы көрініс тапқан [7, 246-247 бб.].

Ө.Бөкейхан өмірінің соңғы жылдарына дейін қазақ мақал-мәтелдерін жариялау мәселесін назарынан тыс қалдырған жоқ. Елдес Омарұлына 1934 жылы Мәскеуден жазған хатында «Қазақшыл Қасенғали (Асан-әлі) жиған көп (700 бет) қазақ мақалы, ескі сөздері бар еді. О қайда екен? Қасенғали жинағында жілігі татымайтын әңгімелер де көп еді. Мен мұны Алматыда кімге жазарымды білмей, саған жаздым. Сен қазақ әдебиетін бағалаушылармен отала отырсың ғой, өзің иесіне тапсырарсың», - деп әдеби мұраны жариялаудағы келелі істерді ой талқысына салады. Алты Алаш көсемінің менменсіген отаршыл патша ұлықтарын қазақ мақал-мәтелдерінің даналығының тобықтай түйінімен тәубесіне келтіріп отырғаны да бүгінгіге тәмсіл болып жетті. Ол шындық Смахан төре Бөкейхан естелігінде жазылған.

Нәтижелер

Алаш қайраткерлері ең түйінді мақалаларында, еңбектерінде қазақ мақал-мәтел-

дерінің танымдық, тәрбиелік, тағылымдық маңызын назардан тыс қалдырған емес. Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы «Оқу құралы», «Тіл – құрал», «Әліп-би», «Жаңа әліппе», «Баяншы», «Сауат ашқыш», «Тіл жұмсар» атты ана тілімізде жазылған алғашқы оқу-әдістемелік еңбектерінде, «Оқу құралы» (Т.Шонанұлымен бірге) әдістемелік оқу құралында тақырыпты пысықтау, оқушы ойын бекітуде қазақ мақал-мәтелдерін молынан қолданып отырады. Алаш білімпазы «Тіл – құрал» еңбегінде (Орынбор, 1914) жеке сөз, сөйлем жасау мақсатында – 38; сөзді буынға бөлу, буынды жеке-жеке дыбыстарға бөлу ерекшеліктерін ашу үшін – 28; ажыратылған дыбыстарды пысықтауда – 100; ал, жазу қағидаларын есте ұстау үшін – 130 шақты мақал-мәтел шоғыры (кейбіреулерінің қайталанатын тұстары да жоқ емес) келтірілген.

Атауыш сөздерді өткенде дағдыландыру жаттығулары үшін – 127 мақал-мәтел алынса, оның: зат есімді өткенде – 40; сын есімді – 24; сан есімді – 17; есімдікті – 19; етістік бөлігінде – 27 шақтысы қамтылған. Біраз келтірілген мақал-мәтелдер бірнеше рет қайталанатын: «Басқа келген бәледен бастан құлақ садаға», «Не ексең, соны орасың», «Таспен ұрғанды аспен ұр», «Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ» т.т.

«Тіл-құрал» кітабында (Қызылорда, 1925) 300-дей мақал-мәтел бар [7, 139-140 б.].

Қазақ классикалық филологиясының ғылыми негізін қалаған А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегінің «Ауыз әдебиеті» бөлімінде қазақ мақал-мәтелдеріне тоқталып, жанрлық сипатына: «Мақал да тақпаққа жақын салт-санасына сәйкес айтылған пікірлер. Тақпақтан көрі мақал маңызды, шын келеді», «Мәтел дегеніміз кезіне келгенде кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан қақиқат түрінде айтылады. Мәтел қақиқат жағын қарамай әдетті сөз есебінде айтылады» деген анықтама береді. Мақалға жиырма тоғыз, мәтелге жиырма төрт мысал келтіреді.

Сөз өнерінің көркемдік-эстетикалық жүйесін саралауында мақал-мәтелдер маңызын

назардан тыс қалдырмайды. Сөзге мәнерлілік сипат дарытып, көркемділігін, әсерлілігін артыра түсетін стильдік айшық әсерлеуге қатысты теориялық анықтамасында сөз талғау, тіл көрнектілігін тарқата келіп: «Бір нәрсені өте асырып я өте кемітіп айту әсірелеу болады. «Көп түкірсе, көл болар» деген мақал, «Көзінің жасы көл болды» деген мақал түкірік пен көз жасын өте асырып айтып отыр. «Қара арғымақ арыса, қарға адым жер мұң болар» деген мақал, «Бойы бір тұтам» деген мақал арықтың күші мен аласаның бойын өте кемітіп тұр» деп жазады. Ал Халел Досмұхамедұлы «Қазақ халық әдебиеті» (Қазақ жоғары педагогикалық институтының қазақ тілі кабинетінде оқылған баяндама) еңбегінде мақалдарды қазақ халық эпосының бір саласы ретінде қарастырып, олардың өзіндік ерекшелігін көрсетеді. «Қазақтың мақалдары мен мәтелдері ағыл-тегіл көптігімен және өткірлігімен ерекшеленеді. Азды-көпті шешен сөйлейтін кез келген қазақ өз сөзінде мақал-мәтелге жүгінуге тырысады, ал билер мен ел ішіндегі ділмәрлардың сөздері халықтық мақалдар мен мәтелдерге тұнып тұр» деген байлам жасайды.

Ахмет Баржақсыұлының «Мың бір мақал» жинағының жаңа басылымын жарыққа шығаруға алаш қайраткерлері күш салды. Аталған жинақтың жаңа басылымы 1923 жылы Мәскеудегі Күншығыс баспасынан Нәзір Төреқұлұлы алғысөзімен жарияланды.

Қайраткер, ұлттық руханият жанашыры Нәзір Төреқұлұлы: «Ер қазынасы – ескі сөз, ел қазынасы – ескі сөз, тіл қазынасы – ескі сөз» деген бұрынғылардан қалған мақал. Бұл мақал әншейін әлдеқалай айтыла салған мақал емес, өмір жүзінде ел аузындағы ескі сөздер: мақал, мәтел, тақпақ, өлең-жыр секілділердің өте керектігі ащы тәжірибелермен анықталғандықтан айтылған. Оның ішінде, әсіресе тұрмыс тәжірибесінің қорытындысы мақалдар өте-мөте керек. Себебі мақалда айтушы елдің басынан кешірген уақиғалары, тұрмысы, мінезі, тегіс суреттеледі» [7, 1-2 б.]- деп жазды.

Қазақ фольклортану ғылымының тарихын зерттеуші Н.Жүсіпов мақал-мәтел табиғатын екшеген Н.Төреқұлұлы пікірін: «Міне, мұн-

да автор дәстүрлі фольклорды ескі сөз деп қабылдаған. Және де фольклордың мақал, мәтел, өлең-жыр үлгілерін дұрыс анықтаған. Мұнда, ең бастысы халықты танудың бірден-бір қайнар көзі – мақалдарда жатқанын автор дәріптейді. Халықтың ғасырлар бойғы даналығы, тәжірибесі, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, тіпті басынан өткен тарихы да – осы мақалдар бойынан табылатыны сараланған. Сөйтіп, автор мақалды таным көзі, дерек көзі, тәрбие көзі деп те бағалаған. Сондай-ақ Нәзір Төреқұлов жаңа есін жиып, тұрмысын түзеп, әдебиетін гүлдендіруге бет алған қазақ халқына таза, әдемі тіл керектігін діттеп, тілдің негізі, жұрнағы ел аузындағы ескі сөз, мақалдарда т.б. жатыр дегенді жазады. Демек, Нәзір Төреқұлов мақалдарды тіл тазалығы үшін күресте насихат құралы ретінде де пайдаланған» [8, 277-278 бб.]- деп бағалайды.

Қазақ мақал-мәтелдерін жинау, жариялау ісіне алғаш мұрындық болған А.Баржақсыұлының ізденісі кейіннен заңды жалғасын тапты. Ө.Тұрманжанов қазатың отыз бес мың мақал-мәтелін жинастырып, 1935, 1980 жылдары жарыққа шығарды.

Қорытынды

Қорытып айтқанда, қоғам қайраткері, аудармашы, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы және бастырушы Ахмет Баржақсыұлының «Ашық хат», «Қадірменді Хасанғали мырза!», «Мақалдар» мақалалары – қазақ фольклористикасында өзіндік маңызы бар елеулі еңбектер. Оларда мақал-мәтелдерді жинау, жариялау мәселелерінен бастап жанрлық ерекшелігі айқындалды. Қазақ мақал-мәтелдері әлем халықтарының мақал-мәтелдерімен салыстырала бағаланды. Бұл жерде қазақ фольклортануында интегративті фольклортану, этнофольклортану, социофольклортану қағидаттары алғаш ұштастырыла екшелгені байқалады. А.Баржақсыұлы рухани құндылықтарымызды «Мың бір мақал» атауымен алғаш 1915 жылы шығарған болса, аталған жинақтың жаңа басылымы 1923 жылы Мәскеудегі «Күншығыс» баспасынан

Нәзір Төрекұлұлы алғысөзімен жарияланды. Соның барысында фольклорлық үлгілердің халықтық сипатын, әлеуметтік маңызын, эстетикалық әлемін екшеуде құнды тұжырымдар жасалды. Қазақтың мың үш жүз мақалы жи-

налып, «Мың бір мақал» деген атаумен жарық көрді [9]. Осынау кемел іске А.Баржақсұлы өлшеусіз үлесін қосты. Оны интегративті фольклортану, аясында терең зерттеу аса өзекті мәселе.

Әдебиеттер тізімі

1. Ижанов З. Баржақсин Ахмет // «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. / Бас ред Ә.Нысанбаев. 2 том. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1997. – 720 б.
2. Азамат серіктері // Қазақ. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
3. Баржақсин А. Ашық хат. – «Айқап», 1914, №5, 83-84-б. // Айқап. Құрастырушылар: Ү.Субханбердина, С.Дәуітов. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1995. – 368 б.
4. Қыр баласы. Григорий Николаевич Потанин // Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы – Избранное. Құрастырған, алғысөздері мен түсініктерін жазған және библиографиялық көрсеткішті жасаған – Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлы). – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2016. – Т. 8. – 2016. – 600 б.
5. Баржақсин А. Мақалдар // Қазақ. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
6. Интегративная фольклористика: учеб.-метод. пособие / Р. М. Ковалёва, О. В. Приемко. – Минск: БГУ, 2017. – 239 с.
7. Кенжебаев Б. Білімпаз қайраткер. Дайындаған профессор Құлбек Ергөбек // Төрекұлов Н. Шығармаларының көп томдық жинағы. 3-том. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚҚ, 2007. – 288 б.
8. Жүсіпов Н.Қ. Қазақ фольклортану ғылымы: XX ғасырдың бірінші жартысы. Монография. – Павлодар, 2007. – 381 б.
9. Мың бір мақал (Жинаушы Ахмет Баржақсыбаласы). – Мәскеу: 1923. – 59 б.

References

1. Izhanov Z. Barzhaksin Ahmet [Barzhaksin Akhmet] «Kazakhstan» [«Kazakhstan»]. Ul'tytk jenciklopedija [National Encyclopedia]. Chief editor A. Nysanbayev. Vol. 2 – (The main editorial office of the «Kazakh encyclopedia», Almaty, 1997, 720 p.).
2. Azamat serikteri [Citizen companions], Kazak (Almaty, The main editorial office of the «Kazakh encyclopedia», 1998, 560 p.).
3. Barzhaksin A. Ashyk hat [Open letter], Aikap [Aikap], 5, 83-84 p. (1914); Aikap [Aikap], Comp. U. Subhanberdina, S. Dautov (Almaty, The main editorial office of the «Kazakh encyclopedia», Almaty, 1995, 368 p.).
4. Kyr balasy. Grigorij Nikolaevish Potanin [Son of the Steppes. Grigory Nikolaevish Potanin] Bokejhan Alihan. Tandamaly – Izbrannoe. Kurastyrgan, algysozderi men tysinikterin zhazgan zhane bibliografijalyk korsetkishti zhasagan – Sultan Han Zhusip (Akkuly) [Bokeikhan Alikhan. Custom. Compiled by Sultan Khan Zhusup (Akkuly), who wrote prefaces and comments and compiled a bibliographic index]. Vol.8 («Saryarka», Astana, 2016, 2016, 600 p.).
5. Barzhaksin A. Makaldar [Articles], Kazak [Kazakh] (The main editorial office of the «Kazakh encyclopedia», Almaty, 1998, 560 p.).
6. Kovaleva R.M., Priemko O.V. Integrativnaja fol'kloristika [Integrative folklore studies]. Educational and methodical manual (BSU, Minsk, 2017, 239 p.).
7. Kenzhebaev B. Bilimpaz kairatker. Daiyndagan professor Kulbek Ergobek Prepared by Professor Kulbek Ergobek // Torekulov N. Shygarmalarynyn kop tomdyk zhinagy. Vol.3. [Torekulov N. Multi-volume collection of works] (El-shezhire, Almaty, 2007, 288 p.).
8. Zhusipov N.K. Kazak fol'klortanu gylymy: XX gasyrdyn birinshi zhartysy [Kazakh folklore: the first half of the twentieth century]. Monograph (Pavlodar, 2007, 381 p.).

9. Myn bir makal (Zhinaushy Ahmet Barzhaksybalasy) [A thousand and one Proverbs (Collector Ahmet Barzhaksbyty)] (Moscow, 1923, 59 p.).

С.Б. Жұмағұл, Д. Қамзабекұлы, Қ.Р. Кемеңгер, Г.С. Сағынадин

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

**Публикация казахских пословиц и поговорок в период алаш
(на основе трудов Ахмета Баржаксыулы)**

Аннотация. Изучение наследия периода алаш в рамках новых научных парадигм – одна из актуальных проблем в современных отечественных общественно-гуманитарных науках. Поиски, проводимые в направлении междисциплинарных связей, показывают обилие фольклорного материала в наследии алаш. Интеллигенция нации в целях избавления от колониализма рационально использовала народную мудрость в привитии идеалов политической борьбы и просвещения в духе эпохи пробуждения широкой общественности. Когда духовное наследие было изучено в аспекте интегративного фольклористики, было замечено, что в произведениях алашского периода ярко выражена народная эстетика. В статье исследуется творчество Ахмета Баржаксыулы, который собирал и издавал казахские пословицы как национальное достояние. Определено значение первого научного шага в систематизации характера и жанра специфики казахских пословиц. Освещаются ценные находки в дифференциации художественно-эстетического строя казахских пословиц. Анализируются выжные шаги определения фольклорного характера, социальной значимости и эстетического мира казахских пословиц. Подчеркивается особое значение теоретических определений, данных сказкам, стихам, загадкам, пословицам и поговоркам А. Баржаксыулы. Оценивается важность деятельности по сбору тысячи трехсот казахских пословиц и публикации под названием «Тысяча пословиц» в отечественной фольклористике.

Ключевые слова: народное наследие, фольклор, казахские пословицы и поговорки, труды Ахмета Баржаксыулы, интегративная фольклористика, этнофольклористика, социофольклористика.

S.B. Jumagul, D. Kamzabekuly, K.R. Kemenger, G.S. Sagynadin

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**Publication of Kazakh proverbs and sayings in the Alash period
(based on the works of Akhmet Barzhaksyuly)**

Abstract. The study of the heritage of the Alash period within the framework of new scientific paradigms is one of the urgent problems in modern domestic social and humanitarian sciences. The searches conducted in the direction of interdisciplinary connections show the abundance of folklore material in the heritage of Alash. The intelligentsia of the nation rationally used folk wisdom in instilling the ideals of political struggle and enlightenment in getting rid of colonialism in the spirit of the awakening era in the minds of the general public. When the spiritual heritage was studied in the aspect of integrative folklore studies, it was noticed that the folk aesthetics was clearly expressed in the works of the Alash period.

The article explores the work of Akhmet Barzhaksyuly who collected and published Kazakh proverbs as a national treasure. The significance of the first scientific step in systematization of the nature and genre of the specifics of Kazakh proverbs is determined. Valuable findings in the differentiation of the artistic and aesthetic structure of Kazakh proverbs are highlighted. Important steps in determining the folklore character, social significance and aesthetic world of Kazakh proverbs are analyzed. The special significance of the theoretical definitions given to fairy tales, poems, riddles, proverbs and sayings about A. Barzhaksyuly is emphasized. The importance of collecting one thousand three hundred Kazakh proverbs and publications entitled as «Thousand proverbs» in domestic folklore is assessed.

Keywords: folklore heritage, folklore, Kazakh proverbs, works of Akhmet Barzhaksyuly, integrative folklore, ethnofolklore, sociofolklore

Авторлар туралы мәлімет:

Жұмағұл С.Б. – филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш., 2, Астана, Қазақстан.

Қамзабекұлы Д. – филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш., 2, Астана, Қазақстан.

Кемеңгер Қ.Р. – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш., 2, Астана, Қазақстан.

Сағынадин Г.С. – PhD, қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш., 2, Астана, Қазақстан.

Jumagul S.B. – Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., Astana, 2, Kazakhstan.

Kamzabekuly D. – Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Kazakhstan.

Kemenger K.R. – Candidate of Philological Sciences, Head of the Department of Kazakh literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Kazakhstan.

Sagynadin G.S. – PhD, Associate professor of the Department of Kazakh literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Kazakhstan.

Ш.Б. Ильясова
С.Ш. Тахан

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
*Автор для корреспонденции: ilyasova_shynar@inbox.ru

Рымгали Нургали о трагедии Мухтара Ауэзова «Бәйбіше-тоқал»

Аңдатпа. Аннотация. Академик Рымгали Нургали внес значительный вклад в изучение творчества Мухтара Ауэзова. Его фундаментальное монографическое исследование «Драма өнері» посвящено выявлению специфических черт, поэтики, места и значения драмы в отечественной литературе. В первом разделе монографии Рымгали Нургали дает классификацию жанра трагедии и делит ее на следующие виды: эпическая, нравственно-бытовая, историческая.

В статье представлена интерпретация академиком Рымгали Нургали трагедии Мухтара Ауэзова «Бәйбіше-тоқал», которую ученый определяет как нравственно-бытовую (адамгершілік-тұрмыстық трагедия). В процессе научного обобщения при анализе произведения Рымгали Нургали выделяет существенные для произведения качества и свойства. Мухтар Ауэзов раскрывает в трагедии важные общественно-социальные проблемы для казахского общества начала XX века. Главная тема произведения – положение женщины в обществе. Автор трагедии дает интерпретацию этой проблемы, отличную от привычной трактовки данного вопроса. Также Рымгали Нургали анализирует проблематику трагедии, характеризует идейный мир, систему персонажей, делает заключение об авторской оценке изображаемого. Для определения внешней структуры произведения, а также анализа содержательного смысла Рымгали Нургали определяет в тексте сюжетные элементы.

Ключевые слова: Рымгали Нургали, Мухтар Ауэзов, «Бәйбіше-тоқал», нравственно-бытовая трагедия.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-167-175>

Введение

Научное наследие академика Рымгали Нургали вносит значительный вклад в ауэзоведение. Изучению творчества великого казахского писателя Мухтара Ауэзова посвящено множество научных трудов ученого-литературоведа. В первом разделе своей фундаментальной работы «Драма өнері» [1] Рымгали Нургали рассматривает поэтику, место и значение жанра трагедии в казахской литературе. С точки зрения характера трагического

конфликта, особенностей эстетического и эмоционального воздействия, системы сюжетного материала и художественно-композиционных средств Рымгали Нургали делит казахскую трагедию на три вида: эпическая, нравственно-бытовая, историческая трагедии. В качестве нравственно-бытовой трагедии ученый приводит трагедию Мухтара Ауэзова «Бәйбіше-тоқал» [2].

Нравственно-философское обобщение, универсальность содержания произведений мировой классики часто достигаются показом

жизненных противоречий через образы всего нескольких персонажей или членов одной семьи. Взаимоотношения в семье, мечты и стремления ее членов, различия в их в характере – в качестве конфликта – хороший жизненный материал для драматических произведений.

Трагедия «Бәйбіше-тоқал», написанная в 1918 и опубликованная в 1923 году, является одним из лучших произведений Мухтара Ауэзова в цикле драматических трудов, описывающих жизнь дореволюционного казахского общества.

Анализируя тот жизненный материал, который находится в поле зрения автора, Рымгали Нургали рассматривает данную пьесу в контексте других произведений Мухтара Ауэзова. Это позволяет обозначить закономерности в творчестве писателя, выявить проблематику, к которой тяготеет автор. В частности, исследователь сравнивает пьесу «Бәйбіше-тоқал» с трагедией «Еңлік-Кебек», сюжет которой основан на народной легенде. Исследователь отмечает рост творческой эволюции Мухтара Ауэзова, о котором свидетельствуют идея, оригинальная сюжетная линия, фабула, композиция, архитектура и образы трагедии «Бәйбіше-тоқал». Сюда же можно отнести такие произведения Мухтара Ауэзова, как рассказ «Сиротская доля» [3], пьесу «Ел ағасы», рукопись которой была утеряна, вследствие чего произведение осталось неопубликованным. Вопрос положения женщины в обществе, который отражен в этих произведениях, находит в трагедии «Бәйбіше-тоқал» иное решение. Академик Рымгали Нургали отмечает, что изображая жизненные характеры и ситуации Ауэзов умело использует материал, учитывает жанровые особенности и объективные художественные закономерности драматургии. Ученый считает, что принцип отбора материала показывает следование молодого драматурга традициям классических образцов мировой литературы.

Методология исследования

Материалом исследования являются научные труды академика Рымгали Нургали, по-

священные изучению творчества Мухтара Ауэзова, в частности монография «Драма өнері».

Теоретико-методологической основой являются достижения отечественных литературоведов, в которых отражается современная объективная оценка развития литературы. В исследовании учитывались научно-теоретические положения, выдвинутые известными казахстанскими и российскими учеными: З.С. Кедриной, М.К. Каратаевым, Е.В. Лизуновой, Л.М. Ауэзовой, А. Нуркатовым, Оразгалиевым, Б. Кенжебаевым, Т. Нуртазиным, Ы. Дуйсенбаевым, А.Б. Есиным, В.Е. Хализевым и др.

Основным методом исследования является системно-целостный подход к материалам изучения. Одним из методов, обеспечивающих понимание последовательности литературного процесса, является историко-функциональный метод.

Обсуждение

Творчество Мухтара Ауэзова было предметом изучения трудов многих отечественных ученых. Рассматривая историю изучения рассказов М. Ауэзова 20-х годов, можно проследить развитие, совершенствование казахского рассказа.

С развитием литературы начала складываться и литературная критика. М. Ауэзов, кроме того, что создавал художественные произведения, на страницах печати делился с читателем своими мыслями о развитии отечественной литературы. В эти годы начали высказываться мнения о достоинствах и недостатках произведений казахстанских писателей, в том числе трудов М. Ауэзова, который оказался в авангарде казахской прозы.

Первые литературные опыты писателя, его творческий поиск и выражение авторской индивидуальности относятся к 1920-м годам.

Изображения остроты социальных конфликтов, правды времени наделены психологической глубиной и придают повествованиям Мухтара Ауэзова реалистичность. В адрес Мухтара Ауэзова звучали обвинения в восхвалении прошедших времен. Действительно, если присмотреться, в его произведениях нет изображения красивой, богатой жизни, в ос-

новном это люди, терпящие жизненные невзгоды.

Неравноправное положение женщины в обществе – важная тема в казахской литературе XX века. Обозначая ее как одну из актуальных общественных проблем, Рымгали Нургали сопоставляет трагедию Мухтара Ауэзова с произведениями других казахстанских авторов: Кошмухамеда Кеменгерова «Алтын сақина», Спандияра Кобеева «Қалың мал», Султанмахмуда Торайгырова «Қамар сұлу», Беймбета Майлина «Шұғаның белгісі», которые он относит к нравственно-бытовым трагедиям. Исследователь отмечает, что напряженные семейные отношения, усиливающиеся под влиянием внутренних и внешних факторов, которые в данной трагедии привели к убийству человека, характерны для типичной казахской семьи начала XX века. В то же время такое сопоставление выявляет оригинальность содержания произведения и стиля писателя. Для анализа тематики художественного произведения важно не только что изображает автор, столько то, как он это делает, как осмысливает автор отраженное в тексте. Для казахского общества того времени характерно отношение к женщине как к вещи, которую можно продать или обменять на скот. Если в произведениях казахстанских писателей женщина обычно изображена как жертва, то Ауэзов показывает противоположную ситуацию: те условия, в которых живет женщина, жизнь могут сделать ее жестокой и агрессивной. Тему женского неравенства Мухтар Ауэзов рассматривает в другом ключе, отличном от современников писателя.

Результаты

Пьеса состоит из четырех актов, каждый акт разделен на несколько сцен. По мнению ученого, внешнее разделение композиции не имеет самостоятельной художественной значимости, и эти небольшие эпизоды образуют единое сюжетное полотно. Общая сюжетная линия такова: после смерти первой жены вторая жена (Қайша) пытается прибрать к рукам имущество семьи, притесняя детей, остав-

шихся от старшей жены (Толеужана, Демеужана и Дамеш). Она плетет интриги, настраивая своего мужа (Есендыка) против детей байбише. Борются за власть представители партии Бейсемби и Абдильда, которые используют семью, ее состояние в своих целях. Герои трагедии делятся на два лагеря: в одном – Қайша и Бейсемби, в другом – Абдильда, Толеужан, Демеужан, и Дамеш. Для того чтобы привлечь избирателей Бейсемби и Қайша решили выдать Дамеш за Аманбая, полоумного сына Байсалбая, отца Қайши. Братья спасают Дамеш и уходят к Абдильде. Абдильда посылает братьев совершить барымту, Толеужан угоняет табун лошадей, принадлежащий Есендику и Қайше. Қайша посылает в погоню своего сына Куатжана. Трагедия заканчивается смертью Толеужана.

Анализ проблематики является сложным этапом изучения произведения, требует от исследователя глубокого, вдумчивого проникновения в размышления и переживания автора. Исследуя тот жизненный материал, который находится в поле зрения автора, литературовед отмечает, что писателя интересует социальная, культурная, бытовая сторона уклада жизни казахского общества, то есть проблематику трагедии можно обозначить как социокультурную. Ауэзов ставит вопросы, касающиеся гражданственно-нравственного уклада социальной жизни, состояния казахского общества конца XIX – начала XX веков в отдельных его слоях.

В драматическом произведении главным является сюжет, развитие действия, которое зависит от конфликта. Поэтому ученый начинает анализ трагедии с определения конфликта произведения.

В первой сцене трагедии «Бәйбіше – тоқал» происходит разговор Дамеш – дочери бая Есендика – и невестки Куляш. Рымгали Нургали отмечает значение авторской ремарки в начале произведения, которая указывает на общее эмоциональное состояние героев, вводит в психологическую обстановку пьесы: «Авторлық ремаркадан бұл үйдің қаралы екендігі белгілі болады. «Еңлік – Кебектің» алғашқы нұсқасындағыдай тұрмыстық де-

таьдарды санап көрсеткен ремарка емес, көңіл күйге, психологияға қатысты дәл, қысқа ремарка бар» [1, 119]. Для определения внешней структуры произведения, а также анализа содержательного смысла Рымгали Нургали определяет в тексте сюжетные элементы. В качестве экспозиции трагедии ученый обозначает сцену диалога Дамеш и Куляш. Ученый пишет, что на первый взгляд кажется, что в начале пьесы мало движения, мало сценического действия. Этот разговор знакомит читателя с основными действующими лицами, обрисовывает обстоятельства происходящего. Ситуация следующая: прошло двадцать дней после смерти старшей жены Есендика Батимы; младшая жена Кайша враждует с детьми Батимы; Есендик поддерживает тоқал; в доме царит борьба за скот, имущество, богатство – это то, что приводит к расколу семьи. Как такового конфликта здесь еще нет, однако исследователь пишет: «Дәмеш пен Күләш арасындағы диалог көп түйіннің қарасын көрсетіп, әр кемерге сілтеп, тартыстар ауданын аңғартады» [1, 119]. Дается характеристика Кайши, определяется направление основного конфликта. По мнению ученого, в начальной сцене, которая состоит из вопросов Дамеш и ответов Куляш, эпическое повествование преобладает над напряженным драматическим действием. Таким образом, с помощью небольшой по объему экспозиции автор вырисовывает основной конфликт и дает характеристику главных героев.

Ученый отмечает умелое использование интриги в пьесе «Бәйбіше – тоқал». С одной стороны в своих корыстных целях Абдильда использует Есендика, его сыновей Толеужана, Демеужана и Куатжана, с другой стороны – на имущество этой семьи рассчитывает Бейсенби. Семья Есендика оказывается между двух огней.

Рымгали Нургали много внимания уделяет анализу системы персонажей, т.е. не только анализу самих персонажей, а их взаимосвязям, взаимным отношениям. Так, исследователь сначала изучает композицию системы главных персонажей. Автор характеризует Абдильду и Кайшу – первых фигурантов кон-

фликта и рассматривает их взаимоотношения. С первого появления Абдильда настраивает детей Батимы против Кайши. Он восхваляет покойную Батиму и старается унижить Кайшу. Его речь яркая и резкая. Столкновение в третьей сцене раскрывает характер обоих героев. Кайша резко отвечает на нападение Абдильды. Рымгали Нургали характеризует ее как напористую, упрямую, острую на язык: «Қайша дүмше молданың құмға түскен құмырсқа ізіндей жазуымен шимайлап берген ішірткісінен зәре-құты қалмай қорқатын әйелдерден емес» [1, 120]. Она считает, что она способна управлять и мужем, и детьми, и имуществом. Ею владеют гнев, злоба, высокомерие, месть. Эти два образа противопоставлены друг другу, две враждебные стороны. Они не скрывают друг от друга своего отношения, а также своих намерений.

Развитие конфликта мы видим в пятой сцене трагедии, появляется Бейсенби, многие вещи становятся понятными. Проясняется противоборство персонажей, конфликт становится предельно ощутимым. Умный, хитрый, мошенник – так описывает ученый Бейсенби: «Ру арасының итжығыс күресіне сан рет түсіп, талайдың жағасын жыртып, кеңірегінен алған, талайға жағасын жыртқызып, жер соққан Бейсенбі кімге болсын есесін жібермес жырынды» [1, 122]. Для того чтобы победить на выборах, привлечь людей, Бейсенби решил выдать Дамеш, дочь Батимы и Есендика, за Аманбая, сына Байсалбая. Он убедил Есендика, Толеша, Куатжана в своей правоте. При этом в ход идут разные способы давления, он использует все: делает вид, что жалеет, запугивает. Решение Байсалбая – выдать Дамеш замуж за Аманбая – делит героев на два полюса.

Мы видим столкновение двух лагерей Абдильды и Бейсенби, каждый из которых преследует свои цели. Конфликт обостряется – происходит столкновение главных героев по наиболее важному для них вопросу: власть и нажива.

В данном произведении конфликт не выдуман, а взят из жизни. Литературовед описывает социально-политическую обстановку в

эпоху создания произведения, поскольку это является важным для полного и правильного понимания текста. Одной из трагедий, постигших казахстанское общество накануне революции, была несправедливая избирательная система. Во время избирательной кампании для привлечения людей использовались нечестные методы. Свидетельством этого и являются действия Абдильды и Бейсенби, которые ничем не гнушаются на пути к власти: в ход идут подкуп, интриги, преступления.

Анализируя событийную цепь произведения, исследователь прослеживает развитие конфликта. Конфликт, который разгорается в семье Есендика в начале пьесы, усиливается во втором акте, в процессе подготовки выборов волостного. «Қанды қақпаның бір басында – Әбділдә, екінші басында – Бейсенбі, таразының тасы – Есендіктің үй іші қалай қарай жалт береріне байланысты. Екі құзғын текке шүйлікпейді бір жерге» [1,122]. Есендика, мужа Кайши, ученый характеризует как слабовольного и ленивого человека.

Хотя появление Байсалбая на сцене Рымгали Нургали считает несколько искусственным и поспешным, ученый обращает внимание на использование приема, характерного для прозы и поэзии: «...сахнаға Байсалбайдың шығуы жасанды, сәл асығыстау жағдай болып көрінгенімен, бұл жерде жақсы шеберлік үлгісін танимыз. Драматургияның жанрлық ерекшелігінен туатын көркемдіктің объективті заңдылығы образды әрекет үстінде қалыптауды басты шарт етіп қойса да, қажетті, келісті кезде прозаға, поэзияға хас әдістері пайдалануды мүлде мансұқ етпейді» [1,123]. Здесь, ученый имеет в виду характеристику Абдильды, которую мы слышим со слов его врагов: Бейсемби и Байсалбая. Они понимают, что его нельзя недооценивать. Рымгали Нургали для описания образа Абдильды использует иносказательную образность: «... алысар дұшпандарының айбары арыстандай, қулығы түлкідей, о жарлығы қасқырдай...» [1, 123].

Злость и ненависть изливает Кайша в своем монологе в седьмой сцене. Ее притворно ласковое обращение к Дамеш свидетельству-

ет о ее двуличности. Она сообщает о Дамеш о намерении выдать ее замуж за Аманбая. Происходит встреча Дамеш и ее возлюбленного Газиза. На этом первое действие трагедии заканчивается.

Рымгали Нургали при анализе трагедии учитывает нюансы и противоречия. Действие в драматическом произведении развивается через цепь событий, перипетий, которые меняют исходную ситуацию: происходит ссора Кайши и Абдильды, Бейсемби обещает выдать Дамеш замуж за Аманбая, Кайша сообщает Дамеш о сватовстве, Дамеш встречается с Газизом, происходит драка между отцом и детьми, Толеш с братьями уходят к Абдильде. Внимание читателя поддерживается развитием сюжета: что произойдет, как поступят герои.

Дамеш борется за свою свободу. Одна из тех, кто сочувствует Дамеш – это Куляш. Рымгали Нургали отмечает, что хотя Куляш не является главным героем трагедии, представляет собой интересный тип, дополняющий галерею положительных образов произведения. Теплые, дружеские отношения между Дамеш и Куляш демонстрируют одну из прекрасных старинных казахских традиций – отношение сестры к жене старшего брата.

Во втором действии братья узнают мнение Дамеш о замужестве, о подлости, которую совершила Кайша. В этот момент входит Кайша, конфликт обостряется до предела. Кайша, привыкшая игнорировать мнений детей байбише, поступать по-своему, и в этот раз не собиралась считаться с ними. Она была готова насильно выдать замуж Дамеш. Происходит столкновение между Кайшой с одной стороны и Демеужаном и Толешем - с другой. Кайша провоцирует конфликт между Есендиком и его детьми. Это очень драматичная и действенная ситуация. Рымгали Нургали отмечает синтаксис: «Төлеш пен Демеужанның намысты ашуы, Қайшаның шымбалақ қаққан, жалған ойбайы қысқа, орамды, ырғақты сөйлемдер арқылы берілген» [1, 126]. Толеш понимает, что теперь им необходима поддержка сильного человека. Он решает примкнуть к Абдильде. Уход Толеша и братьев усиливает конфликт между Абдильдой и Бейсенби.

Абдильда и Бейсенби, которые вели друг против друга скрытую войну, в трагедии встречаются лицом к лицу один раз. Рымгали Нургали отмечает эту сцену как имеющую большое воздействие, сравнивает ее со сценой спора биев в трагедии «Енлик - Кебек». В этой ситуации, когда до выборов осталось несколько дней, Абдильда чувствует себя сильнее, за получив на свою сторону Толеша.

В качестве одной из особенностей трагедии Рымгали Нургали называет монологи, которые идут после конфликтных ситуаций, в которых раскрываются характеры персонажей. Например: монологи Дамеш в девятой сцене в первого действия, Толеша в девятой сцене второго действия, Бейсенби в первой сцене третьего действия, Газиза в шестой сцене или охранника в первой сцене. В этих монологах выражается оценка ситуации, других персонажей, мнение о происходящем, выражение намерений, желаний и целей. В качестве примера Рымгали Нургали приводит монолог Бейсенби после спора с Абдильдой. Он разговаривает сам с собой. Открывается то, что он до этого скрывал: он объясняет свои уловки. Раскрывается истинное отношение Бейсенби к семье Есендика, а также к Куатжану, сыну Кайши. Бейсенби намерен назначить Куатжана волостным не потому, что Бейсенби беспокоится и думает о его будущем, а потому, что ему нужен человек, который будет управлять. Подобные оценочные суждения характерны и для диалогов. Во время свидания с Бейсенби Кайша говорит: «Пәлені үйреткен – күндестік». Она считает, что виной всему соперничество между женами. Оно не утасло со смертью байбише, а, наоборот, усилилось. И эту вражду, преследуя цель победить на выборах, раздувает Бейсенби. Хотя пьеса называется «Байбише - тоқал», собственно здесь не описываются отношения между первой женой и тоқал. Действие в пьесе происходит после смерти байбише. Кайша в данном случае является источником зла. Но это, видимо, и является следствием ее неправомерного положения по отношению к байбише, которое она испытывала на протяжении многих лет.

Всем имуществом Есендика владеют Бейсенби и Кайша. Но они не думают о благополучии семьи.

После драки Есендика с сыновьями, спора Абдильды и Бейсенби конфликт получает свое дальнейшее развитие – Кайша решила насильно выкрасть Дамеш.

Происходит еще одна встреча Газиза и Дамеш. Один из основных персонажей трагедии – Газиз - не принимает активное участие в конфликте. По степени участия в сюжете образу Газиза отводится немного места в тексте произведения - пишет Рымгали Нургали. Он остается в стороне от главного конфликта трагедии – семейные раздоры, борьба за власть, в которых на первый план выдвигаются Абдильда, Бейсенби, Кайша, Толеш. В целом в седьмой и восьмой сценах третьего акта Газиз проявляет себя как рассудительный, умный и дальновидный человек. Он понимал, что главным виновником скандала в семье Есендика был Бейсенби. Также понимал, что нельзя медлить в борьбе за свободу Дамеш. Несмотря на угрозу Дамеш отказывается бежать с Газизом, думая о братьях. Умная и рассудительная девушка своим поведением только укрепила любовь в сердце джигита.

Развивая действие, некоторые сцены Ауэзов дает в контрасте. Сразу после свидания Дамеш и Газиза появляются Аманбай с парнями для того, чтобы похитить девушку. Рымгали Нургали отмечает, что помимо контрастности драматической ситуации, противоположны сами образы.

Наличие в трагедии комедийных образов и комических ситуаций придает многосложность произведению. В качестве примера ученый приводит комедийные ситуации в шекспировских «Короле Лире» и «Гамлете», «Егоре Булычеве» Горького, которые углубляют и усугубляют трагизм этих произведений. В «Байбише-тоқал» Ауэзов использует тот же прием.

Аманбай собирается украсть Дамеш. Драматург представляет Аманбая в действии. Главный инструмент в этом случае – уникальное словесное описание Аманбая, которое полностью отличает его от других героев.

Аманбай – недалекий человек, его не тревожат эмоции, он не понимает сложные отношения между людьми, все еще отчужден от жизненных невзгод, сын богатого Байсалбая показан в комедийно-сатирическом плане в нелепой ситуации. Но в то же время драматург не превращает этот образ в карикатуру. Аманбай по натуре труслив, глуп. Друзья высмеивают Аманбая за его косноязычие.

Кайша и Аманбай пойманы на месте преступления. Кайша была избита. Затем остальные линии борьбы в спектакле выходят на второй план, и на первый план выдвигается борьба детей байбише с Кайшой.

Толеш с братом и сестрой переезжают в ауыл Абдильды. Он крадет лошадей у своего отца. Приближается развязка. Абдильда не скрывает, что использует Толеша для достижения своих целей в борьбе за власть.

Психологическое состояние героев в предпоследней сцене передается с помощью выразительных особенностей речи персонажей. Мрачная атмосфера кровавого события передается с помощью коротких, обрывочных диалогов Куляш и Дамеш. В их речи частое использование слов: «кұдай-ай», «тәңірім-ай», «сәулем-ай», «жасаған-ай», «ойбай-ай», «бауырым-ай», «ақсарбас».

Завершение конфликта смертью Толеша Рымгали Нургали считает закономерным решением, характерным для трагедии.

Выводы

Литературовед обращает внимание на то, что тематика пьесы не исчерпывается только темой социального положения женщин. Своеобразие прослеживается также в том, что Ауэзов затрагивает пласт вопросов, который до

него в казахской литературе оставался нетронутым. Здесь отражены и другие грани жизни казахского общества: борьба за власть, ужасы партии, психология различных типов людей в типичных ситуациях. Таким образом, в сюжете раскрываются общественно-социальные и семейно-бытовые взаимоотношения. Писатель показывает эти противоречия в аспекте одной семьи.

Ученый отмечает, что в отличие от пьес «Еңлік-Кебек» и «Қарағөз» трагедия «Бәйбіше - Тоқал» не претерпела каких-либо значительных изменений и стилистических исправлений в последующей редакции 1960 года, за исключением диалога между Газизом и Каримом во второй сцене четвертого действия. Также из предсмертной речи Толеша исключено пожелание воссоединиться Дамеш и Газизу.

Одним из недостатков трагедии ученый называет то, что положительные герои не принимают активного участия в действии сюжета. Газиза мы видим только на свидании с Дамеш, он никак не проявляет себя в конфликте трагедии. В версии 1923 года Карим являлся рупором идей драматурга, он критиковал продажность судей, образованных людей, вступавших в партийные распри. Однако в связи с тем, что это герой, который не имеет отношения к основному конфликту пьесы, драматург сократил идеологически важную сцену в издании 1960 года, поскольку это подорвало художественную целостность.

Таким образом, Мухтар Ауэзов в масштабе одной семьи изобразил трагедию эпохи. Хотя автор не сказал, как выйти из тупика, он создал реалистическое произведение, в котором раскрываются общественно-социальные и семейно-бытовые взаимоотношения дореволюционного казахского общества.

Список литературы

1. Нұрғали Р. Шығармалары. Т.1. 1-кітап. Драма өнері: монография. – Астана, 2013. – 320 б.
2. Ауэзов М. Бәйбіше-тоқал [Электрон. ресурс] . – URL: [https://kitap.kz/book/2448/read#epubcfi\(/6/2\[id1\]!/4/2/2/1:0\)](https://kitap.kz/book/2448/read#epubcfi(/6/2[id1]!/4/2/2/1:0)) (дата обращения 14.07.2021)
3. Ауэзов М. Повести и рассказы, Алма-Ата: Жалын. – 1984 г.

References

1. Nyrgali R. Shygarmalary [Works]. Vol.1. Book 1. Drama oneri: monografiya [The Art of Drama: a monograph] (Astana, 2013, 320 p. [in Kazakh])
2. Auezov M. Bajbishe – Tokal [Baibishe – Tokal] [Elektronic resource]. Available at: [https://kitap.kz/book/2448/read#epubcfi\(/6/2\[id1\]/4/2/2/1:0\)](https://kitap.kz/book/2448/read#epubcfi(/6/2[id1]/4/2/2/1:0)) (Accessed: 14.07.2021)
3. Auezov M. Povesti i rasskazy [Novellas and short stories] (Zhalyyn, Alma-Ata, 1984). [in Kazakh]

Ш.Б. Ильясова, С.Ш. Тахан

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Рымғали Нұрғали Мұхтар Әуезовтің «Бәйбіше-тоқал» трагедиясы туралы

Аңдатпа. Академик Рымғали Нұрғали Мұхтар Әуезовтің шығармашылығын зерттеуге үлкен үлес қосты. Оның «Драма өнері» атты іргелі монографиялық зерттеуі драматургияның спецификалық ерекшеліктерін, поэтикасын, орны мен маңызын анықтауға арналған. Монографияның бірінші бөлімінде Рымғали Нұрғали трагедия жанрына жіктеме беріп, оны келесі түрлерге бөледі: эпикалық, адамгершілік-тұрмыстық, тарихи трагедия.

Мақалада академик Рымғали Нұрғалидың Мұхтар Әуезовтің «Бәйбіше-тоқал» трагедиясының интерпретациясы беріледі, бұл трагедияны ғалым адамгершілік-тұрмыстық трагедияға жатқызады. Ғылыми талдау барысында Рымғали Нұрғали маңызды қасиеттерін атайды. Мұхтар Әуезов трагедияда XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамы үшін маңызды әлеуметтік және қоғамдық мәселелерді көтереді. Шығарманың негізгі тақырыбы - әйелдің қоғамдағы жағдайы. Трагедия авторы бұл мәселенің интерпретациясын әдеттегі түсініктен өзгеше береді. Сонымен бірге Рымғали Нұрғали трагедияны жан-жақты талдайды: идеялық әлемін, кейіпкерлер жүйесін сипаттайды, авторлық баға беру туралы қорытынды жасайды. Шығарманың сыртқы құрылымын анықтау үшін, сонымен қатар мағынасын талдау жасау үшін Рымғали Нұрғали мәтіндегі сюжет элементтерін анықтайды.

Түйін сөздер: Рымғали Нұрғали, Мұхтар Әуезов, «Бәйбіше-тоқал», адамгершілік-тұрмыстық трагедия.

Sh.B. Ilyasova, S.Sh. Tahan

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Rymgali Nurgali about the tragedy of Mukhtar Auezov «Baibishe-tokal»

Abstract. Academician Rymgali Nurgali made a significant contribution to the study of the work of Mukhtar Auezov. His fundamental monographic research «Drama Oneri» is devoted to identifying specific features, poetics, place and significance of drama in Kazakh literature. In the first section of the monograph, Rymgali Nurgali classifies the genre of tragedy and divides it into the following types: epic, moral-domestic, historical.

The article presents an interpretation by academician Rymgali Nurgali of the tragedy of Mukhtar Auezov «Baibishe-tokal», which the scientist defines as a moral - domestic tragedy (adamgershilik-tormystyk tragedy). When analyzing a work, Rymgali Nurgali singles out the qualities that are essential for the work, weeds out the insignificant. Mukhtar Auezov reveals in the tragedy important social and social problems for the Kazakh society at the beginning of the twentieth century. The main theme of the work is the position of women in society. The author of the tragedy gives an interpretation of this problem that is different from the usual interpretation of this issue. Rymgali Nurgali also analyzes the problems of tragedy, characterizes the ideological world, the system of characters, makes a conclusion about the author's assessment of the depicted. To determine the external structure of the work, as well as to analyze the meaningful meaning, Rymgali Nurgali defines plot elements in the text.

Keywords: Rymgali Nurgali, Mukhtar Auezov, «Baibishe-tokal», moral-domestic tragedy.

Сведения об авторах:

Ильясова Ш.Б. – докторант 3 курса специальности «8D02305 - Филология», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. А.Янушкевича, 6, Астана, Казахстан.

Тахан С.Ш. – доктор филологических наук, профессор факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. А.Янушкевича, 6, Астана, Казахстан.

Ilyasova Sh.B. – 3rd year Ph.D. student in specialty “8D02305 Philology”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 6 A.Yanushkevich str., Astana, Kazakhstan.

Tahan S.Sh. – Doctor of Psychology, Professor of the Faculty of Journalism and Political science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 6 A.Yanushkevich str., Astana, Kazakhstan.

¹Ж. Секей²М. Аманғазықызы¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан²Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор: janbota2010@mail.ru

Сейітхан Әбілқасымұлының көркемдік әлемі («Ақиықтың ақырғы балапаны» повесі негізінде)

Аңдатпа. Мақалада Сейітхан Әбілқасымұлының прозалық шығармалары, оның ішінде этнографиялық повесі тұтастай көркемдік-эстетикалық категория контекстінде сипатталады. Әдеби үдеріске еркін араласып, белсенділік танытқан жазушының шығармашылық танымы, дүниеге көзқарасы, ізденісі ғылыми тұрғыдан бағамдалып, жазушылық шеберлігі сөз болады. Жазушы шығармалары халықтық дәстүрімен, ұлттық мінезімен, ойлы толғамымен, ұлттық бояуының қанықтығымен дараланады. Аталған туындыда халқымыздың саятшылық гүрпы ұлттық сана, салт-дәстүр аясында зерделеніп, мейлінше толымды көрініс табады. Қаламгердің көркемдік әлеміндегі «бүркітші», «құсбегі», «ақиық» ұғымдары арқылы ұлттық мінез бен қазақтың ортаны боямасыз бедерлеудегі суреткерлік қыры нақты талдаулар арқылы ашылып, фольклорлық сарын сілемдеріне бойламағандығы айқындалған. Автор қазақ халқының ұлттық болмысын ашуға барынша талпыныс жасайды. Жазушы Сейітхан Әбілқасымұлының повесінде табиғат көріністері қалай суреттеледі, пейзаж көркем шығармада қандай рөл атқарып тұр, адам мен табиғат арасындағы байланыс қалай көрініс табатындығы туралы мәселелер қарастырылады. Қалам иесінің рухани кеңістігі тарихи уақыттың кейбір оқиғаларын бағдарлауда біржақты шешім жасамай, өмірде болып өткен оқиғалардың дұрыс, бұрыстығын сол уақыттың барлық болмысын қатыстыра отырып суреттейді. Әрі көркемдік шешім жасауда тарихи уақыт пен кеңістіктің ырқында қалып қоймайды. Өйткені, С. Әбілқасымұлының шығармашылық түйсігі, жаратылысқа ұмтылысы, көркемдік әлеміндегі эпикалық ерекшеліктер жалпы адамзаттық болмысқа қатыстылығымен дараланады. Қаламгер суреттеп отырған кейіпкерлердің болмыс-бітімдері, заманы дарытқан мінез-құлықтар, қаймағы бұзылмаған қазақтың орта, сондай-ақ сол дәуірдің көркемдік уақыты мен кеңістігі бүгінгі оқырман үшін өткен шақ оқиғалары ғана емес, осы заманның да түйткілді мәселесін айшықтайтыны анықталды.

Түйін сөздер: саятшылық; құсбегі; этнографиялық шығарма; пейзаж; көркемдік уақыт; кеңістік; кейіпкер.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-176-183>

Кіріспе

Жат жұртта туып, еліміз тәуелсіздік алған соң атажұртқа ат басын бұрған, іргелес үш мемлекетте (Қытай, Моңғолия, Қазақстан)

өмір сүру бақытын еншілеген, жазушы Сейітхан Әбілқасымұлы кітап сүйер оқырманға елуінші жылдардан бастап таныла бастады. Бүгінге дейін «Бір уыс қан», «Оспан батыр», «Ақиықтың ақырғы балапаны», «Қуғын» атты

бірнеше жинағы моңғол және қазақ тілдерінде жарық көрген.

Көпшілік қауымға Сейітхан Әбілқасымұлы ең алдымен әңгіме жанрындағы туындыларымен таныс. Автор қаламынан шыққан шығармаларда оның биік адамгершілік мұраттарға ерекше ден қоятындығы бірден аңғарылады. С. Әбілқасымұлы әңгімелерінде табиғат пен адамзат, жаһан мен ұлт, заман мен адам, ел мен жер ұғымдарының мағыналық шеңберінде толып жатқан философиялық, этномәдени, саяси, әлеуметтік мәселелер қаламгерлік таным таразысына түсіп, көркем қорытылады. Жазушы әсіресе өмірдегі өзара бітіспес қайшылықтардан туындайтын парадокс жағдайларды тереңнен үңіле зерделейді.

С. Әбілқасымұлы шығармаларында терең пайымдалатын философиялық категориялар қатарында «ар», «күнә», «кие» концептілері ерекше мәнге ие. Қалай болғанда да, жазушы қаламынан шыққан түрлі тақырыптағы әңгімелері тұтаса келе, оның кие, ар, күнә сынды жан табиғатын ашар маңызды концептілер аясындағы зияткерлік-философиялық пайымдарын – автордың өзіндік рухани тұжырымдамасын ұсынады.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында талдау, жинақтау әдістері басшылыққа алынды.

Талқылау

Қаламгердің «Ақиықтың ақырғы балапаны» атты шығармасы саятшылық тақырыбына арналады. Шығарма «Күн кірпігі от ұшқынын шашпаған, сол ұшқынның күміс буы ғана шарпыған арайлы таңның ақсұлу аспаны... Шапақтың жалыны шалып, ызыңды шуылға айналмаған сары сағыммен қою боялып, мұнарланбаған мөп-мөлдір тұнық ауа салқын ауа. Аспан төрінде Алтайдың ақиығы баяу толғап кең төсіле айтыста мәнерлеп, дөңгелек шеңбер сызып айналып жүр. Кең залдағы бишілердей белгілі бір саздың қалыпты ырғағына бой ұрып толқынды дірілмен қалқиды. Ол көбінде қиырға самғап шалқып айналса, енді бір мезетте қанатын

шұғыл қомдап, өткір жебедей еңкейе зулап, лағып қалған бір шөкім бұлтты түйреп өтеді де, жарқ етіп қайта атылып, қалықтап биіктеп кетеді. Ақиықтың елпек екпінді айналуы жер беті тымық болғанымен аспанда суық желемік барлығын байқатады. Көктемнің алғашқы таңында қырандар тым аспандап ұшып, төс кере ұйтқып, жұптасып сайыз салып өнер байқатар болар еді. Сол сайызда талап-қайратын, батылдық-төзімділігін, қырағы шеберлігін көрсетіп сыннан өтер еді...» деп басталады [1, 210 б.].

Қазақ жерінің сұлу табиғаты кейіпкерлердің көңіл-қосына орай әдемі де әсерлі бейнеленген. Осы ретте повестің ажар-айшығын әрлендіре түсетін көркемдік тәсілдің бірі – пейзаж екендігі белгілі. Демек, пейзаж мекен мен мезгілдің дерегі ғана емес, кейіпкерлердің іс-әрекеті және сахара елінің тұрмыс-тіршілігімен тұтастықта суреттеледі. Осылайша пейзаж кейіпкердің тірлік кешкен ортасын барынша табиғи тұрғыда суреттей отырып, шығарманың өн бойына шынайылық, дәлдік береді. «Жазушы әдеби шығармада көркем ойлаудың ажары ретінде, жаны есебінде, образдық-метафоралық жүйенің арқауы сипатында табиғат келбетін ұсталықпен пайдаланады» – деген С. Негимов пікірі ойымызды бекіте түседі [2, 266 б.].

Ғалым Б. Майтанов: «Табиғаттың адам өмірінен алатын шексіз рөлі қазақ халқы ауыз әдебиетінің мысалынан мол байқалады. Фольклорлық поэтикада шарықтау шегіне жеткен психологиялық егізделім (параллелизм) тәсілі күні бүгінге дейін әдеби тәжірибеде жаңаша сипаттармен орын алып келеді» – дейді [3, 266 б.]. Келтірілген үзіндіде табиғат құбылыстары мен адамның көңіл-күйінің қатарластыра бедерленуі шығарманың көркемдік көрігін қыздырып, кейіпкерлер бейнесінің ашыла түсуіне септігін тигізеді. Осылайша қаламгер кейіпкерлерінің ішкі қалтарыстарына терең бойлаудың жолын ашады.

Шығарма мазмұны Алтайдың тұмса табиғаты, қыр тұрғындарының тұрмыс-тіршілігі, құсбегілік өнердің қыры мен сыры кемерінен төгіліп жарасымды суреттелген. Оқиға Алтай тауының арғы бетінде өтіп жатыр.

Туындыда қазақылықтың қаймағы толық бұзыла қоймаған ортадағы қыр қазақтарының тартымды суреттері әжептәуір бәдізделіп берілген деуге болады. Сонымен қатар таза табиғи орта мен құсбегілік өнердің ірілі-уақты уақиғалар арасында жымдаса көрініс табуы да көңілге қонымды. Саятшылық өнерді дәріптейтін туындыда табиғат көрінісі, өмір пәлсапасы таза бедерлеу биігінен қарағанда жоғары кәсіби шеберлікті танытады. Табиғат суреттері ықшам әрі нақты болып келеді. Сайып келгенде, шығармада табиғат пен адамзат арасындағы өзара байланыс, заман аздырған адам жаны мен адамзат тоздырған табиғат-Ана арасындағы ымыраға келмес бітіспес қайшылықтар арқау болған.

Қазақ халқының саятшылық дәстүрін аса шұрайлы тілмен, тартымды да нанымды оқиғалармен бәдіздей отырып, көк тағысы ақиық қыран мен адам баласы арасындағы бітіспес күресін таңдай қақтыра жатық әңгімелейді. «Ал мына атақты ақиық ұябасардың мезгілсіз уақытта жападан жалғыз серуен жасауында қандай сыр бар? Мұнысы несі екен? Алтайға даңқы жайылған әйгілі құсбегі Байсал осыны ойлады» [1, 210 б.]. Ақиықтың балапанын салт аттылардан қорғап, сақтық шараларын жасап, айнала ұшып жүргенін әккі бүркітші тез аңғарып қояды. Әсіресе, шығармада ақиықтың балапаны үшін жан алып, жан берісер күресі, оның қыранға сай мәрттігі аса айқын да шебер бейнеленген.

«Ақиықтың ақырғы балапаны» шығармасының негізгі идеялық тұғырнамасы таза болмыстан алынған. Мұнда фольклорлық сызбалар, ғажайып оқиғалар тізбегі немесе терең астар жоққа тән. Сондай-ақ шығарма белгілі бір тарихи уақыт пен кеңістікке де тұрлаулы емес. Бұл классикалық көркем прозаның объективті шындығының қаламгер дүниетанымында болған немесе болмысқа сәйкес оқиғаға негізделе отырып қағазға түсуі дер едік. Нақтырақ айтсақ, «Ақиықтың ақырғы балапаны» шығармасындағы құсбегілік ғұрып пен салт-сананың бұлжымас қағидаттары өмірдегідей ешбір қоспасыз баяндалады және тотемдік түсініктерден ада. Өйткені кез-келген құсбегінің серті қыран бүркітті қо-

лына қондырып ғасырдан келе жатқан дүниетаным бойынша қансонарда аңға алып шығу, құс салу болып табылса, «Ақиықтың ақырғы балапанында» осы заң бұлжымай орындалған (қасқыр да алғызған). Өйткені әлеуметтік тұрмыс-тіршілігі тікелей малшылық пен саятшылыққа байланысты болып отырған көшпелі қазақ халқы үшін қыран бүркіт – қырағылық, мәрттіктің символы ғана емес, соның нақ өзі.

Бір сөзбен айтқанда, адалдық пен еркіндік, өрлік пен биіктік ұғымдарымен шектесіп жатыр. Міне, «Ақиықтың ақырғы балапанының» түпкөген оқиғасы осыдан желі тартқан. Ал, «Байсалдың қолымен тұтқын болып кеткен ақиықтың жеті сары үрпек балапаны ауыл тұрғыны» болғанымен, оның өсіп-өнуі өзінің кеңістігіне сай емес еді. Осы жерден адамдар мен құстар әлемі ымырасыз қарама-қайшылыққа түседі. Бірін-бірі түсіне алмайтын екі дүниетаным өзінше дами бастады. Жазушы балапандардың эволюциялық өсуін, ақиықтың ұя салып, жұмыртқа шайқауын мифологиялық немесе фантастикалық сарында суреттемейді. Таза реалистік бағытта баяндап отырады. Баяндаудың үшінші жағындағы көбінесе өткен шақ формасында айтылатын шығарманың сюжеттік құрылымында автор бейнесі көп көрінбейді. Бұл «Ақиықтың ақырғы балапанының» фольклорлық-ертегілік сарындардан арыла бастағанын байқатады. Себебі, хайуанаттар әлемі суреттелетін шығармалар көбінесе аңыздық, ертегілік тіпті мифтік сарындарға бой ұрмайтыны бұл кездерде кемде-кем. Олай дейтініміз «Ақиықтың ақырғы балапаны» шығармасы жазылған тұс қазақ прозасының енді-енді қалыптасып келе жатқан кезі болатын. Әлі де ұлттық дүниетаным фольклорлық мотивтерден қол үзіп кете қоймаған еді. Бұған жазушының алғашқы әңгімелерінде фольклорлық үлгілердің мольнан ұшырасып отыратынын дәлел ретінде айтуымызға болады.

Шығармадағы кейіпкерлер саны да көп емес, не бары 4-5 кейіпкер ғана. Басты кейіпкер Байсал құсбегілік жанкештілікпен ақиықтың талай балапанын қолына түсіріп, қызығын көргенімен, қызара бөртіп мастанар

байлығы да, қызыл асығы шыққан кедейлігі де жоқ, қарапайым шаруа адамы. Ол осыған дейін ақиықтың жеті балапанын қолға түсірді. Кәрілік еңсеріп, қолына құс қондырмағанына да үш жыл болды. Алайда Тілеубай мырзаның тапсыруымен жанына Жапар мен Тоғызбай бастатқан серіктерін ертіп, Ақиықтың аталық саршасынан көз жазып қалғанда өмірге келген, соншалықты қиыншылықты еңсеріп өсірген ақырғы балапанын аңдып, талай түнді ұйқысыз, атар таңды мазасыз өткізіп, ақыры әккі саятшы қолға түсіреді. Екі аяқты мақұлыққа соңғы балапанын да жем қылған ақиықтың тұяқ серпер сәттегі жан арпалысын жазушы аса сәтгілікпен үлкен тебіреніспен бейнелей білген.

«Жақындап қалды. Шаншылып келіп, тайқып шығар бейне байқалмайды. Зақының тасындай құлдырап таяған сайын қанатының ысқырған даусы күшейе түсті. Байсал сасқалақтап, тықыршып кетті. Балапанды ұяға қарай ала жүгірді де, жерге қоя салып, қаша жөнелді. Мұнысынан ештеңе өнбеді. Бұрыла жалт қарап еді, ақиық арқан бойы келіп қалған екен. Шүңірейген көзі өңменіңнен өтеді. Қанатын, аяғын жазар емес. Қомдалған қалпы. Қас-қағым болған жоқ. Байсалдың дәл қасындағы астаудай төңкеріліп жатқан жұмыр тасқа тік шаншыла келіп, кеудесін күрс еткізіп бір-ақ ұрды. Ақиықтың аузы ашылып, басы салбырады. Қанаты дірілдеп барып, жерге жазылды» [1, 226 б.]. Ақиықта бұдан басқа шара да жоқ еді. Балапанын енді қанаттандырып, көкке қалықтатып, аңға салып, ауыздандырам дегенше екі аяқты адамзат баласы ақиықтың арманын орта жолда шорт қияды. Аталық саршасынан бір айырылып, сары үрпек балапанынан екі айрылған қыранның өз басын қатерге тігуден басқа амалы да жоқ еді. Алайда жазушы қиялындағы суреттің бір ұшығы да осыған келіп саяды. Шығармадағы кейіпкерлердің әрекет психологиясын суреттеу ыңғайынан (ақиықтың аспаннан шаншыла келіп, жерге құлауы) сахналық драмаға тән жанрлық сипат-белгілерді де аңғаруға болады. Бұл оқиға Байсалға ерекше ой салады. Оның ішкі жан-дүниесі арпалысқа түсіп, әлем-жәлем күй кешіп, бұрын-соңды

болмаған аласапыран төңкеріске тап болады. Құс киесі сескендірген ол енді балапанды өз қолымен жемдеп қанаттандырады.

Тілеубай мырзаның қанды шеңгеліне тап болған тастүлекті құтқару ауру меңдеген Байсалдың санасынан күндіз-түні шықпайды. Әсіресе, Байсалдың көк тағысын Тілеубай тәйжінің қолынан босатып, еркіндікке самғағанын өз көзімен көріп көз жұмуы, адам баласының да табиғат ананың перзенті екендігінің айқын дәлелі болғандай. Өзі бағып-қағып, баптаған «далпылдаған балапанды» өз қолымен ұшырса да жиі ойлай береді. Шүңірейген көзі көк аспандағы бір нүктеге қадалып, сол бір балапанды іздейді де тұрады. «Қыранның қиядай шарлап, қалықтай ұшқаны, тағы да тік құдып, шөкімдей ақ бұлтқа кіріп, жарқ етіп шыға келді» [1, 256 б.]. Бұл «қанат құйрығы селдіреп, қуқыл сарыға» айналған Байсалдың көптен бері жоқтап жүрген, ақиықтың ақырғы балапаны еді. Балапанды көріп, жүрегі орнына түскен құсбегі «аман-сау аспаныңда қалықтап жүр екенсің-ау! Ол енді он бір жасқа шыққан баршын аталады, келер жылы көк түбіт, ақ түбіт атанады» деп іштей күбірледі. Опат болған ақиықты көз алдына келтірді.

Шығарманың тұтас құрылымындағы авторлық позицияға келетін болсақ, кейіпкерлер тағдырына төрелік етіп, кесім айтушы мәртебесінен автор көп жағдайда бас тартады. Баяндау стилінде де барынша бейтараптық сақтауға тырысушылық байқалады. Сонымен қатар аталмыш шығармада кейіпкер-баяндаушының автобиографиялық сипаты айқын бедер тауып жататын жағдайлары да ұшырасып қалып жатады. Шығарманың басты көркемдік ерекшелігі баяндаудың интермедиялық табиғатымен тікелей байланысты деп айтуымызға әбден болады.

Сондай-ақ, повестің этнографиялық бояуы да қанық. Мәселен, жазушының Ақиықтың бабын әңгімелеуі де ерекше: «Қарагер саңлақ, сарыала перен екен, бүркітін. Дауылдай ысқыратын, шаршы жауырынның өзі. Серпері шалғайына құлаш жетпес, шалғысы шалыс, суылдағы серпінді, жемсары жентекті, шеңгелі шегелей бойлағыш, сағымы сіңірлі, қуатына ақылы сай, ілуде бір ұшырасатын, алғыр

ұябасар. «Ұяда өскен, тастүлек, мұзбалақ» деп осыны айтады қазақ. Оңаза тамақсау да емес, ашықтырып арықтатсаң, бұған жақпайсың, кегін қоздырып кегжитіп аласың. Басқа бүркіттей көзін қарайта, өкпе сан, тақыр төске айналдырмай, әлім-перім қалыпта ұстаған дұрыс. Көңілін қалдырмасаң, көзіне көрінгенін сыпыра береді. Қыраныңның жүні кесек екен. Суағары кең, ашық қабақ, күй талғамайды [1, 249 б.].

Жазушы бүркітке байланысты мәліметтердің барлығын көп ізденіп, тереңнен қаузап, дендей зерттегені этнографиялық туындының әр жолынан менмұңдалап тұрады. Мәселен, қыранның өскен жеріне қатысты берілген поэтикалық атаулардың өзінде биіктік, асқақтық ұғымдары басын қылтады. Асылында, «Алтайдың ақиығы» деген атау бүркіттің біріншіден, Алтай өлкесінен екенін білдірсе, екіншіден, асқақтық пен биік пафосты білдіреді. Негізінен, қазақ құсбегілерінің ұстаған бүркіттерін «Алтайдың ақиығы», «Қарағайдың қызылбалақ сарысы» немесе «Қанішер қара», «Түменнің сары құсы» деп атауы да жаңағыдай мекен-жайына қарай қалыптасқан бітім ерекшеліктерінен туған болса керек деп топшылауымызға болады.

Жазушының тілінің көркемдігімен қоса, саятшылық өнерді терең меңгергендігін байқау аса қиынға соқпайды. Мысалы, «Әуелі бүркіттің жүніне, реңіне, қанат-құйрығына, дене-бітіміне, тегеурініне, шеңгел, жембасар сығымдарына, тұмсығына, көзіне қарап қана Алтай-Тянь-Шаньдікі ме, әлде Сауыр-Қобда тауларынікі ме, жартасқа немесе қарағай мен шыңдарға салған ұядан ұшырған ба, ұябасары ма, аталық саршасы ма, бір ұядан жалғыз ба, екінші бірі, егіздің сыңары ма, осының қайсысына жататынын, неше жасқа келгеніне дейін саралап, талдап, жұмыртқасын өзі шайқап өсіргендей, дәл басып көрсететін» деген суреттеулер үзіктері бүркіттің табиғатын біршама жете білетіндігін көрсетеді.

Жалпы ғылымда бейсаналық деген ұғым бар, бір сөзбен айтқанда адам алдына ешқандай мақсат қоймайды, алайда сана сөзін айтқызады. Сондай бір ерекше көркемдік фактор аталған туындыда бой көрсетіп, қылаң

береді. Ол характер мәселесі. Оның өзі құсқа қаратыла айтылған «қарагер саңлақ, сарыала перен, шаршы жауырынның өзі, қуатына ақылы сай, ілуде бір ұшырасатын алғыр». Бұл қыран бүркіттің сыртқы түр сұлулығы емес, ішкі мінез сұлулығы. Шығармада суреткердің характер мәселесіне аса маңыз беріп, көңіл бөлгені осындай көркемдік детальдардан байқалып тұрады.

Алған тақырыбын жазушы алдымен терең зерттеп алады. Қыран құстың ұя салып, балапан басатын сәттерін де асқан дәлдікпен бере алған. «Ұя салған жері үй орнындай кертиген көк мойнақ. Желкесі мен екі жағы – қалың қарағай. Астыңғы жағы – шоқпар тас. Одан төмен сай тағанына дейін тырбық көз бітік өскен қалың қорым. Төбесіне ұшып бармаса көретін де жер емес» [1, 255 б.]. Аспан тағысының қыр-сырын бес саусағындай меңгерген Байсал да жерге ұя салып, балапанын екі аяқтыдан қызғыштай қорыған бүркіттің тапқан айналасына сүйсінеді.

«Қыран ұшқан ұясына қайрылады» атты мақаласында әдебиет сыншысы Уақап Қыдырханұлы жазушы суреткерлігіне арнайы тоқталып, талдаулар жасай отырып, «Ақиықтың ақырғы балапаны» повесінде жазушы Сейітхан Әбілқасымұлы қазақ құсбегілігі мен көк тағысының табиғатын аңызға ауытқымай, әдемі суреттейді» [4] деген тұжырымға келеді.

Нәтижелер

Автордың «Ақиықтың ақырғы балапаны» повесіндегі Ақиық – Сейітхан жазушы үшін сыртқы фон, философиялық символ ретінде алынған. Жазушының негізгі идеясы табиғатты қынадай қырған адамдардың салтанаты мен билікқұмарлығының зауалды зардабын көрсетуді көздеген. Қырандығы өзіне сор болған Ақиықтың ұрпақ үшін жан тәсілім етуі – дүниедегі баянсыздықты, өткіншілік пен өкініштілікті еске түсіреді. Қыран құстың салтанаты ғана айтылып, оның тұтқындағы шерлі көңілі туралы бұрын-соңды ешкім қалам тербемеген. Алайда қаламгер бұл туындысы арқылы кең құлашты философиясы мен терең психолог екендігін дәлелдеп беріп, өзінің суреткерлік қырын таныта білді.

Повестің негізгі идеясы шығарманың соңында айқындала түседі. «Тастүлек әбден биіктеп алды. Қол бұлап, қош айтқаннан бір кем емес. Қанатын қағып-қағып, бір орында тоқырай қалды да, бұлт беріп, артқа айнала жөнеліп, Жетісаладағы ұшқан ұясының үстіне барды. Айналды. Одан соң, қайта өрге шапшыған қалпында, батысқа – Марқакөлге қарай жүзе жөнелді. Екі иығы сәл қомдалған. Қанат қақпай тым биікте жылдам сырғып барады. Байсалдың жүрегі зу етті. «Ойпырай, мынау артқа қайырылмай, ұзаққа шырқап кетудің дәл өзі ғой. Алтайдың Еренқабырғаға ауған бүркіті немесе жылы жаққа қайтқан құстар өстуші еді. Қайран асылдың тұяғы-ай! Туған жеріңді, ыстық ұяңды талақ етіп, шынымен ұзаққа жол тартқаның ба?! Көңілің қалып, жүрегің мұздады-ау, қастық еткен мына зұлым ортадан. Әбден түңілдің-ау, мына тор жайып тұзағын құрған екі аяқтылардан. Басыңа төнген қауіп-қатер сені дауылдай ықтырды-ау, алысқа, шет жерге, өзің көрмеген енді бір өңірге. Сенің қиырдан шалатын қырағы көзің бастады-ау, Алтайдың сымбатты бір сілеміне.

Бар, жолың болсын, Ақиықтың ақырғы балапаны!» [1, 264 б.].

Автордың Марқакөл деп отырғаны – Алтайдың бергі беті, яғни Қазақ мемлекеті. Ал Ақиық кім? Ол – атажұртын аңсаған миллиондаған қазақ баласы. Жазушы аллегориялық әдісті ұтымды қолдана отырып, қайда жүрсе де ұрпағының амандығы үшін күрескен қазақ баласының тағдырын түспалдайды. Шет жердегі қазақтардың қазіргі таңда ынтымақ-бірлігін сақтап отырғанымен, көп ұлттың жымысқы саясатының кесірінен, біршама жылда-ақ ассимиляцияға ұшырап, ұрпағының шыққан тегін ұмытып кету қаупі төніп тұрғанына жазушы сол кезде-ақ көрегендік жасайды.

Сондықтан да С. Әбілқасымұлы «басыңа төнген қауіп-қатер сені дауылдай ықтырды-ау» десе, түптің түбінде «ат айналып қазығын тапқандай» шашыраған аз ғана қазақтың атамекенін айналып табатынына сенім білдіреді. Қаламгердің «Сенің қиырдан шалатын қырағы көзің бастады-ау, Алтайдың сым-

батты бір сілеміне» деуі осының айғағы болса керек. Осы тұста, автордың идеялық нысанасы мейлінше айқынырақ сезіледі. Қаламгердің отаншыл өз тұлғасы да оқырманның көз алдында анағұрлым биіктей береді.

Қорытынды

«Ақиықтың ақырғы балапаны» повесі жазушының реалистік бағыттағы аса көркем шығармасы. Өйткені С. Әбілқасымұлы эпикалық дүниетаным мен фольклорлық уақыт пен кеңістіктен біршама қол үзіп кеткен. Мұнда белгілі бір дәуірдің саяси таңбалары көп ұшыраспайды. Бұл повестің қамту кеңістігі өте үлкен. Міне, осы мәселе көркемдік уақыт пен кеңістіктің аясында баяндала отырып, мәңгілік тақырыпты арқау еткен.

«Ақиықтың ақырғы балапаны» повесіндегі көркемдік уақыт пен кеңістіктің полифониялық сипаты жазушы дүниетанымының тереңдігін мойындатады. Мәселен, шығармадағы қазақ өмірінің кейбір элементтерін айтпасақ та, шығарма әр заманға болмысымен өте жақын тұрады. Автор да шығарма уақытына байлаулы емес, сол сияқты оқырман да бұл повесті белгілі бір тарихи уақыттың жемісі ретінде қабылдай бермейді. Себебі, «Ақиықтың ақырғы балапанындағы» мекеншақ формасы кешегі, бүгінгі және болашақ деген ауқымды мәселелерді қамтиды.

Сейітхан Әбілқасымұлының шығармалары – қаламгердің жан тазалығын, сезім тұнықтығын сақтау туралы биік адамгершілік принциптерін арқау еткен туындылар. Жазушы күллі шығармашылығына өзек еткен жан тазалығы мәселесін сүйіспеншілік тақырыбымен астастырып, өзгеше көркемдік-эстетикалық ыңғайда тұжырымдады. С. Әбілқасымұлы шығармаларындағы кейіпкерлер галереясы өте кең. Мұнда тұлғаның түрлі психологиялық типтерін кездестіруге болады. Әлеумет тіршілігінің қия-қалтарысындағы адамның рухани құлдырау және өрлеу жолдарын арқау еткен әрқилы сипаттағы туындыларында ұлттың шынайы бет-бейнесі сомдалған.

Қорыта айтқанда, адам жанының қия-қалтарыстарына үңіліп, қазақ әдебиетінің қоржы-

нын қайталанбас шығармаларымен толықтырған, зияткерлік тың зердесімен, қаламгерлік соны бояуымен оқшау шығармашылық қалып танытқан Сейітхан Әбілқасымұлының көркемдік әлемінің маңыздылығы уақыт өткен сайын арта түскендей көрінеді. Түптеп

келгенде, С. Әбілқасымұлының көркемдік әлемі отбасылық құндылықтар, қоғамның береке-бірлігі үшін аса қажет қайырымдылық, адалдық, әділеттілік сынды биік адамгершілік қасиеттер жайлы авторлық пәлсапалық толға-ныстарға толы.

Әдебиеттер тізімі

1. Әбілқасымұлы С. Ақиқтың ақырғы балапаны. – Алматы: Білім, 1997. – 320 б.
2. Майтанов Б. Пейзаждың көркемдік семантикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 108 б.
3. Негимов С. Пейзаж // Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
4. Қыдырханұлы У. Қыран ұшқан ұясына қайрылады // Егемен Қазақстан, –1995. – №1234. – 5 б.

References

1. Abilkasymuly S. Akiyktyn akirgy balapany [The Last Chick of the Eagle] (Bilim, Almaty, 1997, 320 p.).
2. Maitanov B. Peizazhdyn korkemdik semantikasy [Artistic semantics of landscape] (Kazakh University, Almaty, 2010, 108 p.).
3. Negimov S. Peizazh [Landscape], Adebiettanu. Terminer sozdigi [Literature study. Terminological dictionary] (Ana tili, Almaty, 1998, 384 p.).
4. Kydyrhanuly U. Kyran ushkan uyasyna kairylady [The Eagle returns to its native nest], «Egemen Kazakhstan [Sovereign Kazakhstan]», 1234, 5 (1995).

Ж. Секей¹, М. Амангазықызы²

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан

²Евразийский гуманитарный институт, Астана, Казахстан

Художественный мир Сеитхана Абылкасымулы (на основе повести «Последний птенец орла»)

Аннотация. В статье рассмотрены прозаические произведения Сеитхана Абылкасымулы, в частности этнографическая повесть, в контексте целостной художественно-эстетической категории. Дается научная оценка творческому познанию, мировоззрению, исследованиям известного писателя, активно участвовавшего в литературном процессе. В произведениях писателя показаны народные традиции, национальное сознание, образ мыслей и национальный колорит. В данной работе анализируются обычаи казахского народа в контексте традиций и национального самосознания. В художественном мире писателя раскрываются такие понятия, как «орловод», «птицевод», «орел» через подробный анализ национального характера и художественного своеобразия казахской среды. Автор прилагает немало усилий для раскрытия национальной самобытности казахского народа. В произведении рассматриваются проблемы взаимоотношения человека и природы. Повесть писателя Сеитхана Абылкасымулы посвящена изображению природы, роли пейзажа в произведении искусства, взаимоотношениям человека и природы. Духовное пространство литератора не принимает одностороннего решения в ориентации каких-то событий исторического времени, а показывает правильное и неправильное в жизненных событиях, затрагивая все реалии того времени. И в принятии художественных решений он не становится жертвой исторического времени и пространства, так как творческие ощущения С.Абылкасымулы, устремления к природе, эпические черты в мире искусства характеризуются своей актуальностью для человека в целом. Оказалось, что образы писателя, поведение того времени, казахская среда, а также художественное

время и пространство той эпохи открывают сегодняшнему читателю не только события прошлого, но и проблемы настоящего времени.

Ключевые слова: сокольничество, птицевод, этнографическое произведение, пейзаж, художественное время, пространство, персонаж.

Zh. Sekey¹, M. Amangazykyzy²

¹*Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan*

²*The Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan*

**The artistic world of Seitkhan Abylkasymuly
(based on the story «The Last Chick of the Eagle»)**

Abstract. The article considers the prose works of Seitkhan Abylkasymuly, in particular, an ethnographic story in the context of an integral artistic and aesthetic category. It is given a scientific assessment of creative knowledge, worldview, research of a famous writer who actively participated in the literary process. The writer's works illustrate folk traditions, national consciousness, way of thinking, and national flavor. This work examines the complete reflection of the customs of the Kazakh people in the context of traditions and national identity. In the art world of the writer, there are revealed such concepts as «Falconer», «Poultry farmer», «Eagler» through a detailed analysis of the national character and artistic originality of the Kazakh environment. The author makes a lot of efforts to reveal the national identity of the Kazakh people. The work considers how natural phenomena are described, what role the landscape plays in a work of art, and how the relationship between humans and nature is reflected in writer Seitkhan Abylkasymuly's short story. The writer's spiritual space does not make a biased decision in the orientation of some events of the historical period; but describes the right and wrong of life events; involving all the realities of that time. The writer does not fall prey to the temptations of historical time and space in making artistic decisions. After all, S. Abylkasymuly's creative instincts, aspirations for nature, and epic features in the art world are characterized by their relevance to the whole human being. It turned out that the characters portrayed by the writer, the behavior of the time, the Kazakh environment, as well as the artistic moment and space of that time, reveal to today's readers not only the events of the past but also the problems of the present.

Key words: Falconer; poultry farmer; ethnographic work; landscape; artistic time; space; character.

Авторлар туралы мәлімет:

Секей Ж. – филология ғылымдарының кандидаты, филология кафедрасының доцент м.а., Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан.

Амангазықызы М. – PhD, қазақ және орыс филологиясы кафедрасының доценті, Астана, Қазақстан.

Sekey Zh. – Candidate of Philology, Acting Associate Professor of the Department of Philology, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

Amangazykyzy M. – Ph.D., Associate Professor of the Department of Kazakh and Russian Philology, Astana, Kazakhstan.

Language personality of Bauyrzhan Momyshuly as a phenomenon: national character and military-patriotic views

Abstract. *The article is devoted to the study of the phenomenon of the language personality of the great Soviet officer, a participant of the Great Patriotic War Bauyrzhan Momyshuly. On the material of military prose and the autobiographical story "Our Family" the originality of the author's idiolect B. Momyshuly as a significant historical figure is revealed. Particular attention is given to the reconstruction of the national linguistic personality as well as the manifestation of the national character in the writer's works. The authors give examples that illustrate the national color and identity of the nomadic people through memories of their native land, childhood, folk philosophy of ancestors and associative images. Moreover, the article examines the patterns of the use of linguistic means and stylistic presentation in documentary sources: lectures, speeches, letters that reveal a soldier's outlook on the psychology of the Great Patriotic War.*

Keywords: *language personality, national language personality, Bauyrzhan Momyshuly, author's idiolect, linguo-cognitive level, pragmatic level.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-184-195>

Introduction

The anthropocentric approach to the study of linguistic phenomena presupposes an attitude towards a person not merely as to a native speaker and consciousness but also as to its creator, treasurer, and author of innovative processes.

The language personality as a phenomenon of modern anthropocentrically oriented linguistics remains in the center of researchers' attention. The prerequisites for the study of the linguistic nature and human speech activity were laid down in the classical and fundamental works of V.V. Vinogradov, I.A. Baudouin de Courtenay, V.V. Vinogradova, L.V. Shcherba, L.P. Yakubinsky, M.M. Bakhtin, B.A. Serebrennikov, and their followers.

The theory of studying the language personality was developed by Yu.N. Karaulov [Karaulov,

2007] who distinguished three structural levels. The first is verbal-semantic level which assumes average knowledge of natural language for a native speaker... The second is cognitive level the units of which are concepts, ideas, and conceptions that are formed into a well-ordered "picture of the world" in each language identity ... The third one is pragmatic which identifies and characterizes the motives and goals driving the development of a language personality. This concept has become traditional and generally accepted since it forms a generalized "image" of a modern person who is in a continuous process of communication.

In modern linguistic science various aspects of the study of a language personality have been formed: polylectic ("multihuman") and idiolectic ("particular human") personality (V.P. Neroznak), ethnosemantic personality (S.G. Vorkachev),

elite language personality (O.B. Sirotinina, T.V. Kochetkova); semiological personality (A.G. Baranov), Russian language personality (Yu.N. Karaulov); language and speech personality (Y.E. Prokhorov, L.P. Klobukova), language personality of Western and Eastern cultures (T.N. Snitko), lexical language personality (V.I. Karasik), emotional language personality (V.I. Shakhovskiy), types of personalities homo ludens (T.A. Gridina).

In Kazakhstani linguistics the tradition of studying a language personality is associated with the study of the phenomenon of specific historical figures, writers, poets, scientists, and public characters. We can compare the language personality of Peter I based on the material of his epistolary heritage (N.I. Gainullina); reconstruction of the language personality of L.N. Tolstoy (O.F. Kucherenko); the language personality of Gaius Valerius Catullus through the cognitive analysis of his discourse (T.E. Pshenina); conceptual description of the lyrics by O. Suleimenov (A.B. Zhuminova); author's speech as a reflection of the linguistic personality of Y. Trifonov (G.S. Omarbaeva); language personality of K.K. Zhubanov (A.A. Zhubanova, F.E. Terekova); the language personality of al-Farabi and his linguophilosophical views (S.A. Tuleubaeva); language personality of L.N. Gumilyov (A.A. Uspanova) and others.

In addition, in Kazakhstani linguistics, the issues of studying the language personality as an object and subject of a language, culture, and community are being actively developed. Here we can compare communicative-cognitive activity of the secondary language personality (G.E. Utebalieva); formation and actualization of a professional language personality (A.Kh. Azamatova); the interaction of Russian and Kazakh cultures which is reflected in the speech communication of native speakers and consciousness (N.V. Dmitriuk).

Language is a method of analyzing reality therefore "it turns out to be the very essential factor in the formation of personality whether it is an individual from the moment of his birth or a human species throughout his history" [Azhezh 2006: 247].

The main method for studying a language personality is the method of linguistic analysis which allows you to reconstruct the worldview of a language personality. Linguistic analysis can be carried out based on the fragments of a certain text: replicas in dialogues in various speech situations, statements that express a certain thought, etc. The collection of research material is carried out for a long time to summarize, compare and analyze various fragments of speech illustrating the three levels of linguistic personality.

Experimental methods are the most effective in studying the phenomenon of language personality. A linguistic experiment allows one to explicate the linguistic instinct of the person under test, to determine their possession of not merely linguistic but also functional-speech models.

At the same time, the study of a language personality presupposes an integrated approach that takes into account ethnocultural, philosophical, ideological and social preconditions. A language "portrait" of a personality is created through the use of descriptive and experimental methods such as introspection, content analysis, semantic differential method, associative experiment, component analysis, conceptual analysis, descriptive method, and etc. It should be noted that the results of a psycholinguistic associative experiment can be considered when creating ethnic portrait which is equivalent to the concept of "national language personality."

In some studies the description of the language personality is carried out using specific methods and approaches:

- 1) reconstruction of A.A. Reformatsky on the material of oral speeches and memoirs of contemporaries (E.V. Krasilnikova);
- 2) historical and linguistic factors in the epistolary heritage of Peter the Great (N.I. Gainullina);
- 3) identification of the structure of the language personality of Gaius Valerius Catullus by means of semantic fields and neural networks (T.E. Pshenina);
- 4) the thesaurus approach to the study of the language personality of O. Suleimenov on

the basis of which the conceptual sphere of the bilingual system is built (A.B. Zhuminova);

5) reconstruction of the language personality of L.N. Tolstoy and its influence on the evolution of the Russian literary language of that period (O. Kucherenko).

Traditionally, a language personality is considered as “a set of abilities and characteristics of a person that determine the creation and perception of speech works (texts), which differ: a) by the degree of structural and linguistic complexity; b) the depth and accuracy of the reflection of reality; c) a certain “target orientation” [Shmelev 1989: 8].

Touching upon the issue of the modern language personality we rely on the views of Y.N. Karaulov according to which “the interpretation of a language personality in general remains inevitably schematic and reductionist regardless of the specifics of their language” [Karaulov, 2007: 8].

The material for the study of this article is the literary heritage of B. Momyshuly in which military themes and national and cultural values of the Kazakh people prevail. The research materials used are the words, word combinations, turns of speech and individual statements that reflect the picture of the world of the language personality and the ideological guidelines of the officer and the writer. When processing and describing the material of this article, a philological analysis of the texts of literary works was used as well as statistical methods in order to identify the frequency of the use of linguistic units.

Methods of research

The attempt to recognize the nature and essence of the «speaker» is based on V. Humboldt's «people's spirit», «instinct of consciousness» if starting with I.A. Baudouin de Courtenay's comments on «linguistic understanding», «people's sense of language», L.V. Shcherba's «linguistic instinct», continuing with the researches of A.A. Leontyev and A.M. Shakhnarovich's «Linguistic ability», and «linguistic personality» by G.I. Bogin and Y.N.

Karaulov, it is currently developing into its own field through the researches of B. Nurdauletova, G. Muratova, Sh. Elemesova, Sh. Niyatova, F. Kozhakhmetova, G. Imasheva that were founded in the scientific process in such works as R. Syzdyk's «Language of Abai's works» (Almaty, 1968) where she analyzed the language of a special poet-writer in Kazakh linguistics, E. Zhanpeyisov's «The language of M. Auezov's epic «Abai's Way» (Almaty, 1976). According to the anthropocentric direction of such works, the study of the linguistic personality of the writer B. Momyshuly, who raised the honor of our people with his indelible heroism, became a national hero, and has his own place in Kazakh literature, is important in recognizing our national traditions, national identity and worldview of the people.

In accordance with the anthropocentric orientation of such works, it is important to study the linguistic personality of the writer B. Momyshuly, who raised the honor of our people with his indelible heroism, became a national hero, and has his own place in Kazakh literature. In recognizing our national traditions, national identity and worldview of the people, we can say that this is great.

The complex use of linguistic, psychological, ethnolinguistic and linguoculturological analysis of B. Momyshuly's works of art is due to the anthropocentric trend in the study of language and interdisciplinary relations in the modern science of linguistics. Undoubtedly, this approach allows us to see the relationship between the linguistic features of the writer and psychological features. A comprehensive study of the psychological type of the language and personality of the hero in the context of a work of art will determine the way he, as a writer, singles out certain language units, and the conceptual and semantic analysis will make it possible to clearly explain the information contained in individual words and lexical units. the structure used by the writer in the text; makes it possible to see the psychological features of the author's linguistic personality with an accurate explanation of works of art.

The valuable heritage of famous people in the history of the development and enrichment of the Kazakh language characterizes the integrity

of the Kazakh culture, language and literature, therefore recognition of the place and role of B. Momysheuly is also an important issue. This value will especially increase when a linguistic personality is taken as the object of research, whose creative heritage is distinguished by unique expressiveness and who has made a great contribution to the development of language and culture. "My work is entirely based on my own memories, significant scenes selected and cut from a set of special episodes. There are no imaginary events or imaginary people in them," B. Momysheuly said. Therefore, the works of the brave hero Bauyrzhan Momysheuly are full of events that he experienced and saw with his own eyes, and are also works with a predominant social meaning. In this regard, of particular interest is the comprehensive study of the writer's language, consideration of the «image of the personal universe» in his language, which makes it possible to assess his spiritual values, the self-esteem that he gave to the world.

In this regard, it should be noted that the works of the writer Bauyrzhan Momysheuly has not become the object of linguistic research in linguistics yet. Revealing the facets of the knowledge of the writer as a linguistic personality, considering his works from the standpoint of a linguo-cognitive object of study, one can approach the study of his works in a complex way, not only give a cognitive description as a result of discursive analysis, but also study the philosophical, ideological, ethno-national and ethno-cultural characteristics of the author, social characteristics, historical and cultural characteristics allows you to determine the values.

The purpose of the research is demonstration of concepts, linguistic means, artistic, aesthetic, spiritual values in his personal worldview through his artistic discourse, reflecting the linguo-cognitive features of B. Momysheuly's linguistic personality.

The results obtained and the proposed conclusions in the course of studying the language of B. Momysheuly's poetry and prose contribute to the addition of the theory of «linguistic personality» in Kazakh linguistics and

the study of the linguistic image of the universe, contribute to the field of psycholinguistics, cognitive linguistics, textology, linguistics and pragmatolinguistics.

As sources of the study, research works of national, foreign and Russian scientists related to the problem of «linguistic personality» are considered. In particular, Humboldt, I.A. Baudouin de Courtenay, F. de Saussure, Yu.L. Weisgerber, V.V. Vinogradov, G.I. Bogin, Yu.N. Karaulov, V.A. Maslova, A.P. Babushkin, I.P. Susov, E.A. Throat, K.F. Sedov, S.A. Sukhikh, I.P. Susov, V.D. Lyutikova, V.I. Shakhovskiy, D.N. Shmelev, T.E. Pshenina, N.A. Burmakina, A.B. Zhuminova, Sh.S. Niyatova, N.I. Gainullina, Z.A. Kuznevich, Yu.B. Satkenova, Z.A. Abdullina, Islam Aybarsha, Sh.M. Elemesova, G.A. Muratova, Yu.B. The works of Ermekova, F. B. Kozhakhmetova, B. I. Nurdauletova and many other scientists who conducted research in this area were considered.

The language personality of B. Momysheuly, the great son of the Kazakh people, a Soviet officer, a participant in the Great Patriotic War, a Hero of the Soviet Union, and a legendary battalion commander who became famous in the battle of Moscow - has a prominent national character. The division commander B. Momysheuly was a man of unconquerable will, had strong principles and leadership qualities. The heroic military history of the battalion under the command of B. Momysheuly is described in the book by Alexander Bek "Volokolamsk highway". In the course of the research work, traditional scientific description, individual analysis, compilation, differentiation, individualization, complex analysis and research methods are used.

Kazakhstani researchers note the special creative development of B. Momysheuly who "came to literature as a soldier who saw the everyday life of war and strived only to reveal its everyday reality without any affectedness and the inner form of his prose largely depends on this. War is a special world in which people are tested by their own standards. War is a special language spoken by the author and his heroes, a kind of "code" formed according to the laws of communication, a way of conducting a dialogue,

its structure, a set of phrases and thoughts expressed" [Buzaubagorova, Omarova 2014: 19-20].

Military prose takes a special place in the work of B. Momyshuly including "The Story of One Night: Notes of an Officer" (1954); "Moscow is with us: Notes of an officer" (1960); "Front-line meetings. Notes of an Officer" (1962); "General Panfilov" (1963); "Our General" (1966); "The Psychology of War" (1990).

Discussion

The theme of war is a value-based concept of Soviet ideology the historical and cultural realities of which are reflected in the belles-lettres about the Great Patriotic War. It is in such works that the picture and atmosphere of military events are presented most vividly and which arouses in the reader patriotic feelings and pride in the feat and dedication of people who defended their homeland from enemies.

Researchers interpret the phenomenon of war in different ways intending in its content various elements of modeling the world picture. Some scientists consider the concept of "war" as a special type i.e. a hyperconcept that forms the concept sphere which includes the concepts of "battle", "army", "weapon", "victory" [Kryachko 2007] some consider it as a frame and distinguish several slots and sub-slots in it: "causes of war", "purpose of war", "subjects of war", "character of war" [Lavrinenko 2008] whereas others note the stereotypical image of war while knowledge and ideas about the Great Patriotic War are referred to as precedent phenomena [Krasnykh 2002: 195].

The language and style of military prose of B. Momyshuly allow us to reconstruct his language personality on the example of the use of linguistic units of the Russian language in his literary and artistic discourse. In this regard, it seems possible to trace how the process of improving the skills of writing and the author's idiolect developed. The linguistic-cognitive and pragmatic levels of B. Momyshuly's language personality were shaped during the war years under the influence of the ideological factor, patriotism and the spirit

of unity of the Soviet people in the struggle for their homeland.

The story "Moscow is with us" (1966) is a thematic continuation of "Volokolamsk highway" by A. Beck. Here the author reveals the beat outline, i.e. describes the actions that took place in the battle of Moscow so that readers could perceive it not as fine literature but as a documentary record. However, according to researchers, "the military prose by B. Momyshuly is not an essay or a memoir, it is a document gained through suffering as fiction" [Buzaubagorova, Omarova 2014: 19-20]. The participant of the Great Patriotic War Y.M. Lotman writes how difficult it is to solve artistic and aesthetic problems in works about the war: "It is difficult to write about the war. Because only those who participated in the war can know what it is like to be there. Just like describing a huge space that has no clear boundaries and no inner unity. One war in winter another is in summer. One during the withdrawal, the other is during the defense and offensive; one during the day, the other at night. One in the foot troops, another in the artillery, the third in the aviation. One for a soldier, the other for a journalist who arrived at the front". [Lotman 1999: 301]:

The military-patriotic orientation of the works by B. Momyshuly determines the frequency of the use of military vocabulary which can be presented and described in accordance with the classification of A.N. Kozhin [Kozhin 1975: 45-48]:

1. Words denoting a person by the nature of combat activity (related to weapons, military unit, type of military service and military specialization): *a rifleman, an artillerist, a mine-man, a mortarman, a machine gunner, a sapper, a sniper, a tank crewman*;
2. Words defining the types of troop formation: *battalion, brigade, division, division level unit, artillery battery, squad, platoon, regiment, troop, squadron*;
3. Words qualified as the official position of military personnel: *a common soldier, sergeant, foreman, lieutenant, captain, major, lieutenant colonel, colonel, general, admiral, commander, commander in chief*;

4. Words denoting military weapons and equipment: *an assault rifle, a rifle, a grenade dispenser, a mortar launcher, a flamethrower, a machine gun, a bombardment aircraft, a combat aircraft, a torpedo boat, a reconnaissance aircraft, a guided missile, a combat tank, a vessel of war;*

5. Words denoting means of destruction: *aerial bomb, bomb, grenade, mortar shell, bullet, missile, land mine, grapeshot;*

6. Words defining the operational-tactical concepts of the combat activity of troops: *attack, bombardment, battle, counterattack, march, defense, offensive blow, withdrawal, exploring, fire activity;*

7. Fortifications: *recessed shelter, permanent fire position, fighting hole, entrenchment, shelter slit.*

The story "Moscow is with us" presents a "live" and dynamic picture of war events the realities of which are verbalized in words and combinations of words of a military thematic scope: *"The general pushed forward the map and told me the details of the battles, the Germans, chasing hotfoot Kaprov's regiment, run against a junction defended by the battalion of Captain Lysenko. Repeated attempts by the forward detachments of the Germans to cross this junction immediately were not successful. The battalion of Lysenko was besieging the enemy"* (Momyshuly B. Moscow is with us).

The image of the enemy is an integral part of the concept of "war". In works about the Great Patriotic War, "enemies" are Germans, Hitler's forces, fascists, Nazis, and the enemy. In the minds of Soviet people, these words were associated with cruelty, ruthlessness, fear, and anxiety.

The author's military-patriotic views are focused on the spirit of unity of the Soviet people, their solidarity and enthusiasm. In the story "Moscow is with us", the theme of people of different nationalities uniting in the struggle for a peaceful skies becomes the central theme to which B. Momyshuly often refers: *"So, our battalion repelled the second attempt of the Germans to roll us up straight off the reel. It is Autumn 1941. The grass in the fields near Moscow have lost their withered green color. The dust of the campaigns and the soot of battles settled on them. The land of Russia is wounded. The shell crater grew black everywhere. In hastily constructed bed of honour the faithful sons of the motherland were lying shoulder to shoulder: Ivan*

Ivanovich Ivanov, Tungus and Kazakh, Caucasian and Kyrgyz, Udmurt and Uzbek, Tatar and Tajik, Moldavian and Ukrainian and ... the son of one of the small-numbered peoples of Karaim Sultan-Mahmud Shapshal (Momyshuly B. Moscow is with us).

The linguistic-cognitive level of B. Momyshuly's language personality is manifested in the portrait descriptions which contain a subjective assessment and the author's position since it is in them that the peculiarities of word use are most clearly represented: *"... Once I was going out of General Panfilov's room. In the waiting room there was sitting a well-groomed cavalryman with a sleek hairstyle and a dashing curly black mustache. He reminded me of a portrait of Chapaev without a papakha (tall Caucasian fur hat). The cavalryman was sitting waddling on a chair with his small legs apart. Neatly fitted wide spurs glittered on the backs of dapper boots ..."* (Momyshuly B. Moscow is with us).

The linguistic expressions "a well-groomed cavalryman", with a dashing curly black mustache", "he reminded me of a portrait of Chapaev" highlight the author's insight and sharp psychological logic in the perception of the human character, "living" and figurative associations verbalized in the accurate use of linguistic means.

In his portrait characteristics, B. Momyshuly often uses figurative means of language among which comparative constructions are the most frequent as a stylistic device in figure speech: *"During the time that I did not see him, it seemed that the general had lost some weight, became even smaller and more stooped. The collar of his uniform coat became two size too large and his trousers with stripes hung like harem pants. His face was tanned, the wrinkles deepened, the gray hair was shivering on the short-cropped head, his nose and chin were slightly sharpened, and his always neatly trimmed square mustache was sticking out in a bunch, and apparently, had not seen scissors these days. For the first time, the general seemed like an old man to me. Therein I remembered my late father, the same short, stooped, and gray-haired old man.* (Momyshuly B. Moscow is with us).

Comparative expressions "became two size too large", "hung like harem pants", "became

even smaller", "more stooped" allow not only to create a vivid image of General Panfilov but also to express the depth of the author's feeling of empathy and sorrow. The author's insight and affection to the hero of the story is also noted in the recollections of his father. "The image of Panfilov, created by B. Momyshuly, has an enduring value as an artistic historical document. Portrait description as a special form of synthesis of documentary and artistic material performs two functions. The first is informative. In order to reveal the harsh and bitter truth of the first months of the war, the portrait, due to the small volume of the work, conveys the information about the military life in a "condensed" and concentrated form and presents the physical appearance of the hero. The second is dramatic connected with the ethical and aesthetic side of the writer's work and noted by achievements in creating heroic characters. In the military prose of B. Momyshuly there is a keen interest in the portrait, in the very idea of the portrait and the form as a descriptive texture. And this is explained by the peculiarities of wartime, the change in aesthetic and philosophical views for a short four years" [Buzaubagorova, Omarova 2014: 20].

B. Momyshuly, through portrait sketches, gave a subtle and accurate description of the heroes of the story appreciating their psychological and aesthetic qualities: *"An hour after the general's call, a tall captain with a square curly black beard came up to me. He was wearing a new sheepskin coat with a white collar. On the head he had a flat round fur hat made of gray karakul with a dark-red cloth top. He was wearing shaggy black felt boots trimmed with light brown leather. I was amazed with the sharp contrast in the appearance of this man and did not immediately get up. And only when he said with a gruff voice: "Who is the battalion commander?" I jumped up and introduced myself* (Momyshuly B. Moscow is with us). Descriptive passages like these represent a sensitive and considerate nature of B. Momyshuly. The linguistic means of the portrait reveal the subtle details of the appearance and clothes of the heroes which makes it possible to present their image vividly to the reader: with a square curly

black beard, was wearing a new sheepskin coat with a white collar, had a flat round fur hat made of gray karakul with a dark-red cloth top, etc.

Cognitive level of language personality of B. Momyshuly is revealed with subjective, emotional experiences that he experienced during the war. This way, with great warmth and a sense of gratitude, he writes about Russian huts as a symbol of hospitality, home comfort and shelter from enemies: *"Russian huts! ... I had to see you so many times and how much you warmed us in the battles near Moscow! Half-ruined, with a changeless Russian stove at the entrance, with unbroken glass now and then, and sometimes with a flower on the window, carved architraves and colorful curtains, abandoned by the owners or inhabited, with children huddling in the corners, grown dark with time but with floors washed until it is spotlessly clean, friendly, you sheltered us, guests from warm Central Asia"* (Momyshuly B. Moscow is with us).

"The Psychology of War": a book-chronicle (1990) was published eight years after the death of B. Momyshuly and became the last in his creative biography. The book is of subjective nature, it most fully reveals the multifaceted and talented personality of B. Momyshuly as an officer, writer, teacher, and a master of rhetoric. The book includes speeches, lectures, and reports of B. Momyshuly to scientists, writers, soldiers, and political workers. The philosophical and edifying nature and patriotic pathos of the works collected in this book predetermined the use of linguistic units, expressions, constructions and turns of speech. In our opinion, it is in this book that the pragmatic level of the language personality of B. Momyshuly is most fully revealed. This work is characterized by the thesis nature of presentation, categorical, persuasive and pretentious statements. The strong character, fighting spirit and personal example of the commander can be seen in the following expressions: *"The battalion should not die, and the battalion commander should not disappear without a trace"; "The commander must be able to influence the conscience of the soldier, encourage him to honorable motives, teach and be able to learn from the command subordinate"; "The soldier speaks clever words, you need to listen to him, you need*

to not only teach him, but you also need to learn from him"; "Only in battle are all the qualities of a person tested ... The psychology of battle is multifaceted: in battle one cannot hide the soul that sank into one's boots, the battle tear away the mask, the lion's skin" (B.Momyshuly The psychology of war).

The edifying nature of the work not only states about the events of the war years and the art of war but also teaches future generations lessons of courage, heroism, and endurance on the example of the heroic deeds of soldiers.

In modern linguistic studies, the issues of ethnocultural perception of fragments of the image of the world are actualized as well as the identification of a linguistic personality with a certain ethnocultural society and native language. According to researchers, "the word of the native language stands for a lot of knowledge and skills associated with a cultural subject which it (this word) means, and when we switch to the language of another culture, we can, as a rule, get only knowledge. The word of the native language carries the potential energy of live action, and the word of a foreign language does not possess this potential energy" [Bubnova and etc., 2017: 23].

Of course, the concept of a language personality is closely related to the concepts of "national character" and "ethnic portrait". So, analyzing the levels of a language personality, Y.N. Karaulov reveals their interconnection with the ethnocultural manifestation of an individual character. "We therefore have the right to talk about the Russian (as well as any other national) language personality because the latter contains invariant historical components that are necessarily included in the national character. Just as a language, or rather a common language, is an integral feature of an ethnos so an invariant component of a language personality is a part of a national character" [Karaulov 2007: 46].

The national language personality of B. Momyshuly is most clearly seen in the autobiographical story "Our Family" the genre of which refers to memoirs. The originality of the national character is conveyed through the description of the steppe expanses, the world order of the nomadic people, Kazakh traditions,

and customs as well as the values of the family and its moral foundations. As the research material was used the ethnocultural vocabulary, figurative means, among which comparative constructions, phraseological units, expressions prevail as well as somatisms and elements of folk metrology.

The verbal-semantic level of B. Momyshuly's language personality was formed under the direct influence of his native language, national values, and socio-cultural conditions of his development as a person as a whole. Therefore, national identity is transmitted through memories of the native land, childhood, folk philosophy of ancestors and associative images: *"I glided along the steep bank of this small river. Once I almost fell into its dirty water. I am a montane Kazakh: since childhood I have been taught to climb and descend mountains a hundred times steeper and more dangerous than the ascent and descent of Timkosk mountain. But the soil of our mountains is different, - it is a scattering of granite. Here the soil slopes down underfoot. It is a sad mistake of nature and fate to start a war on this very land! I remember the saying of our forefathers "Zhaushagadan alganda it etekten" - when the enemy grabs you by the collar, the dogs pull you by the bottom, so how can a warrior bale out of the difficulties?* (Momyshuly B. Our family).

The national aspect of a language personality represents itself only at the highest levels, the levels that reflect the hierarchy of meanings and values in the human worldview which correlates not only with language semantics but also with individual intellectual abilities and the uniqueness of the national character. In his works, B. Momyshuly often refers to the folk wisdom of the Kazakh people expressed in a figurative and concise way. The chapter "Noble traditions that foster fighting qualities in a young man" reveals the meaning and significance of Kazakh proverbs and sayings illustrating the principles of life and fighting qualities of a soldier: *"Zhanym arymnan sadaka - It is better to die than to lose conscience"; "Olimnen uyat kushti - Conscience is stronger than death"; "Koyandy Kamys- erdi namys oltiredi - The hare dies of fear, the hero dies of shame"* (Momyshuly B. The psychology of war).

B. Momyshuly in his works often uses Kazakh proverbs and sayings, correlates various situations and realia of wartime with the wisdom and worldview of ancestors who have learned to stand against both enemies and difficult living conditions: *"For a military man, in the final count, there is no despair or hopelessness, only the one who never really owned it loses hope. Umitsizden umit qashady, umiti asgar taudan asady- Hope flies away from the pessimist, the optimist will step over the mountain, as the Kazakhs say* (Momyshuly B. The psychology of war).

"In a concentrated form, the national character of the creativity of a bilingual writer is seen in the "used" proverbs and sayings, and catch phrases, etc. They reflect not only the peculiarities of the life and life of the nomadic people in a special creative form but also the specificity of their psychology, worldview, character and moral values, i.e., a kind of contaminated linguistic picture of the world as a mirror of the national picture of the worldview of a bilingual writer" [Tumanova 2008: 24].

The theme of moral and patriotic education of the younger generation as future soldiers and defenders of the Fatherland runs through all the writer's works. According to the commander, the primary role is assigned to the family in which the spiritual and fighting qualities of a person are formed: *"Kazakh proverb says: Uyada ne korse, ushqanda sony iledi - You will grow up as you are brought."* Then he comments as follows: *If a child does not get along with their mother from the cradle, argues with his father at the age of five or does not obey, they grow up as a bully and then they inevitably become a bad citizen and a soldier. To re-educate such a person, instill in him fighting qualities is a difficult task not only for the commander* (Momyshuly B. The psychology of war).

The author is convinced that the traditional national sports games like kokpar, baige, audaryspa play an important role in training the fighting qualities and skills of the horseman which temper the will to win, perseverance and strength of character in young people: *"There can be no doubt about the nobility of these games. These games bring up the noblest fighting qualities*

in a horseman that necessary for a soldier of the Red Army" (Momyshuly B. The psychology of war).

The national identity of the Kazakh people is determined by the nomadic way of life, the endless expanses of the steppe and the herds of frisky horses-argymaks. *"For the Türks the horse was not only a means of transportation it had a sacred meaning, the relationship between horse and a man was spiritualized, poeticized and mutually attractive. A horse for the Turk is the continuation of the soul and body, its second self"* [Sabitova 2007: 168]. To get on a horse and break into a gallop meant to open up the world and to charge it with energy: *"Every Kazakh loves to race on horseback. And our Jalmukhammet Bozzhanov, the political officer of the infantry, from the very beginning of the war, did not often have the opportunity to set foot in the stirrup and pull against the reins. He always watched with delight and childish envy when I sent Lysanka off to a gallop. Sometimes he would run up and stroke the face and neck of a panting horse, lead her by the bridle and say something soothingly to her."* (Momyshuly B. The psychology of war).

In modern linguistics, such Kazakh realities as kokpar, baige, audaryspak, argymak and other culturally labelled elements are considered as non-equivalent words, lacunas, linguistic culturema, or Kazakhisms. In the context of intercultural communication, interest in the study of the phenomenon of culturally determined vocabulary is increasing. *"Intercultural interaction implies the knowledge of ethnocultural stereotypes, a phenomenon of which is considered in the works of linguists, sociologists, ethnographers, knowledge engineers, psychologists, and ethnopsychologists"* [Kiynova et al 2018: 74].

Thus, the national language personality of B. Momyshuly is reflected in his works imbued with love for his native land, the wisdom of his ancestors and the breadth of the soul of the Kazakh people.

Conclusion

Considering the levels of organization of a particular linguistic personality, researchers note the synthesis of the linguistic, ethnic, and

intellectual abilities of a person of a particular era and a particular ethnic and linguocultural society. In this regard, modern linguistics has developed the following approaches to the study of the phenomenon of a language personality: psychological, sociological, cultural, and linguistic.

The language personality of B. Momyshuly is viewed through the prism of his individuality in which such character traits as firmness of spirit, self-discipline, dedication and firmness of life principles have been developed.

The works of B. Momyshuly reveal the depth of his linguistic consciousness, openness and

tolerance to other cultures and ethnic groups. The idea of uniting the Soviet people in the struggle for their homeland runs like a red thread through his works about the war.

The thesis, persuasiveness and pretentiousness of the statements are based on folk philosophy, family values, fighting qualities as well as the self-asserting position of the author.

The phenomenon of B. Momyshuly's language personality is determined by his military-patriotic views, wartime values, Soviet ideology, the uniqueness of the world order and worldview of the Soviet people as well as the national spirit and national picture of the world.

References

1. Ажеж К. Человек говорящий. Вклад лингвистики в гуманитарные науки. / Пер. с фр. – Изд. 2-е, стереотип. - М.: Editorial URSS, 2006.
2. Бузаубагарова К.С., Омарова Ж.А. Портретная характеристика в создании внутренней формы военной прозы Бауржана Момышулы // Вестник Новосибирского университета. Серия: История, филология. - 2014. - Т. 13. - Вып.6. - С.19–24. Журналистика.
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М.: Editorial URSS, 2007. - 264 с.
4. Кожин Н.А. О развитии русского литературного языка в эпоху Великой Отечественной войны // Филологические науки. - 1975. - №3.
5. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: курс лекций. М.: Гнозис, 2002. - 284 с.
6. Крячко В.Б. Концептосфера «Война» в английской и русской лингвокультурах. - Волгоград, 2007. - 233 с.
7. Лавриненко Т.А. Прецедентный мир «Великая Отечественная война» в русской лингвокультуре: дис... канд.филол.наук. - Волгоград, 2008. - 198 с.
8. Лотман Ю.М. Воспоминания // Б.Ф. Егоров. Жизнь и творчество Ю.М. Лотмана. - М.: Новое лит. обозрение, 1999. - 382 с.
9. (Нео)психолингвистика и (психо)лингвокультурология: новые науки о человеке говорящем. И.А. Бубнова, И.В. Зыкова, В.В. Красных, Н.В. Уфимцева. / Под ред. В.В. Красных. - М.: Гнозис, 2017. - 392 с.
10. Сабитова З.К. Қазіргі кездегі өткен: орыс-түркі мәдени және тілдік байланыстар. - Алматы: Қазақ университеті, 2007. - 320 б.
11. Туманова А.Б. Языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва: автореф. дис...канд.филол.наук. - Алматы, 2008. - 40 с.
12. Язык и личность. / Отв. ред. Д.Н. Шмелев. - М.: Наука, 1989. 216 с.
13. Kiyova Zh. K., Sansyzbayeva S.K., Akhmetzhanova A.I., Mussabekova U.E., Muratbayeva I.S. Kazakhstan Realities in the Perception of Representatives of American Ethnolinguoculture // Space and Culture. India – 2018. - Vol 6. - No 3. – P. 71.

References

1. Azhezh K. Chelovek govorjashhij: Vklad lingvistiki v gumanitarnye nauki [The Man Speaking: The Contribution of Linguistics to the Humanities]. Tr. from Fr. 2nd ed., stereotyped (Editorial URSS, Moscow, 2006).

2. Buzaubagarova K.S., Omarova Zh.A. Portretnaja harakteristika v sozdanii vnutrennej formy voennoj prozy Baurzhana Momysuly [Portrait characteristics in the creation of the internal form of military prose of Bauryzhan Momysuly], Vestnik Novosibirskogo universiteta. Serija: Istorija, filologija [Bulletin of Novosibirsk University. Series: History, Philology], 6 (13), 19-24 (2014).
3. Karaulov Yu.N. Russkij jazyk i jazykovaja lichnost' [Russian language and language personality (Editorial URSS, Moscow, 2007, 264 p.).
4. Kozhin N.A. O razvitii russkogo literaturnogo jazyka v jepohu Velikoj Otechestvennoj vojny [On the development of the Russian literary language in the era of the Great Patriotic War], Filologicheskie nauki [Philological sciences], 3, 48-58 (1975).
5. Krasnykh V.V. Jetnopsiholingvistika i lingvokul'turologija: Kurs lekcij [Ethnopsycholinguistics and cultural linguistics: A course of lectures] (Gnozis, Moscow, 2002, 284 p.).
6. Kryachko V.B. Konceptosfera «Vojna» v anglijskoj i russkoj lingvokul'turah [Concept sphere "War" in English and Russian linguocultures] (Volgograd, 2007, 233 p.).
7. Lavrinenko T.A. Precedentnyj mir «Velikaja Otechestvennaja vojna» v russkoj lingvokul'ture: dis.... kand.filol.nauk [The precedent world "The Great Patriotic War" in Russian linguoculture: dissertation of Candidate of Philological sciences] (Volgograd, 2008. 198 p.).
8. Lotman Yu.M.. Vospominanija [Memories], B.F. Egorov. Zhizn' i tvorcestvo Ju.M. Lotmana [Life and work of Yu.M. Lotman] (New Literary Review, Moscow, 1999, 382 p.).
9. Bubnova I.A., Zykova I. V., Krasnykh V.V., Ufimtseva N.V. (Neo)psiholingvistika i (psih) lingvokul'turologija: novye nauki o cheloveke govorjashhem [(Neo)psycholinguistics and (psycho)cultural linguistics: new sciences about a person speaking]. Ed. by Krasnykh V.V. (Gnozis, Moscow, 2017, 392 p.).
10. Sabitova Z.K. Kazirgi kezdegi otken: orys-tyrki mädeni zhane tildik bajlanystar [The past in the present: Russian-Turkic cultural and linguistic contacts] (Kazakh University, Almaty, 2007, 320 p.).
11. Tumanova A.B. Jazykovaja kartina mira v hudozhestvennom diskurse pisatelja-bilingva: avtoref. dis... kand.filol.nauk [The linguistic picture of the world in the artistic discourse of a bilingual writer: abstract of the thesis. ... candidate of philological sciences] (Almaty, 2008, 40 p.).
12. Jazyk i lichnost' [Language and personality]. Editor in chief. Shmelev. D.N. (Nauka, Moscow, 1989, 216 p.).
13. Kiyнова Zh. K., Sansyzbayeva S.K., Akhmetzhanova A.I., Mussabekova U.E., Muratbayeva I.S. Kazakhstan Realities in the Perception of Representatives of American Ethnolinguoculture, Space and Culture, India, 3 (6) (2018).

С. Есимкулова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

**Бауыржан Момышұлының тілдік тұлғасы феномен ретінде:
ұлттық сипат және әскери-патриоттық көзқарастар**

Аңдатпа. Мақала ұлы Кеңес офицері, Ұлы Отан соғысының қатысушысы Бауыржан Момышұлының тілдік тұлғалық құбылысын зерттеуге арналған. Әскери проза мен «біздің отбасы» өмірбаяндық әңгімесінің негізінде б.Момышұлының авторлық идиолектінің маңызды тарихи тұлға ретіндегі өзіндік ерекшелігі ашылады. Ұлттық тілдік тұлғаны қайта құруға, сондай-ақ жазушының шығармаларындағы ұлттық сипаттың көрінісіне ерекше назар аударылады. Авторлар көшпелі халықтың ұлттық дәмі мен өзіндік ерекшелігін Туған жер, балалық шақ, ата-бабалардың халықтық философиясы және ассоциативті бейнелер туралы естеліктер арқылы суреттейтін мысалдар келтіреді. Сонымен қатар, мақалада деректі дереккөздерде тілдік құралдар мен стилистикалық дизайнды қолдану заңдылықтары қарастырылады: дәрістер, баяндамалар, хаттар, солдаттың Ұлы Отан соғысының психологиясына көзқарасын ашады.

Түйін сөздер: тілдік тұлға, ұлттық-тілдік тұлға, Бауыржан Момышұлы, авторлық идиолект, лингво-когнитивтік деңгей, прагматикалық деңгей.

С. Есимкулова

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

**Языковая личность Бауыржана Момышулы как феномен:
национальный характер и военно-патриотические взгляды**

Аннотация. Статья посвящена изучению феномена языковой личности великого советского офицера, участника Великой Отечественной войны Бауржана Момышулы. На материале военной прозы и автобиографической повести «Наша семья» раскрывается своеобразие авторского идиолекта Б. Момышулы как значимой исторической фигуры. Особое внимание уделяется реконструкции национальной языковой личности, а также проявлению национального характера в произведениях писателя. Авторы приводят примеры, иллюстрирующие национальный колорит и самобытность кочевого народа через воспоминания о родной земле, детстве, народную философию предков и ассоциативные образы. Кроме того, в статье рассматриваются закономерности использования языковых средств и стилистического оформления в документальных источниках: лекциях, речах, письмах, раскрывающих взгляд солдата на психологию Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: языковая личность, национально-языковая личность, Бауыржан Момышулы, авторский идиолект, лингвокогнитивный уровень, прагматический уровень.

Information about authors:

Yessimkulova S. – 3rd year PhD student in the specialty «Philology», Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Есимкулова С. – «Филология» мамандығы бойынша 3 курс докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

С.Т. Кобжасарова*
А.Х. Хамидова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

*Автор для корреспонденции: kobzhassarova@gmail.com

Принцип историзма в творчестве А. Кекильбаева

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о классической традиции и ее творческом развитии, обогащении, преемственных связях и качественных отличиях в самом подходе к принципу историзма. Историзм – это необходимое условие создания полнокровного реалистического характера. Историзм детально рассматривается авторами на материале ранней прозы казахского писателя А.Кекильбаева. Опираясь на конкретный анализ произведений, относящихся к разным эстетическим системам, авторы стремятся показать механизм взаимодействия характеров и обстоятельств на разных этапах становления и развития реалистического искусства, представить национальный характер в его исторической и эстетической сущности. На конкретных примерах раскрывается новаторство А. Кекильбаева, прослеживается логика идейно-эстетического обогащения принципа историзма в казахской литературе. Осмысление современности, утраченного прошлого и обозримого будущего в единой причинно-следственной связи; поиски общественных закономерностей в предшествующем опыте человечества; социально-психологическое исследование человека в обстоятельствах эпохи – все это определяет главное в художественном постижении действительности с позиций последовательного историзма. Проведен анализ присутствия в прозе А. Кекильбаева основных элементов поэтики историзма, исторических мотивов и образов. Выявлено общее, типологическое, а также индивидуальное, неповторимое основных форм и образов с исторической содержательностью в оригиналах и переводах произведений А. Кекильбаева. Подробно освещается круг социально-нравственных проблем, разрешаемых писателем на философско-эстетическом уровне. Через нравственные уроки прошлого происходит осмысление современности. Изображая далекое прошлое, древнюю историю предков, затрагивая нравственные проблемы с глубоким общечеловеческим смыслом, писатель находит отклик с современностью.

Ключевые слова: историзм, психологизм, фольклорные традиции, проблемы перевода.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-196-201>

Введение

Абиш Кекильбаев – видный представитель казахской литературы второй половины XX века. Его прозаические произведения четко определили основной круг проблем творческих интересов и замыслов и раскрыли его склонность к неторопливой сказовой манере,

к философичности, к психологизму. С детства писатель не только прекрасно знал устное народное творчество, но и впитал его в себя. Можно сказать, что его художественные вкусы сформировали легенды, предания, притчи и баллады, поэтому А. Кекильбаев нередко обращался к истории и народному творчеству казахского народа.

Здесь уместно вспомнить слова П.С. Выходцева: *«Подавляющее большинство писателей — это выходцы из народной гущи, для которых народное творчество — родная и близкая стихия. Поэтому они не столько «обращаются» в нужных случаях к фольклорным источникам для решения своих профессиональных задач, сколько несут в себе эти начала, смелее идут на сближение литературных и фольклорных традиций»* [1, 28].

Начало творческого пути А. Кекильбаева совпало как раз с довольно бурным периодом пристального и обостренного внимания многих казахских литераторов к прошлому своего народа, к своей почти неведомой истории. Писатель пошел совершенно по иному пути. В повестях «Баллада забытых лет», «Хатынгольская баллада», «Колодец», «Состязание», прибегая к искусной аранжировке древних преданий, сказов, притчей, он воссоздает не только нравственный облик яркого и сурового прошлого, но и затрагивает глобальные проблемы современности.

Поднимая общечеловеческие проблемы и широко используя фольклорные мотивы и сюжеты, А. Кекильбаев раскрывает глубину духовного мира героев. События, сюжеты многих его произведений известны в народном представлении из фольклора, но стиливые и содержательные акценты, интонации уже резко окрашены индивидуальным видением мира писателя.

Материалы и методы

Раскрывая фольклоризм А. Кекильбаева, известный писатель Г. Бельгер отметил, что *«достоинство и сила художественной палитры А. Кекильбаева в том, что он по-современному историко-философски переосмысливает «сказанья старины глубокой», извлекает из древних легенд общечеловеческие гуманистические корни-формулы, по-новому, очень актуально высвечивая «осколок древней правды»* [2, 83].

В современной казахской литературе особое место отводится национально-фольклорным образам. В повестях «Баллада забытых лет» и «Хатынгольская баллада» А. Кекильбаева выделяются образы степи, кюйши, коня,

мудрого старика, мудрой девушки, дьявола, которые определяют специфику национального колорита его произведений.

Своеобразие творческого дарования А. Кекильбаева мы видим в «стремлении к притчевости, в придании конкретно-чувственному материалу бездонной перспективы абстрактных философских глубин» [3, 281].

Своеобразие художественного творчества А. Кекильбаева рассматривается на анализе ранней исторической прозы писателя — повестей «Баллада забытых лет», «Хатынгольская баллада», «Колодец», «Состязание» и романа «Конец легенды». Историческая проза А. Кекильбаева вызывает неизменный интерес критики разного уровня своей неординарностью, своим совершенно новым отношением и к легендам, и к историческим личностям, и к взаимоотношениям своих предков.

Ч. Айтматов так писал о достоинствах исторических повестей А. Кекильбаева: *«... я хотел бы обратить внимание на книгу талантливой казахской прозаики А. Кекильбаева «Баллады степеней», где автору с помощью мифологических систем и структур удалось затронуть существенные проблемы истории и современности. Эта книга на очень высоком уровне мышления — есть сплав мифов, легенд, современности, сплав опыта исторического и наших дней, и на мой взгляд, все эти компоненты сделали произведение не только насыщенным содержательным, но и художественно значительным»* [4, 157]. Мы считаем, что творчество А. Кекильбаева является совершенно новым фактом в истории развития советской казахской литературы. Его повести, рассказы, романы в художественном отношении синтезировали не только достижения казахской литературы, но испытали на себе благотворное воздействие творчества таких русских классиков, как Л. Толстой, А. Чехов и др. А. Кекильбаев сумел объединить традиции эпоса с глубоким психологизмом, восходящим по своей глубине и тонкости к завоеваниям мировой классики. Небольшие по своему объему повести А. Кекильбаева поднимают столько проблем нравственных, социальных, исторических, этических, что тесно переплетаются с современностью.

Результаты и обсуждения

А. Кекильбаев формировался как писатель в 60-70-е годы и сложился как писатель в период, который сейчас принято называть «застойным». Это был период постепенного нравственного падения и духовного опустошения общества, время беззакония и расцвета всякой несправедливости и бесчестия. В этот период А. Кекильбаев в борьбе за спасение чести и достоинства человека избирает единственно правильный путь - художественное слово. В условиях подавления всякого живого и правдивого слова со стороны тоталитарной системы писатель находит единственно верный метод - метод раскрытия всех форм угнетения человека изнутри, причем на историческом материале, используя прежде всего исторические притчи и легенды. Не останавливаясь на внешних событиях исторических эпох, он сосредотачивает свое внимание на психологическом развитии художественного образа. Исторические произведения Абиша Кекильбаева привлекают не только глубиной философского мышления, но и высокий художественностью. Писатель сумел найти такие приемы в композиционном построении, в раскрытии сюжета, которые сочетают в себе традиции древних сказов, эпосов с оригинальными находками современной мировой литературы.

Повесть «Баллада забытых лет» - это рассказ о непримиримой вражде двух племен - туркмен и казахов. В центре повести образ старого вожака - туркмена Жонеута. Он одержим мстью. В своей одержимости он не щадит никого, даже своего последнего сына. И только казнь совершенно безвинного домбриста-казаха и наступившее после казни отчуждение между Жонеутом и соплеменниками заставляет его глубоко задуматься над своей жизнью. В этой повести А. Кекильбаев впервые использует внутренний монолог. Прозревание Жонеута, его страдания, его мучительное осознание своей несправедливой жизни раскрываются через внутренний монолог.

В повести А. Кекильбаев поднимает глобальные проблемы смысла жизни, счастья

человеческого. В образе Жонеута мы видим человека, жившего всю жизнь ложными идеалами и прозревшего слишком поздно. Он умирает от отчаянья, от сознания того, что слишком много зла совершено им в жизни, а исправлять не остается времени. В. Лавров отмечает, что «... в «Балладе забытых лет» речь идет о борьбе старого и нового в душах людских, о зарождении нового сознания, новой нравственности и инерции жизни по старинке, основанной на догматических представлениях о миссии человека в этом мире. Бессмысленная вражда, унижающая душу человека и возвышенный мир музыки, искусства, ненависть и гуманное чувство, злоба и сострадание - вот антагонистические силы в «Балладе» [5].

И действительно, А. Кекильбаев очень искусно вплетает в повесть тему искусства как противостояние всему злему, жесткому, античеловеческому. Именно музыкант заставляет впервые Жонеута уронить слезу, и хотя это было кратковременным расслаблением вожака, но воздействие его искусства оказалось глубоким. Идее утверждения добра подчинено и композиционное построение повести, которая открывается и завершается рассказом о событиях 60-х годов XX столетия, когда начиналась разработка Мангышлакского месторождения. Среди нефтяников мы видим седого старика туркмена, проводника по имени Курбан, того самого Курбана, который унаследовал домбру Даулета. Он - связующее звено между прошлым и настоящим.

Исследование своеобразия ранней историко-художественной прозы А. Кекильбаева от повестей до романа «Конец легенды» позволяет нам заключить, что существенной чертой исторической прозы писателя является нравственно-философское осмысление истории, созвучие нынешнему дню поставленных автором вопросов о нравственной цене человеческого счастья, негативное отношение к пассивному восприятию жизни, осуждение бездушного эгоизма как социального явления, жажда раскрытия потенциальных нравственных возможностей человека. Для исторической прозы присущи размеренная, неторопливая сказовая манера повествова-

ния, углубленный показ психологии. Автор мастерски владеет искусством внутреннего монолога. Он проникает в глубины сознания героев и выявляет мотивы их поступков и действий и использует внутренний монолог в целях самораскрытия героя.

А. Кекильбаев умеет использовать огромные потенциальные возможности казахского языка. Его язык пластичен, богат яркими эпитетами и сравнениями, пересыпан пословицами и поговорками, бытующими в народной среде, что создает особый колорит и определяет творческую индивидуальность писателя.

За последние десятилетия учеными разных стран изучены многие аспекты художественного перевода и сделаны очень ценные открытия. Наша задача - показать насколько правдиво воссоздан этот внутренний мир героя, насколько верно отражена авторская концепция образа. Отмечая в основном верную передачу сюжета произведения, мы приходим к выводу, что воссоздание внутреннего мира героев не всегда соответствует подлиннику. Переводчики иногда злоупотребляют свободой творчества переводчика, не всегда верно определяют «ключевые слова», не всегда оправданно используют методы калькирования или адаптации, не всегда умело подходят к подбору русского эквивалента. В результате чего внутренний мир героев обедняется, исчезает глубина образа, а порою просто меняется моральный облик героя.

Не всегда переводчики так чутки и внимательны к стилю писателя. Одной из особенностей мастерства А. Кекильбаева - умение без нажима на читателя подвести его к нужному выводу путем очень тонкого описания состояния окружающей природы. Но не всегда переводчики умеют воспроизвести этот прием. Вот как описывает встречу двух, противников в повести «Баллада забытых лет» переводчик: *«Кругом голая степь, ей нет ни конца, ни края. Ни души поблизости. Некому крикнуть батырам: «Остановитесь, вы люди, а не звери. Вы принесли людям много бед. Но если падет один из вас, то вовсе не окончится счет несчастьям. Напротив, они будут приумножаться кровавой местью изо дня в день, из года в год. Пусто во-*

круг. Вспугнутый жаворонок метнулся от одного всадника к другому и исчез в бездонной голубизне. Неподалеку настороженно пробираясь к водопою косяк косиль. Заметив переплывающих коней, косули шарахнулись в сторону».

Как видим, переводчик не понял художественный прием автора — глубинное раскрытие образа через восприятие окружающей природой героев. В оригинале животные и птицы, соотносясь с людьми, как бы подчеркивают их безумие. Так, жаворонок вовсе не «улетает в бездонную голубизну», как сказано в переводе, а неистово чирикает, бросается от одного батыра к другому, пытаясь защитить от этих озверевших существ свое гнездо. В оригинале нет того патетического назидательного монолога, который звучит в переводе. Все гораздо тоньше. Подобные ошибки встречаются во всех переводах.

Выводы

Своеобразие А. Кекильбаева ярко проявляется прежде всего в его языковой системе. Образная языковая система писателя характеризуется тем, что метафоры, эпитеты, сравнения, которыми насыщен текст произведений выступают как элемент национальных исторических реалий, они тесно связаны с образом жизни, миропониманием и опытом жизни того народа, о котором повествуется в произведении.

Очень часто сравнения, эпитеты, идиоматические выражения отражают жизненный опыт героев, проживших в определенных природно-климатических условиях. Но при переводе эти особенности не всегда подвергаются глубокому осмыслению. Переводчики используют метод адаптации, способствующий потере национального своеобразия или метод калькирования, приводящий порою к полной бессмыслице. Очень часто переводчики не улавливают скрытый смысл метафорических сравнений в образно-выразительной системе писателя. Встречаются факты неверных передач реалий, неверный перевод слов.

Отмечается и тот факт, когда переводчиками зачастую опускаются пословицы и поговорки, фразеологические сочетания, характе-

ризующие оригинальность изобразительных средств А. Кекильбаева. Все эти неудачи в целом искажают национальное лицо произведения, искажают художественную реальность произведений А. Кекильбаева.

Историческая проза А. Кекильбаева была переведена несколькими переводчиками, большинство которых не знают казахского языка, не знакомы с условиями жизни жителей пустыни и потому плохо представляют быт и нравы этих людей. Поэтому нельзя говорить о едином подходе к переводу произведений писателя. Можно отметить лишь один общий принцип в подходе к художе-

ственному воспроизведению произведений А. Кекильбаева - стремление воссоздать сюжетное содержание произведений и смысл философских размышлений героев. В этом плане наиболее успешным можно считать перевод романа «Конец легенды» Г. Бельгером, свободно владеющим казахским языком и с детства знакомым с жизнью казахского народа. Им использованы различные способы в воссоздании внутреннего состояния героя: от дословного перевода, использования эквивалента до замены другим выражением, глубже передающим эстетическое и эмоциональное воздействие на читателя.

Список литературы

1. Выходцев П.С. На стыке двух художественных культур (проблема фольклоризма в литературе). // Русский фольклор. Вопросы теории фольклора. – Ленинград, 1979.
2. Бельгер Г.К. Брат среди братьев: статьи-размышления, литературные портреты. - Алма-Ата: «Жазушы», 1981.
3. Устинов А. Точка опоры. - Алма-Ата: «Жазушы», 1982.
4. Лавров В. Уроки Абая. // «Звезда». – Ленинград, 1972.
5. Айтматов Ч. Вопросы литературы. – 1976. - № 8.

References

1. Vykhodtsev P.S. Na styke dvuh hudozhestvennykh kul'tur (problema fol'klorizma v literature) [At the junction of two artistic cultures (the problem of folklorism in literature), Russkij fol'klor. Voprosy teorii fol'klora [Russian folklore. Questions of the theory of folklore] (Leningrad, 1979).
2. Belger G. K. Brat sredi brat'ev: stat'i-razmyshlenija, literaturnye portrety [A brother among brothers: reflection articles, literary portraits] («Zhazushy», Alma-Ata, 1981).
3. Ustinov A. Tochka opory [Point of support] («Zhazushy», Alma-Ata, 1982).
4. Lavrov V. Uroki Abaja [Lessons from Abai], «Zvezda» [Star]. (Leningrad, 1972).
5. Aitmatov Ch. Voprosy literatury [Questions of Literature], 8 (1976).

С.Т. Кобжасарова, А.Х. Хамидова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ә. Кекильбаев шығармаларындағы тарихшылық принципі

Аңдатпа. Мақалада классикалық дәстүр мәселесі және оның шығармашылық дамуы, баюы, тарихшылық принципіне деген көзқарастың өзіндегі дәйекті байланыстары мен сапалық айырмашылықтары қарастырылады. Тарихшылық – толыққанды реалистік кейіпкер жасаудың қажетті шарты. Тарихшылықты авторлар қазақ жазушысы Ә.Кекильбаевтың ерте прозасының материалы бойынша жан-жақты қарастырады. Әртүрлі эстетикалық жүйелерге жататын шығармаларды нақты талдау негізінде авторлар реалистік өнердің қалыптасуы мен дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі кейіпкерлер мен жағдайлардың

өзара әрекеттесу механизмін көрсетуге, ұлттық мінезді оның тарихи-эстетикалық болмысында көрсетуге ұмтылады. Нақты мысалдар бойынша Ә.Кекілбаевтың жаңашылдығы ашылып, қазақ әдебиетіндегі тарихшылық ұстанымының идеялық-эстетикалық баюының қисыны қадағаланады. Бірыңғай себеп-салдарлық байланыста қазіргі, жоғалмаған өткен және болжамды болашақты түсіну; бұрынғы, адамзат тәжірибесінен әлеуметтік заңдылықтарды іздеу; дәуір жағдайында тұлғаны әлеуметтік-психологиялық зерттеу – осының барлығы дәйекті тарихшылық тұрғысынан шындықты көркемдік тұрғыдан түсінудегі басты нәрсені анықтайды. Ә.Кекілбаев прозасында тарихшылық поэтикасының негізгі элементтерінің, тарихи мотивтер мен образдардың болуына талдау жасалды. Ә.Кекілбаев шығармаларының түпнұсқалары мен аудармаларындағы тарихи мазмұндағы жалпы, типологиялық, сонымен қатар дара, бірегей негізгі формалар мен образдар ашылды. Жазушының философиялық-эстетикалық деңгейде шешкен әлеуметтік-адамгершілік мәселелерінің ауқымы жан-жақты қамтылған. Өткеннің өнегелік тағылымдары арқылы бүгінгі күнді ұғындырады. Сонау өткенді, ата-бабаның көне тарихын суреттей отырып, адамгершілік мәселелерін терең жалпыадамзаттық мәнімен қозғай отырып, жазушы заман талабымен үндеседі.

Кілт сөздер: тарихшылық, психологизм, фольклорлық дәстүрлер, аударма мәселелері.

S.T. Kobzhasarova, A.Kh. Khamidova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The principle of historicism in the works of A. Kekilbayev

Abstract. The article deals with the question of the classical tradition and its creative development, enrichment, continuity and qualitative differences in the approach to the principle of historicism. Historicism is a necessary condition for creating a full-blooded realistic character. Historicism is considered in detail by the authors on the material of the early prose of the Kazakh writer A.Kekilbayev. Based on a concrete analysis of works belonging to different aesthetic systems, the authors strive to show the mechanism of interaction of characters and circumstances at different stages of the formation and development of realistic art, to present the national character in its historical and aesthetic essence. The innovation of A. Kekilbayev is revealed on concrete examples, the logic of the ideological and aesthetic enrichment of the principle of historicism in Kazakh literature is traced. The article analyzes the problems of historical and artistic truth, the continuity of cultural, folklore traditions and literature. The innovation of A. Kekilbayev's prose is investigated. The comprehension of modernity, the untroubled past and the foreseeable future in a single cause-and-effect relationship; the search for social patterns in the previous, human experience; the socio-psychological study of a person in the circumstances of the epoch - all this determines the main thing in the artistic comprehension of reality from the standpoint of consistent historicism. The analysis of the presence in A. Kekilbayev's prose of the main elements of the poetics of historicism, historical motives and images is carried out. The general, typological, as well as individual, unique basic forms and images with historical content in the originals and translations of A. Kekilbayev's works are revealed. The range of socio-moral problems solved by the writer at the philosophical and aesthetic level is covered in detail. Through the moral lessons of the past, there is a comprehension of modernity. Depicting the distant past, the ancient history of ancestors, touching upon moral problems with a deep universal meaning, the writer finds a response with modernity.

Keywords: historicism, psychology, folklore traditions, translation problems.

Сведения об авторах:

Кобжасарова С.Т. – магистр гуманитарных наук, докторант 2 курса Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Хамидова А.Х. – кандидат филологических наук, доцент кафедры русской филологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kobzhasarova S.T. – Master of Humanities, 2nd year PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Khamidova A.Kh. – Candidate of Philology, Associate professor of Department of Russian Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Редактор: **Дихан Қамзабекұлы**
Компьютерде беттеген: **Дәмегүл Елешева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.
- 2022. - 4 (141). - Астана: ЕҰУ. 202-б.
Шартты б.т. - 12,6 Таралымы - 10 дана
Электронды нұсқа: [http: // bulphil.enu.kz](http://bulphil.enu.kz)

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды